A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 370 M Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत ; भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 127

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

127

श्री· भा·टी· च· १

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः ॐअथैकत्रिंशताध्यायैर्विसर्गस्तत्रेर्यते विसर्गस्त्वीश्वराधीनैर्ब्रह्ममन्वा
दिभिः कृतः तत्रतुप्रथमेध्यायेमनुकन्यान्वयाः पृथक् वर्ण्यन्तेयत्रयज्ञादिमूर्तिभिः प्रभवोहरेः मनु
कन्यान्वयंविस्तरेणवक्तुमाह मनोस्त्विति चकाराद्द्वौपुत्रौच १ तच्छब्दादन्यतोपिपुत्रलाभःसूचितः त
द्दर्शयितुमाह पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृतां अस्यांयोजायते

मैत्रेयउवाच मनोस्तुशतरूपायांतिस्रःकन्याश्चजज्ञिरे आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिविश्रु
ताः १ आकूतिंरुचयेप्रादादपिभ्रातृमतींनृपः पुत्रिकाधर्ममाश्रित्यशतरूपानुमोदितः २ प्र
जापतिःसभगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत् मिथुनंब्रह्मवर्चस्वीपरमेणसमाधिना ३ यस्तयोःपुरु
षःसाक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् यास्त्रीसादक्षिणाभूतेरंशभूतानपायिनी ४

पुत्रःसमेपुत्रोभवेदिति भावाबंधेनकन्यादानंपुत्रिकाधर्मःसचाभ्रातृकायांकन्यायांपुत्रार्थिनएवप्रसिद्धः श्री
नतुसपुत्रस्यतथापिमनुःसपुत्रआसीत् तथापिपुत्रबाहुल्यकामःतथाकृतवानित्याहभ्रातृमतीमपीति टी
२ मिथुनंपुरुषंस्त्रियंचसमाधिनाईश्वराध्यानेन ३ भूतेर्लक्ष्म्याअंशभूताअतस्तयोर्विवाहोनविरुद्धइतिभा १

1A

पुत्र्याः आकूतेः प्रवर्त्तते ५ यजुषां यज्ञानां मंत्राणां वा पतिः विभुः ६ द्विषट् द्वादश ७ प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वं
तरगतं षट्कमाह तुषित इति द्वाभ्यां मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ऋषयोंशावतारश्च हरेः षड्विधमु
च्यत इति तत्र स्वायंभुवो मनुः तुषिता देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः स एव सुरगणेश्वरः

आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषं स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणां ५ तां कामयानां
भगवानुवाह यजुषांपतिः तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ६ तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः
शांतिरिडस्पतिः इध्मः कविः विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ७ तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवांत
रे मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ तत्पुत्रपौत्रन
प्तॄणामनुवृत्तं तदंतरं ९ देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजां मनुः तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतो
मम १० दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गः त्रिलोक्यां विततो महान् ११
याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे १२

हः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ तदेवं यज्ञस्य देहरूपेण षड्विधत्वं तयोः पुत्रपौत्रैर्नप्तॄणां वंशैरनु
वृत्तं व्याप्तं पालितं तन्मन्वंतरं ९ श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रुतं तत्कन्यावंशानामश्रुतत्वात्तद्ग्रहणं १०।११ प्रसूति

प्रसवंप्रोच्यमानंनिबोधमे १२

2

श्री·
भा·वं·
टी·
२

ययोर्वंशेनापूरितं १३ कश्यपस्यवंशोपष्टेवक्ष्यतिद्वितीयस्यवंशाभावात्पूर्णिमेति देवकुल्यांनामकन्यांच
हरेःपादक्षालननाज्जन्मांतरेयादिवःसरिद्गंगाभूतता १४ आत्मेशब्रह्मणांसंभवान् विष्णुरुद्रब्रह्मणांशैःसं

पत्नीमरीचेस्तुकलासुषुवेकर्दमात्मजा कश्यपंपूर्णिमाणंचययोरापूरितंजगत् १३ पूर्णिमासू
तविरजंविश्वगंचपरंतप देवकुल्यांहरेःपादशौचाद्याभूत्सरिदिवः १४ अत्रेःपत्न्यनसूयात्रीन्जज्ञे वा
सुयशसःसुतान् दत्तंदुर्वाससंसोममात्मेशब्रह्मसंभवान् १५ विदुरउ· अत्रेर्गृहेसुरश्रेष्ठाःस्थित्यु
त्पत्त्यंतहेतवः किंचिच्चिकीर्षवोजाताएतदाख्याहिमेगुरो मैत्रेयः ब्रह्मणाचोदितःसृष्टावत्रिर्ब्र
ह्मविदांवरः सहपत्न्यायया‌वृक्षंकुलाद्रिंतपसिस्थितः १७ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोकका
नने वार्भिःस्रवद्भिरुद्घुष्टेनिर्विंध्यायाःसमंततः १८ प्राणायामेनसंयम्यमनोवर्षशतंमुनिः अति
ष्ठदेकपादेननिर्द्वंद्वोनिलभोजनः १९ शरणंतंप्रपद्येहंयएवजगदीश्वरः प्रजामात्मसमांमह्यंप्रयच्छ
वा त्वितिचिंतयन् २० तप्यमानंत्रिभुवनंप्राणायामैधसाग्निना निर्गतेनमुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्यप्रभवस्त्रयः २१

भूतान् १५ किंचित्किंस्वित् १६ ऋक्षंनामकुलाद्रिंतपसिस्थितःसन् १७ तस्मिन्कुलाद्रौप्रसूनानांस्तबकायेषुप·
लाशाशोकेषुतैर्युक्तेकानने निर्विंध्यानामनदीतस्याःस्रवद्भिर्वार्भिरुद्घुष्टेनादिते १८ १९ २० प्राणायाममयैधःसं

२ दीप्तकोपयस्तेनमुनेर्मूर्ध्नोनिर्गतेनाग्निनातप्यमानंसमी
क्ष्यतदाश्रमपदंययुरित्यन्वयः २१

३१

अप्सरःप्रमुखैर्वितायमानं विस्तार्यमाणं यशो येषां ते २१ तेषां प्रादुर्भावः प्राकट्यं तस्य संयोगः सन्निपितेन वि
द्योतितं मनो यस्य उत्कर्षेण तिष्ठन् २३ अर्हणं पुष्पादिकं मं जलं यस्य उपतस्थे एजुयामास हृषा यस्याः हृष्टान् स्वैः स्वै
श्चिह्नैः त्रिशूलकमंडलुचक्रादिभिः २४ कृपया अवलोको यस्मिन् हसद्वदनेन तेन उपलंभिन् प्रसन्नत्वेपित्रा

अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः २२ तत्प्रादुर्भवसंयो
गविद्योतितमना मुनिः उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् २३ प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थेऽर्ह
णांजलिः वृषहंससुपर्णस्थान्स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलंभितान्
तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी २५ चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः श्लक्ष्णया
सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः २६ अत्रिरुवाच विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैः मायागुणैरनु
युगं विगृहीतदेहाः ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोस्म्यहं वः तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः २७

पिता तेषां रोचिषा दीप्त्या २५ श्लक्ष्णया मधुरया सूक्तया गंभीरार्थया २६ अनुयुगं कल्पे कल्पे विभज्य गृहीतदे
हा ये ते प्रसिद्धा ब्रह्मविष्णुगिरिशास्ते यूयं वः युष्मान् प्रणतोस्मि तेभ्यः सकाशादेकं एव मे मया उपहूतः शरणं ते
प्रपद्ये इत्येकस्यैव निर्दिष्टत्वात् स च युष्माकं कः इति युष्माभिरेव कथ्यतामित्यर्थः २७

3

श्री· भा·च· टी· ३

अस्य प्रपंच इति विविधैः प्रधानैरुपचारैः विबुधप्रधान इति वा पाठः प्रजननाय पुत्रोत्पत्त्यै चित्तीकृतः चित्तेनैकां
नीतः मनसोपि दूराः दुर्गोचराः संतः कथं नु त्रयोप्यागताः २८ २९ ते त्वया यथा कृतः संकल्पः तेन नूनं तथैव भाव्यं
नान्यथा यतः तत्संकल्पः तर्हि कथमेकस्मिन्ध्यायमाने त्रयाः प्राप्ताः प्रतीतास्य तत्राहुः यदेकं जगदीश्वराख्यं तव

एको मयेह भगवान्विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं अत्रागतास्तनुभृतां मनसोपि दू
राद्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे २८ मैत्रेयः इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः प्रत्याहुः
श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो २९ देवा ऊचुः यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा सत्सं
कल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयं ३० अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः भवितारोंग भ
द्रं ते विस्रप्स्यंति च ते यशः ३१ एवं कामवरं दत्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः सभाजितास्तयोः सम्यग्दंपत्यो
र्मिषतोस्ततः ३२ सोमोभूद्ब्रह्मणोंशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधांगिरसः श्री हरि

भवान् ध्यायति तत्पते वयं त्रयोपि तदेवैकं तत्त्वं नास्माकं भेदोस्तीत्यर्थः ३० विस्रप्स्यति विस्तारयिष्यति अंतर्भूत
निजार्थस्य सदृग्गता विस्रप्स्यद्रूपं ३१ ताभ्यां सम्यक् सभाजिताः पूजिताः संतः ततः स्थानात्प्रतिजग्मुः ३२
निबोधत द्वयस्य ३३

३

3A

ताः कन्या निर्दिशति सिनीवालीति ३४ ३५ पुलस्त्य अगस्त्यं हविर्भुवि पत्न्यामित्यन्वयः सोऽगस्त्यः दह्राग्निर्जाठरः
विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य सुत इति शेषः ३६ तस्य विश्रवसः इडविडायां जातः सुतः कुबेरः अन्यस्यां भार्यायां केशि

श्रद्धा त्वंगिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ३४ तत्पुत्रा
वपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेंतरे उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ३५ पुलस्त्योऽजनयत्प
च त्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्वि
डविडासुतः रावणः कुंभकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ३७ पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सु
तान् कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ३८ क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ऋषीन्षष्टि
सहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ३९ ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त
ब्रह्मर्षयोऽमलाः ४० चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्याद
योऽपरे ४१ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतं दध्यञ्चमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ४२

न्यां रावणादयस्त्रयः सुताः ३७ ३८ ज्वलतः प्रकाशमानान् ३९ चित्रकेतुप्रमुखा जज्ञिरे ते च सप्तर्षयो जाताः
४० तानेवाह चित्रकेतुरिति वसुभृद्यानो नामैकः शक्त्यादयोऽपरे अन्यस्याः पुत्राः ४१ ४२

श्री·
भा·ख·
टी·
४

ख्यात्यांपत्न्यांप्रजास्तुद्वेपुत्रीतानेवाह धातारमिति ४३ तयोर्धातृविधात्रोः ४४ कविश्चभार्गवःभृगोःपुत्रः
भृगुःख्यात्यांमहाभागःपत्न्यांपुत्रानजीजनत् धातारंचविधातारंश्रियंचभगवत्परां ४३ आयतिंनि
यतिंचैवसुतेमेरुस्तयोरदात् ताभ्यांतयोरभवतांमृकंडःप्राणएवच ४४ मार्कंडेयोमृकंडस्यप्रा
णाद्वेदशिरामुनिः कविश्चभार्गवोयस्यभगवानुशनासुतः ४५ सर्वेतेमुनयःक्षत्तःलोकान्सर्गै
र्भावयन् एषर्दैकंमदौहित्रसंतानःकथितस्तव शृण्वतःश्रद्दधानस्यसद्यःपापहरःपरः ४६ प्रसूतिं
मानवींदक्षउपयेमेह्यजात्मजः तस्यांससर्जदुहितृःषोडशामललोचनाः ४७ त्रयोदशादाद्धर्माय
तथैकामग्नयेविभुः पितृभ्यएकांयुक्तेभ्योभवायैकांभवच्छिदे ४८ श्रद्धामैत्रीदयाशांतिःतुष्टिः
पुष्टिःक्रियोन्नतिः बुद्धिर्मेधातितिक्षाह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्यपत्नयः श्रद्धासूतशुभंमैत्रीप्रसादमभयंदया
शांतिःसुखंमुदंतुष्टिःस्मयंपुष्टिरसूयत ५० योगंक्रियोन्नतिर्दर्पमर्थंबुद्धिरसूयत मेधास्मृतिंतिति
क्षातुक्षेमंह्रीःप्रश्रयंसुतं ५१ मूर्तिःसर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी ययोर्जन्मन्यदोविश्वमभ्यनं
दत्सुनिर्वृतं ५२ मनांसिककुभोवाताःप्रसेदुःसरितोद्रयः दिव्यवाद्यंततूर्याणिपेतुःकुसुमवृष्टयः ५३
४५ ब्रह्मापतेःसर्वैलोकानभावयन् ४६ अजात्मजःब्रह्मपुत्रः ४७ युक्तेभ्यःसंयतेभ्यःमिलितेभ्योवा ४८

[illegible] ५१ ५३

४

५७

अभिष्टवैः स्तुतिभिः ५४ निजयामायययायस्मिन्नात्मनि विगगने रूपभेदं गंधर्वनगरमिव इदं विश्वं विरचि
तं तस्यात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रकाशनाय आत्मानं योद्यप्राडस्मकार प्रकटितवान् तस्मै पुरुषाय नमः किं
रूपेण प्राडस्मकार ऋषेर्मूर्तिराकारो यस्मिन्नेतेनैतेन रूपेण ५५ सोयं नोस्मान् सुरगणान् अनल्पकरुणा

अनयस्तत्वुस्त्वृष्टाजगुर्गंधर्वकिन्नराः नृत्यंति स्म स्त्रियो देव्य आसीत् परममंगलं देवाब्रह्मादयः
सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ५४ योमायया विरचितं निजयात्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणा
य एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ५५ सोयं स्थितिव्यतिक
रोपशमाय सृष्टान्सत्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनि
केतममलं क्षिपतारविंदं ५६ एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ
गंधमादनम् ५७
णेन विलोकनेन विशिष्टनेत्रेण दृश्यात् पश्यतु कथंभूतेन यच्छ्रीनिकेतममम
लमरविंदं तत् क्षिपता तिरस्कुर्वता कथंभूता अनुमेयं शास्त्रतो विचार्यं न त्वस्माकमपरोक्षं तत्त्वं यस्य कथंभू
तानस्मान् स्थितेर्जगन्मर्यादाया व्यतिकरोन्यथात्वं तस्योपशमाय सत्वेन गुणेन सृष्टान् ५६ लब्धोवलोको
यैः सुरगणैस्तैरभिष्टुतौ अर्चितौ ययतुः ५७

5

श्री· भा·च· टी· ५

भुवोभारस्यव्ययायनाशाय चकारपूर्वकवाक्यत्वार्थः तौ च सांप्रतमिहागताविल्यर्थः तदुक्तं तन्त्रे अर्जुनेतव
रावेशः कृष्णोनारायणः स्वयमिति यदूद्वहः श्रीकृष्णः कुरूद्वहोऽर्जुनः उभावपिकृष्णनामानौ ५८ अग्न्यभिमानि
नीदेवता स्वाहानामतस्यभार्या हुतभोजनमितित्रयाणांविशेषणं ५९ पितरस्त्रयः पितामहएकः तैः साकं

ताविमौवैभगवतोहरेरंशाविहागतौ भारव्ययायचभुवः कृष्णौयदुकुरूद्वहौ ५८ स्वाहाभिमानि
नश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् पावकंपवमानंचशुचिंचहुतभोजनं ५९ तेभ्योऽग्नयः समभवंश्च
त्वारिंशच्चपंचच तएवैकोनपंचाशत्साकंपितृपितामहैः ६० वैतानिकेकर्मणियन्नामभिर्ब्रह्मवादि
भिः आग्नेय्यइष्टयोयज्ञेनिरूप्यंतेऽग्नयस्तुते ६१ अग्निष्वात्ताबर्हिषदः सौम्याः पितरआज्यपाः साग्नयो
नग्नयस्तेषांपत्नीदाक्षायणीस्वधा तेभ्योदधारकन्येद्वेवयुनांधारिणींस्वधा उभेतेब्रह्मवादिन्यौज्ञा
नविज्ञानपारगे ६३ भवस्यपत्नीतुसतीभवंदेवमनुव्रता आत्मनः सदृशंपुत्रंनलेभेगुणशीलतः ६४

सह ६० वैतानिकेवैदिकेकर्मणियज्ञे तेषांनामभिरग्निदेवताकाइष्टयोनिरूप्यंतेक्रियंतेतएतेऽग्नयोनलौकिकाः
अग्नावहुतानांनैवेद्यमिति भावः ६१ सौम्याः सोमपाः येषांमध्येकरणमस्तितेसाग्नयः तद्रहितास्त्वनग्नयः ६२
तयोस्तुसंततिर्नाभवत् जीवन्मुक्तत्वादित्याह उभेतेइति ६३ गुणशीलतआत्मनः सदृशंदेवमनुव्रतापिसती ५

5A

तत्रहेतुः स्वपितरिदत्तेश्वप्रतिरूपेश्रद्दशोप्रतिकूलेसतीत्यर्थः आत्मनास्वयमेवात्मानंदेहमजहात् त्यक्तव
तीयोगसंयुतायोगमाश्रितेति ९ इतिभावार्थेचतुर्थस्कंधेप्रथमः १ द्वितीयेप्रथमाध्यायोपत्तिमभवदक्ष
योः विद्वेषेवर्ण्यतेदेहविस्रष्टृयज्ञसंभवः १ सतींसतीनाम्नी २ नचासौकस्यविद्वेषार्हइत्याह कइति चरा
पितर्यप्रतिरूपेस्वेमवायानागसेरुषा आपोऽन्वात्मनात्मानमजहद्योगसंयुता ५५ इतिश्रीभागव
तेचतुर्थेप्रथमः १ विदुरउ० भवेशीलवतांश्रेष्ठेदक्षोदुहितृवत्सलः विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृ
त्यात्मजांसतीं १ कस्तंचराचरगुरुंनिर्वैरंशांतविग्रहं आत्मारामंकथंद्वेष्टिजगतोदैवतंमहत् २
एतदाख्याहिमेब्रह्मन्जामातुःश्वशुरस्यच विद्वेषस्तुयतःप्राणांस्तत्यजेदुस्त्यजान्सती ३ मैत्रेयः पु
राविश्वसृजांसत्रेसमेताःपरमर्षयः तथामरगणाःसर्वेसानुगामुनयोग्नयः ४ तत्रप्रविष्टमृषयोदृ
चरगुरुंजगतोदैवतंचतंकोद्वेष्टिकथंचनिर्वैरं \ ष्ट्वार्कमिवरोचिषा भ्राजमानंवितिमिरंकुर्वंतंतन्महत्सदः ५
द्वेष्टि निर्वैरत्वेहेतु भावोक्तः शांतंशांतएवविग्रहोयस्य अतःआत्मन्येवरामोरतिर्यस्यतं यद्वा कःप्रजाप
तिःदक्षःकथंद्वेष्टिएवभूतेतस्मिन्द्वेषोऽनुक्तोःशक्यइत्यर्थः २ यतोहेतुर्विद्वेषः यतोविद्वेषात् प्राणांस्त
त्याजएतदाख्याहि ३ नदेवाख्यातमितिहासंप्रस्तौति पुरेति समेताआसन् ४ प्रविष्टंदक्षमितिशेषःमहत्स

6
श्री॰
भा॰ च॰
९

स्वधितिभ्यः स्वीयास्तेभ्यः ६० प्राक्स्वीयवेशनात्सर्वमेवनिषण्णमुपविष्टं मृडं शिवं तदनाद्दृतः तेनाभ्यु
त्थानादिभिरकृतादरः नामृष्यन्नासहत वामं वक्रं यथा भवति तथाभिवीक्ष्य ८ मे वचनं शृणुतो अज्ञाना
न्मत्सराद्ब्रुवतः ९ सत्वेन उचितक्रियासमेन धर्मेणेतिपाठभ्रष्टेन १० तदेवाह पश्यतेति यद्यस्मात् वि

उदतिष्ठन्नदस्मात्ते स्वधितिभ्यस्तस्मायः ज्ञातेविरिंचशर्वच तज्ज्ञात्वाप्तिमचेतसः ९ सदस्पतिभिर्द
तो भगवान्साधुसत्कृतः अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनाद
तः उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ८ श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः साधूनां ब्रुवतो
म वृत्तं नाज्ञानान्नच मत्सरात् अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः सद्भिराचरितः पंथा येन स्तब्धेन दूषितः
१० एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत् पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् गृहीत्वा मृगशा
वक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितं १२ लुप्तक्रियायाशुचये मानिने भि
प्राग्निसमर्हं तां साविग्नीत्वन्यायामेड दुहितुः पाणिमग्रहीत् ११ मृगशा \\ न्नसेतवे अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोश
वक्ष्य दृशिणा वा नस्यात्ति णीवात्तिणी यस्याः प्रत्युत्थानाभिवादार्हे मयि उचितं संमानं वाचापि नाकरोत् १२ अन
र्हाय कन्यादत्तेत्यनुतप्यमान आह लुप्तक्रियायेति मार्यै स्तुतिभिः उशतीं वेदलक्षणां गिरम् १३

९

6A

प्रेतावासेषु श्मशानेषु अबुनादिविकीर्णकेशाय स्य ४ चितादिभस्मनाहृतं स्नानं येन प्रेतानां स्रजो माल्यानि य
स्य स प्रेतस्रक् नृणां अस्थीनि भूषणानि यस्य शिव इत्यपदेशो नाममात्रं यस्य ५ तमोमात्रात्मकः केवलं तमोरू
प आत्मा स्वभावो येषां उन्मादाभूतविशेषास्तेषां नाथाय दुर्हृदे दुष्टचिताय वते ति खेदे वास्तवस्त्वयमर्थः ल
माः क्रिया यस्मिन् परब्रह्मरूपत्वात् अतएव नास्ति शुचिर्यस्मात् अमानिने अभिन्नसेन व इति च च्छेदः तस्य प
रमेश्वरस्य मदीया मानुषी कन्या कथं देया स्यादिति लज्जादिना दातुमनिच्छन्नपि तस्सैव पलोभेन दत्तवान् ॥

प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः अटत्युन्मत्तवद्ग्राव्युप्तकेशो हसन्रुदन् ४ चिताभस्मकृत
स्नानः प्रेतस्रग्नास्थिभूषणः शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ५ पतिः प्रथमभूतानां तमोमा
त्रात्मकात्मनां तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे दत्ता वत मया साध्वी चोदितेन परमेष्ठिना ६

द्राघेत्यनर्हमात्रे हृष्टांतेन हीनत्वे दुर्वापरस्ववचनविरोधापत्तेः एतदुक्तं भवति यथा कश्चिद्दरिद्राय वेदम
पैलोभेन ददाति तद्वदिति प्रेतादिवासेष्वित्यादि सर्वं विडंबनमात्रमिति स्वयमेतिवाह उन्मत्तवदिति अत्र स्य
या उन्मत्त इव वावस्यत् अशिवः नास्ति शिवो यस्मात् अमत्तो मत्तजनप्रिय इति च्छेदः पतिः प्रमथभूता
नामिति भक्तवात्सल्यमाह तामसानपि दोषमनीय पातीति नष्टानामपि शौचं शुद्धिर्यस्मात् दुष्टहृदे तेम

7
श्री॰
भा॰च॰
टी॰
७

यानुक्तं यान् शतिरुद्रमनो यस्य सम उद्दह्न तस्मैव वर्तेतिति हेदृषे ब्रह्मणो वा कालज्ञाभयादिकं पप्रीत्यज्यदत इत्य
र्थः १६ अप्रतीपमप्रतिकूलं यथा भवत्येवमवस्थितमपि विनिंद्य १७ देवानां यजनसमये देवैः सह भागं न ल
भतां किंतु तेभ्यः पूर्वमेव लभतां अग्रभोजित्वा यद्वा नेषु भक्तवत्सल भतां सर्वपोषकत्वात् अत्र हेतुः देवगणा

मैत्रेयः विनिंद्यैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितं दक्षोथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे १७ अयं तु दे
वयजन इंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः १८ निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यै
र्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापं तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतं १९ विज्ञाय शापं
गिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरो रोषकषायदूषितः दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्य
तां द्विजाः २० य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् २१

ऽधमो यस्मात्सः १८ स दक्षस्तस्मात्स्थानाद्विनिष्क्रम्य जगाम हे कौरव्य १९ गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुख्यः
रोष एव कषायस्तेन दूषितः आरक्तनेत्र इत्यर्थः तस्य गिरिशस्यावाच्यतां वचनानर्हतां निंद्यतामित्यर्थः तेभ्यो
पि शापं विससर्ज २० दक्षं शपति सार्धैः त्रिभिः य एतन्मर्त्यं दक्षशरीरं उद्दिश्य श्रेष्ठं मत्वा अप्रतिद्रुहि प्रतिद्रोहम
कुर्वति पृथग्दृष्टिः भेददर्शी तत्त्वतः परमार्थात् भवेत् भवतीत्येकः शापः २१ ७

7A

अतत्वमेवाह गृहेष्विति कर्मतंत्रंकर्मपरिकरं वेदेयेवादाः अर्थवादाः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः
सुकृतंभवतीत्यादयस्तैः विपन्नाविनष्टाधीर्यस्य २२ परोदेहादिः तमेवात्मत्वेनाभितोध्यातुंशीलंयस्याः त
याबुद्ध्याविस्मृताआत्मनोगतिस्तत्वंयेन अतःपशुतुल्यः अतितरांस्त्रीमोस्त्वितिद्वितीयःशापः वस्तस्यमुख का
मिवमुखंयस्येतितृतीयःशापः २३ अयंचशापोस्यानुरूपवेत्याह विद्याबुद्धिः इयमेवतत्वविद्येतिबुद्धिर्य।

गृहेषुकूटधर्मेषुसक्तोग्राम्यसुखेच्छया कर्मतंत्रंवितनुतेवेदवादविपन्नधीः २२ बुद्ध्या
पराभिध्यायिन्याविस्मृतात्मगतिःपशुः स्त्रीकामःसोस्त्वतितरांदक्षोबस्तमुखोचिरात् २३
विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममय्यामसौजडः संसरंत्विहयेचामुमनुशर्वावमानिनं २४ गिरः
श्रुतायाःपुष्पिण्यामधुगंधेनभूरिणा मथ्नाचोन्मथितात्मानःसंमुह्यंतुहरद्विषः २५

स्यातोसौजडएवद्विजाननुशपतिसंसरंत्वितिद्वाभ्यां शर्वमवमन्यतइतितथाभूतंदक्षंयेचानुवर्तंते तेसंस
रंतुजन्ममरणाद्यनुभवंत्वित्येकःशापः २४ श्रुतायावेदरूपायाः पुष्पिण्याः पुष्पाणीवार्थवादाः मनः।
क्षोभकत्वात् अर्थवादबहुलायाइत्यर्थः मधुगंधतुल्येनप्ररोचनेन मथ्नामनःक्षोभकेन उन्मथितआ।
त्मामनोयेषांतेसंमुह्यंतुकर्मस्वासक्ताभवंत्वितिद्वितीयः २५

4

श्री· भा·च· टी· ८

सर्वभक्ष्याः भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्याः हृत्वैदेह्यादिपोषणाय धृतानि विद्यातपोव्रतानि यैः वित्ताद्यर्थं वा रामोर
तिर्येषां ते याचकाः सन्तो विचरंत्विति च शापं चतुष्टयं २६ प्रत्यसृजत् प्रत्यदात् शापरूपं ब्रह्मदंडं २७ सच्छा
स्त्रपरिपंथिनः प्रतिकूलाः २८ सुरागौडीपैष्टीमाध्वीच आसवः तालादिसंभवं मद्यं द्वैहैकाच्छवतं तयत्रदैः

सर्वभक्ष्या द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः वित्तदेहेंद्रियारामा याचका विचरंत्विह २६ तस्यैवं वदतः शा
पं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदंडं दुरत्ययं २७ भवव्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्र
ताः पाषांडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः २८ नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः विशंतु
शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवं २९ ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिंदथ सेतुं विधारणं पुंसामतः पा वे
षंडमाश्रिताः एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ३०
तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् विगर्ह्य यात पाषांडं दैवं वो यत्र भूतराट् ३१

वं एत्यं देवता वदा दद्दाति यमितिवा २९ व्रह्मवेदं कथंभूतं सेतुं मर्यादारूपं तदेवाह पुंसां वर्णाश्रमाचारव
तां विधारणं धारकं ३० सेतुत्वं प्रपंचयति द्वाभ्यां एष वेदलक्षण एव शिवः पंथाः येन पूर्वे ऋषयः अनुसंतस्थु ८
राश्रितवंतः यत्र यस्मिन् जनार्दनः प्रमाणं मूलं ३१ भूतराट् भूतानां राजा भूतानां पतिः ३२

8A

अन्योन्यशापेनोभयोः शापाद्विमना इवेति तथापि भगवदनुगृहीतानां नाशो न स्यादिति भावः ३३ ऋषभः
सर्वश्रेष्ठो हरिः यज्ञ इष्टः इज्यः ३४ ततस्ते सत्रं सम्यग्विधाय हे महेष्वास विदुर यत्र प्रयागे अन्वितास्तत्राव
भृथस्नानं कृत्वा ततः स्थानानाययुः ३५ इति चतुर्थे द्वितीयः २ तृतीये तु सतीतातयज्ञोत्सवदिदृक्षया ग

मैत्रेय उ॰ तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स भगवान्भवः निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ३३
तेपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः आप्लुत्याव
भृथं यत्र गंगा यमुनयान्विता विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ३५ इति चतुर्थे द्वितीयो।
ध्यायः २ मैत्रेय उ॰ सदा विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमानयोः जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहान
तिचक्रमे १ यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोभ
वत् २ इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमं ३

मिच्छंतीमहद्देशेनवावितानीतिदेहभिः १ ध्रियमाणयोः वर्तिष्यमानयोः धृङ् अवस्थान इत्यस्मात् १ रुद्रवि
हीनो यतो नास्त्येव तथापि दक्षस्य हृद्परित्यागो द्वेषाद्ध्वीं च तत्र द्वेषो हेतुरुक्तः गर्वं हेतुमाह यदा तु प्र
जापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तः तदा तस्य स्मयो गर्वोऽभवत् १ गर्वादेव ब्रह्मनिष्ठान्सर्वानभिभूय तिरस्कृत्य

वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवं नाम कृतुः वाजपेयेनेष्टेभ
गारेभे १

कृतस्वस्त्ययनाः कृतमंगलाः सभर्तृकाः इति दत्तिणादिभिः प्रथममर्हितानामपि पत्न्यर्हणे पुनर्हणमु
क्तं ४ ततस्तदा खेचराणां प्रजल्पतां मता पितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा ५ तत्र व्रजंतीरुपदेवानां गंधर्वादी
नां वराः स्त्रियश्च स्वस्य निलयस्याभ्याशे समीपे दृष्ट्वा उत्सुक्यात्पतिमित्यभाषतेति त्रयाणामन्वयः क

तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ४ त
दुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पतां सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवं ५ व्रजंतीः स
र्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककंठीः सुवाससः ६ दृष्ट्वा स्वनिलया
भ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ७ सत्युवाच प्रजापते
स्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल वयं च तत्राभिसराम वाम ते यद्यर्थिता

यं भूताः स्त्रियो दृष्ट्वा विमानानि यानानि यासां ता प्रेष्ठैः सहिताः \\ मी विबुधा व्रजंति हि ८
निष्कानि पदकानि कंठेषु यासां ता शोभनानि वासांसि यासां ता ६ लोलानि चंचलान्यक्षीणि यासां ता मृष्टा
न्युज्ज्वलानि कुंडलानि यासां ताः ७ निर्यापितः प्रवर्तितः हे वाम शिव ते यद्यर्थिता इच्छा तर्हि वयं त ९
त्राभिसराम गच्छाम न च अद्यापि योगो निवृत्तः यतोऽमी विबुधा व्रजंति ८ जं

9A

ऊैत्मकं प्रकटयंस्त्याह तस्मिन्निति षड्भिः पितृभ्यामुपनीतं दत्तं परिवर्हमलंकारादिद्रव्यं भवतामहृत्य्रा
र्हितं स्वीकर्तुं कामये अर्हितमितिपाठे सत्कृतं परिवर्हमिच्छामीति ५ स्वसृः भगिनीः भर्तृभिः समि
प्रवर्तमानं
ताः सदृशीः स्त्रिन्नधियं स्नेहाद्दीचितो चिरमुत्कंठमुत्सकं मनोयस्याः साहं द्रष्टुमिच्छे मर७ उन्नीयमा
ने अधरे भुजमिव दष्टयंस्त्रेष्टमधरं यद्वा उत्तिष्यमाने यज्ञे के तद्दष्टयेवा ६ अहोकिंतदाश्चर्यं येन तवै

तस्मिन्भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैः ध्रुवं गामिष्यंति सहृद्दिद्दृक्षवः अहं च तस्मिन्भवताभि
कामये सहोपनीतं परिवर्हमर्हितं ९ तत्र स्वसृमैंनतु भर्तृसंमितामातृष्वसृः स्त्रिन्नधियं च मा
तरं द्रष्टुं चिरोत्कंठमनामहर्षिभिरुन्नीयमाने च मृडाध्वरध्वजे ९ त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममा
यया विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकं अथाप्यहं योषिदतत्वविच्च ते दीना दिदृक्षे भव मे भव
क्षितिं ११ पश्य प्रयांतीरभवान्ययोषितोप्यलंकृताः कांतसखा वरूथशः यासां व्रजद्भिः शितिकं

तदैत्मकं भवति इति चेदत आह त्वयीति हे अजपतदिश्वमाश्चर्यरूपं त्वय्येव [illegible] तन्मायया रचितं विभा
ति अतो यद्यपि तवतत्र नाश्चर्यबुद्धिः तथाप्यहं योषित् उत्सकस्वभावात् तवतत्वं न जानामि अतो दीनाकु
पणा सती हे भव मे भव क्षितिं जन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ११ दिदृक्षामेव कैमुत्यन्यायेन व्यनक्ति पश्य

10

श्री·
भा·च·
टी·
१०

त्वयानास्वादितमितिभावः अन्योयोषितः संबंधरहिता अपि प्रयांतीः पश्यकांतसखाभर्तृसहिताः व
हुयशः संवृशः कथंभूतायाः सा विमानैर्नभोमंडितं ताः हे शितिकंठ नीलकंठेति परानुग्रहाय त्वया वि
षयमपिभक्षितमितिसूचयति १२ हे हरश्रेष्ठ पितृगेहोत्सवं निशम्य सुतायादेहं कथंनेंगतहृष्टं न प्रच
लति तथापि नाहूताः संतः कथं गच्छाम सत्यावाह सोहृ देसहृदः केतनं शृहं तथा भर्त्रा नांच शृहं अनाहूता

कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशाम्य देहः सुरवर्य नेंगते अनाहुता अप्यभियंति सौहृदं भ
र्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनं १३ तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वांछितं कर्तुं भवान्कारुणिको वताहति
त्वयात्मनोर्धेहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता मानुगृहाण याचितः १४ ऋषिरुवाच एवं गिरित्रः प्रि
ययाभिभाषितः प्रत्यभ्यधात्तं प्रहसन्सुहृत्प्रियः संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्याना
हको विश्वसृजां समक्षतः १५

अप्यभियंति संतः हे स्वमार्ष १३ हे अमर्त्य तत्तस्मात्प्रसीद यत ३
दं मे वांछितं कर्तुं भवानर्हति कारुणिक त्वमेवाह अभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेनापि त्वयात्मनो देहस्यार्धे
अर्धं निरूपिता भूता यतोर्धनारीश्वर इति ख्यातोसि अतो मामनुगृहाण याचितः सन् १४ अभिभाषि
तोभियावितः कः दत्तः यानाह मर्मभिदं इति येतान् कुवागिषून्सहन्कि न संस्मारितः सन् १५ १०

10A

अनाहूताअपीतित्वयायदुदितमुक्तंतच्छोभनमेव किंतु अनात्म्यंदेहादावहंकारस्तत्कृतेनमदेनमन्यु
नाचतेबंधवोयद्यनुत्पादितदोषदृष्टयोभवंति तर्हि नउत्पादितेआरोपितेदोषदृष्टिर्येषांते १६ ननुवि
द्यादिगुणयुक्तोदक्षः तादृशेषुमहत्सुकथंदोषदृष्टिर्भवेत्तत्राह विद्याभिरेवसंस्मृतौहतायांविवेकज्ञा
नेनष्टेसति भूयसांमहत्तमानांधामतेजोनपश्यंतिहि ननुगुणैःकथंविवेकनाशस्तत्राह सतांगुणैर्वि

श्रीभगवानुवाच त्वयोदितंशोभनमेवशोभने अनाहूताअप्यभियंतिबंधुषु तेयद्यनुत्पादित
दोषदृष्टयोबलीयसानात्म्यमदेनमन्युना १६ विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः सतांगुणैःषड्भि
रसत्तमेतरैः स्मृतौहतायांभृतमानदुर्दृशःस्तब्धानपश्यंतिहिधामभूयसां १७ नैतादृशानां
स्वजनव्यपेक्षयागृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनां येऽभ्यागतान्वक्रधियाभिचक्षतेआरोपितभ्रू
भिरमर्षणाक्षिभिः १८

वेकज्ञानेनष्टेसति भूयसांमहत्तमानांधामतेजोनपश्यंतिहि ननुगुणैः
कथंविवेकनाशस्तत्राह वेकहेतुभिरपिअसत्तमानामितरैःदोषभूतैः अतएवतैर्भृतःहतपुष्टोवा अहंवि
द्वानतापसइत्यादिमानोगर्वस्तेनदुष्टादृष्टिर्येषांते १७ स्वजनव्यपेक्षयाबंधुदृष्ट्याग्रहान्नप्रतीयात् नावलो
येन अनवस्थितचित्तत्वमेवाह येवक्रयाकुटिलयाबुद्ध्यापश्यंति आरोपिताउन्नमिताभ्रूर्येषुतान्यारोपितभ्रूणि

नेतानोपितभ्रूरितिवा १८

॥ श्री· भा·च· टी ॥

ननुस्वजनानांगृहंसुहृद्भिर्गंतव्यंतेषांदुःचेष्टितंचसोढव्यंनतत्सोढुःसहत्वादित्याह तथेति अरिभिःशि
लीमुखैःबाणैःअर्दितोगःखंडितगात्रोपितथानव्यथते यतःशेतेस्वपिति स्वानांदुरुक्तिभिर्मर्मसुताडि
तोयथाहृयताव्यथमानेनहृदादिवानिशंतप्यति १९ मयितत्रगतायांनेष्टशंकेतिचेत् तत्राह व्यक्तेति
स्थितंमुत्कृष्टागतिःस्थितिर्यस्यतस्यात्मजानांकन्यानांमध्येत्वंप्रियेतिमेसंमतासि पितुःसकाशात् मा

तथारिभिर्नव्यथतेशिलीमुखैःशेतेर्दितांगोहृदयेनदूयता स्वानांयथावक्रधियांदुरुक्ति-
भिर्दिवानिशंतप्यतिमर्मताडितः १९ व्यक्तंत्वमुत्कृष्टगतेःप्रजापतेःप्रियात्मजानामसिसुभ्रुसं
मता अथापिमानंनपितुःप्रपत्स्यसेमदाश्रयात्कःपरितप्यतेयतः २० पापच्यमानेनहृदातुरें
द्रियः समृद्धिभिःपूरुषबुद्धिसाक्षिणां अकल्पएषामधिरोढुमंजसापरंपदंद्वेष्टियथाःसुरा

नंनलप्स्यसेमदाश्रयान्मत्संबंधात् २० ननुभगवन्त्वयाकिमितिदक्षस्तिरस्कृतोयतो ॥ हरिं २१
मोतोद्वेष्टितत्राह पापच्यमानेनलेदह्यमानेनहृदादुःखितेंद्रियःकाभिः पुरुषोजीवस्तस्यबुद्धिसाक्षि
णंतत्साक्षिणांनिरहंकारिणामित्यर्थः समृद्धिभिःगुणैःकीर्त्यादिभिः पर्वापदंस्यानेश्वर्यंप्राप्तमकल्प ॥
अशक्तःसन् परंपदंद्वेष्टिअसुरायथाहरिंकेवलंद्वेष्टिति २१

11 A

ननु त्वया प्रत्युत्थानविनयाद्यकरणादवज्ञात एवासौ तत्राह हे सुमध्यमे प्रत्युद्गमादिकं मिथो जनैर्य
द्विधीयते तत्प्राज्ञैः साधु विधीयते साधुत्वमेवाह परस्मै श्रीवासुदेवाय गुहाशयायान्तर्यामिण एव तच्चेत
सैव परिहरणीं तस्मिन्कायिकव्यापारायोगात् अतोन्तर्यामिदृष्ट्या मनसा सर्वं कृतमिति भावः २२ किंच
न केवलमभ्यागतेष्वेव वासुदेवदृष्ट्या नमनं क्रियते किं तु नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चिन्त्यत इत्याह विशु
द्धं सत्त्वमन्तःकरणं सत्त्वगुणो वा वसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्देनोक्तं कुतः यद्यस्मात् तत्र तस्मिन्सत्त्वे पुमान्वा

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहा
शयायैव न देहमानिने २२ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः सत्त्वे च त

सुदेव ईयते प्रकाशते अपगतमावृतमावरणं य // स्मिन्भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे नमसा विधी

स्मात्स अयमर्थः वसुदेवे भगवान् प्रतीयत इति हि वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः स च विशुद्धे सत्त्वे प्रतीय
ते अतः प्रसयार्थेन प्रसिद्धेन प्रकृतस्यार्थो निवार्यते ननु वासयति देवमिति वसुः सत्त्वं वा वसत्यस्मिन्निति
वासुदेवः दीव्यते द्योतते इति वा वसुभिः गुणैर्दीव्यति प्रकाशते इति वा वसुदेवशब्दवाच्यं शुद्धसत्त्वं ततः
किमत आह सत्त्वे च तस्मिन्मे मया नमसा नमस्कारेण तु विधीयते मन्यत इत्यर्थः मनसेति पाठे मनसा विशे

12

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ १२

येनाधीयते धार्यते चिंत्यत इत्यर्थः स यतः अधोक्षतेषु प्रत्याहृतेष्वक्षेषु जायते प्रकाशते इंद्रियागोचर इत्य
र्थः २३ तस्मान्नद्रष्टव्यो न निरीक्ष्यः देहकृद् प्रीतिपोषकत्वादित्यौपचारिकपितृत्वव्यावृत्त्यर्थं द्विट् शत्रुः त
द्वैवाह देहेन वैरोद्वृत्तः विश्वसृजां यज्ञगतं मां निरपराधं तिरस्करोति तिरस्कृतवान् २४ विपक्षे दोषमाह य
दीति महद्वचोतिहायातिक्रम्य यतः संभावितस्य सप्रतिष्ठस्य यदा भवति तदा स पराभवः तस्य मरणाय

तेनैनिरीक्ष्यो न पितापि देहकृद्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरु मामना
गसं दुर्वचसाकरोत्तिरः २४ यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति संभावि
तस्य स्वजनात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते २५ इति श्रीभागवते चतुर्थे तृतीयः ३ मै
त्रेयः एतावदुक्त्वा विरराम शंकरः पत्न्यंगनाशं ह्युभयत्र चिंतयन् सुहृद्दिदृक्षुः परिशंकिता भ
वान्निष्क्रामती निर्विशती द्विधाससा १ सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदंत्यश्रुकलातिविह्व

कल्पते २५ इति चतुर्थे तृतीयः ३ चतुर्थेपि पतिं द्विष्टा गता पित्रावमानिता रुषा निर्भर्त्स्य तं यद्वेजहौ देहमितीर्यते १
उभयत्राप्यनुज्ञाते बलान्निवारणे च सुहृद्दिदृक्षुः निष्क्रामती भवात्परिशंकिता पुनर्निर्विशती च तदा सा सती द्विधा सब
भूव १ सुहृदां दिदृक्षायाः प्रतिघातेन दुर्मनाः अश्रूणां कलाभिः लेशैरिति विह्वलाः व्याकुला अप्रतिरूपं हसमान

हि

12A

ततस्तं विहाय पित्रोर्गृहानगात् कथंभूतं यः प्रीत्या तस्मै आत्मनो देहस्यार्धमदात् त्यागे हेतुः स्त्रैणं पत्नीस्व
भावस्तेन विमूढा धीर्यस्याः सा ३ द्रुतविक्रमा शीघ्रं गच्छन्ती सह पार्षदैर्ये देवाश्च वर्त्तमानाः मणिमान्मद
श्वादिर्येषां ते पुरः पुरतो वृषेंद्रो येषां ते गतव्यथा निर्भयाः रुद्रातिक्रमेण तस्या गमनादागतव्यथा इति।
वा ४ तां वृषेंद्रमारोप्य शारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः श्वेतातपत्रादिभिश्च महाराजविभूतिभिः सह विटं

ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहा
न्प्रेम्णात्मनो योर्धमदात्सतां प्रियः ३ तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः स
य हस्रशः सपार्षदक्षा मणिमन्मदादयः पुरो वृषेंद्रास्तरसा गतव्यथाः ४ तां शारिकाकंदु
कदर्पणांबुजैः श्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः गीतायनैर्दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृषेंद्रमारोप्य
विटंकिता ययुः ५ आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः मृद्दार्वयःकां
चनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडं यज

किताः शोभिताः ययुः शारिका पठनविद्रूपिता पक्षिणी गीतायनैः
गीताश्रयैः ५ आसमंताद्घोषो वेदघोषस्तेनोर्जितं शोभमाने यज्ञसंबंधिपशुविशसनं यस्मिन् यद्वा तेभ्यो
र्जितमतिशयितं यज्ञवैशसं परस्परं स्पर्धा यस्मिन् तत् यजनं यज्ञस्थानं समाविशद्देवी विबुधैश्च तद्दृष्टं सदा

13

श्री॰
भा॰ च॰
टी॰
१२

कश्चननाद्रियत् नादृतवान् यज्ञकृतो दक्षात् यद्भयं तस्मात् तत्र हेतुः तेन विमानितां स्वसॄर्जननीं च ऋते तेन वि
नाताः स्वसादराः परिषस्वजुरालिंगितवत्यः प्रेमाश्रुभिर्निरुद्धः कंठो यासां ७ अप्रतिनंदिता नादृता सती ना
दत्त न गृहीतवती कथं सौदर्येण समोदरत्वेन भगिनीनां यः संप्रश्नः तत्र समर्था योग्या या वार्ता तया सहदत्तां च ना
दत्त नाशृणोदित्यर्थः ८ न विद्यते रुद्रस्य भागो यस्मिंस्तं देवे रुद्रे कृतं हेलनं अवज्ञानं आह्वानाद्यकरणात् ९

२ तामागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः ऋते स्वसॄर्वै जननीं च सादराः प्रेमाश्रुकंठ्यः प
रिषस्वजुर्मुदा ८ सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्तया मात्रा च मातृष्वसृभिश्च सादरं दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा ना
दत्त पित्राप्रतिनंदिता सती अरुद्रभागं तमवीक्ष्य चाध्वरं पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ अनादृता यज्ञसदस्य
धीश्वरी चुकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा ९ जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयं स्वतेजसा
भूतगणान्समुत्थितान्निगृह्य देवी जगतोऽभिशृण्वतः देव्युवाच न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रियः तथाप्रि यः

जगर्ह निंदितवती अमर्षेण कोपेन विपन्ना अव्यक्ता तया शिवं द्वे देहभृतां प्रियात्मनः तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैर
ष्टीति शिवद्विट् तं धूमपथः कर्ममार्गः तत्र श्रमः अभ्यासस्तेन स्मयो गर्वो यस्य दक्षवधाय समुत्थितान् भूतगणान् स्वाज्ञा
यानिगृह्य निवार्य १० निंदामेवाह न यस्येति त्रयोदशभिः मुक्तवैरके न्यक्कृतविरोधे तस्मिन् शिवे भवंतं ऋते विना कतमः
प्रतीपयेत् प्रतिकूलमाचरेत् वैरी भवेद्भवतः यस्य लोके अतिशायनः अतिशयितो नास्ति तथा प्रियश्च अप्रियश्च नास्ति स

13A तस्यचप्रतिकूलकारणंद्वेधामहत्तमद्धोणसात्ताद्रोद्रेणचतत्रपुरुषाणांचातुर्विध्यंवदंतीमहत्तमद्धो
ह्रमाह दोषानितिद्वाभ्यां हेद्विजेत्यपिदेपः भवादृशास्त्वद्विधाः अमूयकाः परेषांगुणेषुदोषानेवगृ
षां ह्णंतिनतुगुणान्केचिन्मध्यस्थागुणेषुदोनगृह्णंति किंतु यथास्थितान् गुणदोषान्विवेकेनगृह्णंति
तेतुमद्धात उच्यंतेसाधवस्तुकेवलंगुणानेवगृह्णंतिनदोषान्तेतुमहत्तराउच्यंते महत्तमास्तुदोषान्न
गृह्णंतिप्रत्युतफल्गुत्वेनस्थितानपिगुणानेवबहुलीकरिष्णवोभवंति तेषुभवानन्यंअविदद्भिः दिनवान्क

दोषान्परेषांहिगुणेषुसाधवोगृह्णंतिकेचिन्नभवादृशाःद्विज गुणांश्चफल्गून्बहुलीकरिष्ण
वोमहत्तरास्तेष्वविदद्भवानःचम् १२ नाश्चर्यमेतद्यदसत्सुसर्वदामहद्विनिंदाकुणपात्मवा
दिषु सेर्ष्यमहापुरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजःसुतदेवशोभनं १३ मैं

ल्पितवानित्यर्थः तत्त्वगात्वत्त्विशानभिभूयकल्पितवानित्यनेनसूचितं १२ एतच्चदुर्जनेषुयुक्तमेवेत्याह
नेतिकुणपंजडंशरीरंतदेवात्मेतिवदंतियेतेषु ईर्ष्याअस्तीतिः सेर्ष्यंयथाभवत्येवंमहतांविनिंदतिय
देतदाश्चर्यंनभवति सेर्ष्यंनिरस्ततेजःप्रभावोयेषामितिवायद्यपिमहापुरुषाः स्वनिंदांसहंते तथापि
तत्पादरेणवस्तदसहमानास्तेषांतेजोसितिनिरस्यंति अतोशक्तेषुमहन्निंदनमेवोचितमित्यर्थः १३

14 (pencil)

श्री· भा·च· ·टी· १४

तदेवं महद्दोमुक्त्वा तस्मिन्नेव कृतद्रोहमाह यदिति द्वाभ्यां यद्यस्य द्व्यक्षरमात्रं शिव इति तत्त्वमसि हं नाम नृ
णां सर्वेषामाशु सर्वमघं हंति केवलं गिरेवेरितमुच्चारितं न तु मनःपूर्वकं तच्च सकृदपि प्रसंगादपि ते
शिवं हे शिन लेच्छ्यशासन माज्ञा यस्य अहो शिवेतरः अमंगलरूपः १४ पापहंतृत्वमुक्त्वा मुक्तिभुक्तिप्रदत्वे
न शिवं वर्णयत्याह यस्य पादपद्मे मनो सेवालयैर्ब्रह्मरसः ब्रह्मानंदः स एवासवो मकरंदस्तदर्थि·

यद्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसंगादघमाशु हंति तत् पवित्रकीर्तिं न मलंघ्यशासने
भवानहो हे शिशिवं शिवेतरः १४ यत्पादपद्मं सुहृतां मनोलिभिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थि
३ भिः लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोर्थिनस्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे १५ किं वा शिवाख्यमशिवं न
विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्ये

भिः यच्चार्थिनः सकामस्य लोकस्य ताश्चाशिषो वर्षति १५ यदुक्तं शि \\ मूर्धभिर्दधति तच्चरणाव
वापदेशोस्य शिव इति यच्चोक्तं प्रेतावासेष्वित्यादि तदाक्षिपेत्याह किंवेति यो जटा अवकीर्य श्मशाने अव
सत् वसति स्म तस्य श्मशानस्य माल्यानि भस्मानि नृकपालानि च भूषणत्वेन संति यस्य सत्वोन्येन वि
दुः किं विदंन्ये वेति चेन्न तथा सति तेषां तदास्यानुपपत्तेरित्याह तच्चरणादवसृष्टं गलितं निर्माल्यं येन्

भुक्ती

पश्यमिर्गांचितेति ५

१४

14A

इदानीं देहंत्यक्ष्यंतीकामाधर्मंतत्त्वमाह कर्णौवाच्छाद्यनिर्गच्छेत् यद्यपिमंतुंमारयितुंवाकल्पोनभवति ।
करोधर्मरक्षकेईश्वरास्तामिति असृणिभिर्निरंकुशैः नृभिरस्यमानेअधिक्षिप्यमानेप्रभुःशक्तश्चेत्तुरुषती
मकल्याणवादिनीं असतस्वबलाच्छिंद्यात् ततोपिस्वयंप्राणान्विसृजेदितियत्सएवधर्मः १६ नचत्वत्तउत्प
न्नेषिशितिकंठोनीलकंठस्तन्निंदकारत् प्रमादादन्नस्यापवित्रस्यत्यागंविनानशुद्धिरितिदृष्टांतेनाह जग्धा ।

कर्णौपिधायनिरयाद्यदकल्पईशेधर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने छिंद्यात्प्रसह्यरुषतीमस
तीप्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपिततोविसृजेत्सधर्मः १७ अतस्तवोत्पन्नमिदंकलेवरंनधारयिष्येशितिकंठग
र्हिणः जग्धस्यमोहाद्धिविशुद्धिमंधसोजुगुप्सितस्योद्धरणंप्रचक्षते १८ नवेदवादाननुवर्ततेमतिः
स्वएवलोकेरमतोमहामुनेः यथागतिर्देवमनुष्ययोःपृथक्स्वएवधर्मेनपरंक्षिपेत्स्थितः १९

सभवतितस्मादन्नस्योद्धरणंवमनमेवपुंसःशुद्धिंप्रचक्षते १८ यदुक्तंलमक्रियाशुचेरतित्यत्राहनेति वेदवादा
न्विधिनिषेधरूपान् स्वएवलोकेस्वात्मन्येवरममाणस्य महतोमुनेःसम्यग्विरक्तस्यमतिर्नानुवर्ततेनिवृ
त्ताधिकारत्वात् अधिकारभेदेदृष्टांतः तथादेवानांगतिराकाशेएवमनुष्याणांपृथिव्यामेव अतःस्वधर्मे
एव प्रवृत्तिलक्षणेनिवृत्तिलक्षणेवास्थितःसन् परमतंपरधर्मंप्ररूढंवानक्षिपेत्ननिंदेत् व्यवस्थिताधिकार

तेतोमनेःसम्भवात् नहिवेदेविधिनिषेधः

15 श्री॰ भा॰च॰ टी॰ १५

पतदेवोपपादयंत्याह प्रवृत्तमग्निहोत्रादि निवृत्तं शमदमादि ऋतंसत्यमेव यतः वेदे आश्रितं विहितं तच्च वि
विच्यतच्चव्यवस्थयाश्रितं तत्तद्विशेषेणाव्यवस्थयाश्रितं अवस्थामेवाह उभयेरागवैराग्यलक्षणं लिंगं चि
ह्नमधिकारिविशेषणं यस्मिंस्तत् ननुयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति शांतोदांतइत्यादिश्रुतेनैवंव्यवस्थाप्रतीय
ते सत्यं तथाप्युभयोरेकाधिकारविरोधात् तथापर्यवस्यतीत्याह युगपज्ञावोयौगपद्यं यौगपद्येनैकस्मिन्
कर्तरितत्कर्मद्वयविरोधि ननुतर्हि निवृत्तेकर्मणिशिवेनापिकर्तव्यमेवेत्याह ब्रह्मणिसदाशिवे किंचिदपि

कर्मप्रवृत्तंचनिवृत्तमप्यृतंवेदेविविच्योभयलिंगमाश्रितं विरोधितद्यौगपदैककर्तरिद्वयंतथाब्रह्म
णिकर्मनर्च्छति: २० मावःपदव्यःपितरस्मदास्थितायायज्ञशालासुनधूमवर्त्मभिः तदन्नतृप्तैरसु
भृद्भिरीडिताअव्यक्तलिंगाअवधूतसेविता २१

कर्मनर्च्छतिनप्राप्नोति अतोयथाप्रवृत्तनिवृत्तयोःप
रस्परधर्माकरणेनदोषःतथैवात्रैतदुभयधर्माकरणेपीतिभावः २० चिताभस्मकृतस्नानस्तथानग्नइत्यादिना
योभोगाद्यभावउक्तस्तत्राह हेपितः अस्माभिरास्थिताः आश्रिताःपदव्यः अणिमादिसमृद्धयः वःयुष्माकंनसं
तीत्यर्थः यतोवः पदव्योयज्ञशालास्वेवभवंति ताश्चतदन्नेनयज्ञगतेनान्नेनतृप्तैः केवलमीडिताःस्मवर्त्मभि
श्चभुज्यंते याअस्मत्पदव्यस्तास्तुनैवंभूताः किंत्वव्यक्तलिंगाः अव्यक्तलिंगहेतुर्यासांइच्छामात्रप्रभवत्वात्

१५ अवधूतैः ब्रह्मविद्भिः सेवितास्मत्पदव्योऽहंदरिद्रइति गर्वमाकृथाइतिभावः २१

15A

किंबहुनोक्तेनेमंदेहंत्यक्ष्याम्येवेत्याहद्वाभ्यां एतेननालंनपर्याप्तंकिमपित्वलमेवकथंभूतेनकुजन्मनातदेवाह
हरेकृतापराधस्यतवदेहादुद्भूतेन उत्पन्नात्त्वत्तोयंदेहः कथंत्याज्यस्तत्राह कुजनस्यतवप्रसंगतः संबंधात् ममल
ज्जाभूद्यतः योमहतामप्रियकर्तातस्माद्यज्जन्मतद्धिक् स्वतत्त्ववंशादस्माच्च्यमित्यर्थः २२ किंचपरिहासादिष्वपि

नैतेनदेहेनहरेकृतागसोदेहोद्भवेनालमलंकुजन्मना व्रीडाममाभूत्कुजनप्रसंगतस्तज्जन्मधि
ग्योमहतामवद्यकृत् २२ गोत्रंत्वदीयंभगवान्वृषध्वजोदाक्षायणीत्याहयदासुदुर्मनाः व्यपेत
नर्मस्मितमाशुतद्ध्यहंव्युत्सृक्ष्यएततकुणपंत्वदंगजं २३ मैत्रेयउ० इत्यध्वरेदक्षमनूद्यशत्रुहन्क्षि
तावुदीचींनिषसादशांतवाक् स्पृष्ट्वाजलंपीतदुकूलसंवृतानिमील्यदृग्योगपथंसमाविशत् २४

गा२

नोद्वेनापिदाक्षायणीतिसंबोधयन् त्वदीयंत्वत्संबंधवाचकंगोत्रंनामयदावृषध्वजआह शृण्वातितदाहं
व्यपेतनर्मस्मितंयथाभवत्येवं सुदुर्मनाअतिदुःखितचित्ताभवामि तत्तस्मादिनिश्चितमेतत्कुणपंप्राये
णत्वत्तोत्यक्ष्यामि २३ इत्येवंप्रत्यनुवादंकृत्वाशत्रुहन् क्रोधादिरिपुघातिन् उदीचीमुदीच्यांदिशि शांत
वाकुदङ्मुखीशांतवाक्गृहीतमौना जलंस्पृष्ट्वाआचम्यइत्यर्थः २४

16
श्री॰
भा॰च॰
टी॰ स्क॰
१९

योगमार्गमेवाह कृत्वेति अनिलौ प्राणापानौ ऊर्ध्वाधोवृत्तिकौ निरोधेन समानौ एकरूपौ नाभिचक्रे कृत्वा ततउ
दानमुत्थाप्य धिया सह हृदि स्थापयित्वा कंठमार्गेण भ्रुवोर्मध्यमनयत् २५ महतां पूज्यतमेन २६ चरणांबुजे॰
आसवं भजनानंदं भर्तुरपरं न ददर्श देहश्च सद्यः प्रज्वलितोभूत् समाधिना जातोयोग्निस्तेन २७ खेभुविचहा

कृत्वा समानावनिलौ जितासनो सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः शनैर्हृदिस्थाप्य धियोरसिस्थितं कंठाद्भ्रुवो
र्मध्यमनिंदितानयत् २५ एवं स्वदेहं महतां महीयसा मुहुः समारोपितमंकमादरात् जिहासती दक्षरु
षा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणां ततः स्वभर्तुश्चरणांबुजासवं जगद्गुरोश्चिंतयती न चापरं द
दर्श देहो हतकल्मषः सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना २७ तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महद्धा हेति
वादः सुमहानजायत हंत प्रिया दैवतमस्य देवी जहावसून्केन सती प्रकोपिता २८ अहो अनात्म्यं मह
दस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः जहावसून्यद्विमतात्मजा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हती
सोयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक्च लोकेपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति यदंगजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां न प्रत्यषेध न्मृतयेपराधतः ३०

हेत्यादि वादः तमेवाह हंतेति त्रिभिः दैवतमस्य श्रेष्ठतमस्य प्रिया केन दक्षेण प्रकोपिता सती २८ महदनात्म्यं दौ
र्जन्यं अस्य सर्वं चैव पचन्यायदृस्याद्ः तस्येति येन विमताश्रवज्ञाता २९ दुर्मर्षमसह्यं हृदयं यस्य लोके ज
नमध्ये च शास्त्रान्तरेके च यतः स्त्रीयामंगजां सतीमपराधतः स्वावज्ञया मृतये मरणायोद्यतां न निवारितवा

१९

16A

अद्भुतंरद्द्वाच ३१ यत्तंद्दंतीतियत्तत्वंसत्त्वांद्दंतीतियज्ञंज्ञंज्ञतेनअपह्रतंरत्तद्द्द्यादिना ३२ अथर्वणाभृगुणाभृ
गुणायेनतपसासोमंप्रामाः ऋभवोनामदेवाउत्थिताः ३३ ब्रह्मतेजसोभिर्देदीप्यमानैः ३४ इतिचतुर्थेचतुर्थः ५

पंचमेतमसतैरैहत्यागमाकर्ण्यशंकरः वीरभद्रंरुषोत्पाद्यतेनदक्षमघातयत् १ प्रजापतेर्दुहितुःनिधनं ऊतसे
मैत्रेयउ॰ वदस्वैवंजनेसत्याद्द्वासत्याग[त्या]मद्भुतं दक्षंतत्पार्षदाहंतमदतिष्टन्नुदायुधैः ३१ तेषामाय
ततांवेगंनिशम्यभगवान्भृगुः यज्ञघ्नघ्नेनयजुषादक्षिणाग्नौजुहावह ३२ अथर्वणाहूयमानेदे
वाउत्पेतुरोजसा ऋभवोनामतपसासोमंप्रामासहस्रशः ३३ तैरलातायुधैःसर्वेप्रमथाससहगुह्यकाः
हन्यमानादिशोभेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ३४ इतिचतुर्थेचतुर्थः ४ मैत्रेयउ॰ भवोभवान्यानिधनं
प्रजापतेरसत्कृतायाअवगम्यनारदात् स्वपार्षदसैन्यंचतदध्वरर्भुविर्विद्रावितंक्रोधमपारमादधे १ क्रु
द्धःसुदष्टोष्टपुटःसधूर्जटिर्जटांतडिद्वह्निसटोग्ररोचिषं उत्कृत्यरुद्रःसहसोत्थितोहसन्गंभीरनादोवि
ससर्जतांभुवि २ ततोतिकायस्तनुवास्पृशन्दिवंसहस्रबाहुर्घनरुक्त्रिसूर्यदृक् करालदंष्ट्रोज्वलदग्नि

॥नासत्कृतायाःतस्याधरेयंऋभवोदेवास्तैः १ सधूर्जटिःरुद्रःचोरःसन् जटाग्रत् क्रुद्धोत्पादितोत्थितःसन् तांभुविस
सर्ज स्वदष्टओष्टपुटोयेन तडितांवह्नीनांचसटाज्वालास्तद्वत् उग्ररोचिर्यस्यासौ २ ततोजटायाःसकाशात् स्व

17

श्री॰ भा॰ च॰ १२

तिकायोवीरभद्रोनामइतिशेषः तनुवातन्वादेहेनदिवंस्पृशन् अभ्रस्वच्छस्पर्शः घनरूप हासवर्णः त्रयःसूर्याइ
वदह्योनेत्राणियस्य करालास्तिग्मादंष्ट्रायस्य ज्वलदग्निरिवमूर्धजायस्य कपालमालायुक्तः विविधान्युद्य।
नान्यायुधानियस्य ३ हेरुद्र हेभटकुलकुशल मद्भटानांतमग्रणीः सन् सयज्ञंदक्षंजहि व्रजतेजोऽहंजय

तंकिंकरोमीतिगृणंतमाहवद्धांजलिंभगवान्भूतनाथः दक्षंसयज्ञंजहिमद्भटानांत्वमग्रणीरु
द्रभटांशकोमे ४ आज्ञप्तएवंकुपितेनमन्युनासदेवदेवंपरिचक्रमेविभुं मेनेतदात्मानमसंग
रंहसामहीयसांतातसहःसहिष्णुम् ५ अन्वीयमानःसतुरुद्रपार्षदैर्भृशंनदद्भिर्व्यनदत्सुभैर
वं उद्यम्यशूलंजगदंतकांतकं सप्राद्रवद्घोषणभूषणांघ्रिः ६ अथर्त्विजोयजमानःसद
स्याःककुभ्युदीच्यांप्रसमीक्ष्यरेणुं तमःकिमेतत्कुतएतद्रजोभूदितिद्विजाद्विजपत्न्यश्चद
ध्युः ७

मितिमामंस्थाः यतस्त्वंमेअंशकः ४ मन्युनारुद्रेणपरिचक्रेप्रदक्षिणीचकार असंगमप्र
तिघातंयत् रंहोवेगस्तेन मोतातमहीयसांबलीयसामपिसहः सहिष्णुंबलेसोऽहमितिमेने ५ जगदंत
कोमृत्युस्तस्याप्यंतकंशूलं घोषयंतिशब्दंकुर्वंतीतिघोषणानिनूपुरादीनिभूषणानियोरंघ्रयोस्तौअंघ्रीयस्य
सः ६ ककुभिदिशितमोनभवति किंतुरजइतिज्ञात्वाऊचुः रजएतत्कुतोभूत् दध्युश्चिंतयामासुः ७ १२

17A हेतं तदभावे नोत्पातिकं कल्पयंति वाताइति दक्षनामभावे हेतुः प्राचीनबर्हिस्तदानीं तनो राजा जीवति न
कल्पते शीघ्रं नीयंते ८ प्रसूतिर्दक्षपत्नी सा मिश्रा अश्रुख्यायासां विपाकः फलं पश्यंतीति नामिति तस्माद्दुःखा
रिको हेतुः अवदधावव ज्ञातवान् अनागामनागसां ९ नवेदं स्वनावज्ञामात्रं किंतु रुद्रावज्ञानमतो नास्मभ

मू वाता न वांति दिहि संति दक्षवः प्राचीनबर्हिर्जीवति होयदं उः गांवो न काल्यंत इदं कुतो रजो लोको
पुनाकिं प्रलयाय कल्पते ८ प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता उ दुर्विपाको वृजिनस्यैव तस्य यत्
पश्यंतीनां दुहितॄणां प्रजेशः सुतां सतीमवदध्यावनागां ९ यस्त्वंतकाले व्युप्तजटाकलापः स्वशूलसू
च्यर्पितदिग्गजेंद्रः वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् १० अमर्षयित्वा
तमसह्यतेजसं मन्युप्लुतं दुर्विषहं भ्रुकुट्या करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो वि

धं भविष्यतीत्याहुः यस्त्विति द्वाभ्यां व्युप्तो विकीर्णो जटाकलापो यस्य स्वशूलस्याग्रे अर्पिताः प्रोता दिग्गजेंद्रा
यस्य उदितान्युन्नमितान्यस्त्राणि येस्ते दोषो वाहव एव ध्वजास्तैः वितत्य सहर्षेण नृत्यति उच्चैर्हासः कठोरो हा
स एव स्तनयित्नुगर्जितं तेन भिन्ना विदीर्णा दिशो येन सः १० अमर्षयित्वा असहनमुत्कं कृत्वा मन्युप्लुतं
कोपव्याप्तं उदस्ता उत्क्षिप्ता भागणा नक्षत्रसंचया येन पुनश्च तं कोपयतो विधातुरपि किं स्वस्ति स्यात्तस्मादेव

18

उद्विग्ना प्रवलिता दृश्यमानेन जनेन बहु यथा भवत्येव मुच्यमाने सति उत्पाततमाः महोत्पाताः उत्थिताः प
र्यक् सर्वतः स्वकर्थभूता महात्मनोपि दक्षस्य भयावहाः १२ नानाआयुधानि येषां वामनकैः ह्रस्वैः उद्य
तायुधैः पिंगैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः मकरस्येवोदरमाननं च येषां तैः परितो धावद्भिः अवरुद्धः १३ यज्ञशा

मैत्रेय उ० बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने जनेन दक्षस्य मुहुर्महात्मनः उत्पेतुरुत्पाततमाः सहस्रशो
भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक् १२ तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महान्नानायुधैर्वामनकैरुदायुधैः पिं
गैः पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत १३ केचिद्बभंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथा
परे सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसं रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन् कुंडेष्वमूत्र
यन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः १५ अबाधंत मुनीनन्य एके पत्नीरतर्जयन् अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यास
न्नान्पलायितान् १६ भृगुं बबंध मणिमान्वीरभद्रः प्रजापतिं चंडीशः पूषणं देवं भगं नंदीश्वरोऽग्रही

लायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोः अर्पितं पूर्वपश्चिमायतं काष्ठं प्राग्वंशस्तं यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशालां यज्ञ
शालायाः उत्तरतः स्थितं सदो मंडपं सदसः उत्तरतो हविर्धानं तस्योत्तरत आग्नीध्रशालां तद्विहारं यजमानगृहं
महानसं पाकभोजनशालां १४ रुरुजुः बभंजुः उत्तरवेद्या मेखलाः सीमासूत्राणि १५ १६ १७

श्री० भा० च० टी० १८

१८

18A ग्रावभिरर्द्यमानाः नैकधाश्चनैर्धाउड्डवुः १८ स्रुवोहस्तेयस्य भवोवीरभद्रः ललुंचेउत्पाटितवान्
१९ उज्जहारउद्धृतवान्सदःस्थः सभायामुत्थितः सन् शपंतंशिवनिंदांकुर्वंतंदक्षं श्मश्रुणिकोपेनाहृ
चदत् प्रेरितवान् २० कलिंगदेशराजस्यानिरुद्धोद्वाहेवल्लभद्रोयथाहृतेदंतान्पातितवान् गरिमणिरु
रुतरेरुद्रेनिर्घमाने दत्तः दंतान्दर्शयन् योजहास पूष्णोरितिपाठेद्विवचनं पैष्णापोसश्चरुर्भवतियत्र

सर्वपर्वत्विजोदृष्ट्वासदस्याः सदिवौकसः तैरर्द्यमानाः सुभृशंग्रावभिर्नैकधाद्रवन् १८ जुहृ
वा तः स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान्भवः भृगोर्लुलुंचे सदसियोहसच्छ्मश्रुदर्शयन् १९ भगस्यने ह
त्रेभगवान्पातितस्यरुषाभुवि उज्जहारसदःस्थोत्ताणायःशपंतमहृद्रुदत् २० पूष्णस्त्वापातय
द्दंतान्कालिंगस्ययथाबलः शप्यमानेगरिमणियोहसद्दर्शयन्दतः २१

तत्सहितस्यापिपूष्णोदंतपातप्राप्त्यर्थः सूचितवान् तथाहिपूषाप्रपिष्टभागोःदंतकोहितंदेवानितिवि
हितस्यपोषणस्यद्विदैवत्याभावात् तत्रतस्यदत्तः सन्नीतिवक्तव्यस्मात् नचैतत्संगच्छतइत्याशंक्य तत्राप्य
स्यदंतपातोवस्यामेदे प्रवृत्तेनद्विवचनेनत्ताप्यते अतएवपूष्णोनुग्रहंद्वेधावक्ष्यति पूषातुयजमानस्य दद्भि
र्भक्षितपिष्टभुक् इतिकेवलस्यैतमपिष्टभुग्भविष्यतिअन्यसहितस्यैव यजमानस्यदद्भिर्भक्षयिष्यतीत्यर्थः २१

19

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ १९

छिंदन्नपीत्यत्रशिरस्तुपरिव्यक्तीभविष्यति अयंवकोवीरभद्रः २२ अस्त्रान्वितैर्मंत्रसहितै ननिर्भिन्नात्वक्
यस्यतथाभूतंदृष्ट्वेतिशेषः २३ सपशूनांपतिःमखेसंज्ञपनेयोगंकंठनिष्पीडनादिरूपंमारणोपायंदृष्ट्वा ते
नोपायेनाहरत २४ अन्येषांब्राह्मणादीनांतद्विपर्ययः असाधुवादःअभूदितिशेषः २५ गुह्यकालयंकै॰

आक्रम्योरसिदक्षस्यशितधारेणहेतिना छिंदन्नपितदुत्तमांगंनाशक्नोत्त्र्यंबकस्तदा २२ शस्त्रैरस्त्रा
न्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचंहरः विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरं २३ दृष्ट्वासंज्ञपनंयोगंपशूनां
सपतिर्मखे यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्स्यशंसतां भूत
प्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः २५ जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः तद्देवयजनं
दग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यकालयं २६ इतिचतुर्थेपंचमः ५ मैत्रेयः अथदेवगणाःसर्वेरुद्रानीकैःप
राजिताः शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः १ संछिन्नभिन्नसर्वांगाःसर्त्विक्सभ्याभयाकु
लाः स्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्येनतन्न्यवेदयन् २

लायं २६ इतिचतुर्थेपंचमः ५ षष्ठेतुदेवसंघेनस
हगत्वाभवंविधिः सांत्वयामासदक्षादिजीविताद्यर्थमादरात् १ अथदेवगणाःस्वयंभुवेन्यवेदयन्निति
द्वितीयेनान्वयः १ शूलादिभिःसंछिन्नानित्रुटितानिभिन्नानिविदीर्णानिअंगानियेषांसहर्त्विग्भिःसभ्यै

१९

197 कस्मदत्तस्यनेयतुः नजग्मतुः ३ विभुर्ब्रह्मातेजीयसिअतितेजस्विनिपुरुषेकृतागसिसत्यपिस्वयंत
त्रकृतागसां बुभूषतामपराधंकर्तुमिछतां स्यातथाबुभूषानेषांक्षेमायनभूयात् प्रायेतिकोक्तिः नभवेदि
त्यर्थः ४ तथापिप्रसादयध्वंक्षमापयतयेभवंतः बर्हिषोयज्ञस्यभागभाजंपराडुः हरादेवरवंडितवंतः प्रगृ

उपलभ्यपुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः नारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः ३ तदाकर्ण्यवि
भुःप्राहतेजीयसिकृतागसि क्षेमायतत्रसाभूयान्नप्रायेणबुभूषतां ४ अथापियूयंकृतकि
ल्बिषाभवंयेबर्हिषोभागभाजंपराडुः प्रसादयध्वंपरिशुद्धचेतसाक्षिप्रप्रसादंप्रगृहीतांघ्रिपद्मं ५
आशासानाजीवितमध्वरस्यलोकःपालःकुपितेनयस्मिन् तमाशुदेवंप्रिययाविहीनंक्षमापय
ध्वंहृदिविद्धंदुरुक्तैः ६ नाहंनयज्ञोनचयूयमन्येदेहभाजोमुनयश्चतत्वं विदुःप्रमाणंबलवी ये।

हीतांघ्रिपद्मंपादौप्रगृह्यस्थेत्यर्थः ५ अध्वरस्यजीवितंपुनः ॥ र्ययोर्वायस्यात्मतंत्रस्यकउपायंविधित्सेत ७ स्य।
संधानंप्रार्थयमानाःसंतः यस्मिन् कुपितेसतिनभवेत् नश्येदित्यर्थः ६ वयंतत्रगंतुंविधिमुत्स्वमे।
वकंविदुपायंविधत्स्वेतिचेदतआह नेति यज्ञस्तदानीतनइन्द्रः यस्यतत्वंबलवीर्ययोःप्रमाणमियत्तां
विदुः वीर्यंपराक्रमः पापमितिपाठेअपराधम् ७

४०

श्री॰ ८ कैलासं वर्णयति जन्मौषधीत्यादिचतुर्दशभिः नरेतरैर्देवैः जुष्टं ९ शृंगैरमणीं रतिप्रदमित्यन्वयः क

पिभूतैः नानाधातुभिः विचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मा येषु १० नानामलानि प्रस्रवणानि येषु नानाकंदराः

भा॰च॰ सानवः शृंगाणि येषु रमणैः सह क्रीडंतीनां ११ मयूराणां केकाभिः स्वनैः नादितं मदांधैरलिभिर्विमूर्छितं मूर्छ

टी॰

२॰ स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः कैला

समद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ८ जन्मौषधितपोमंत्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः जुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं

सदा ९ नानामणिमयैः शृंगैर्नानाधातुविचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः १० ना

नामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः रमणं विहरंतीनां रमणैः सिद्धयोषितां ११ मयूरकेकाभिरुतं

मदांधालिविमूर्छितं प्लावितै रक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्रिणां १२ आह्वयंतमिवोद्धस्तैर्द्विजान्का

\\ मदुघैर्द्रुमैः व्रजंतमिव मातंगैर्गृणंतमिव निर्झरैः १३

नारागातिविशेषस्ताह्यातं कूजितं रक्तकंठा

नां कोकिलानां प्लावितैः प्लुतैर्नीतैः स्वरैः अन्येषां पतत्रिणां च कूजितैः १२ उद्धस्तैरुन्नतशाखैर्द्रुमैः द्विजा

न्पक्षिणः आह्वयंतमिव लोके हि हस्तमुत्क्षिप्योच्चैः स्वरेणाह्वानमर्थिनां कुर्वंति अद्रिश्चोक्तमहस्ताकारैर्द्रु २॰

मैस्तत्रत्यपतत्रिस्वनैस्तथा तिष्ठतीत्यर्थः व्रजद्भिर्मातंगैर्व्रजंतमिव निर्झरध्वनिभिर्गृणंतं भाषमाणमिव १३

४०A १४ वृत्ताम्रयोरवांतरजातिभेदः वेणुकवचकयोश्चनीरंध्रसरंध्रत्वेन भेदः १५ वेणुकदाजातिभिरित्यत्रवे
णुकाप्लाजातिर्मालती १६ १७ द्रुमजातिभिरित्यत्रजातिरवांतरभेदसामान्यं १८ उत्पलादिसमृद्धिभिर्हेतु
भिःनलिनीषुसरःसुकलेमधुरंयथाभवत्येवंकूजंतियानिपत्त्रिद्वंद्वानितैरुपशोभितं १९ मृगादिभिर्जुष्टंनिषे ह

मंदारैःपारिजातैश्चसरलैश्चोपशोभितं तमालैःसालतालैश्चकोविदारासनार्जुनैः १४ वृत्तैःकदंब
नीपैश्चनागपुन्नागचंपकैः पाटलाशोककवकुलैःकुंदैःकुरवकैरपि स्वर्णार्णशतपत्रैश्चवेणुवेणु ए
कजातिभिः कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्चमाधवीभिश्चमंडितं १६ पनसोडुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः
भूर्जैरोषधिभिःपूगैराजपूगैश्चजंबुभिः १७ खर्जूराम्रातकाम्राद्यैःप्रियालमधुकेंगुदैः द्रुमजातिभि
रन्यैश्चराजितंवेणुकीचकैः १८ उत्पलोत्पलकल्हारशतपत्रवनर्द्धिभिः नलिनीषुकलंकूजत्खग
द्वंद्वोपशोभितं मृगैःशाखामृगैःक्रोडैर्मृगेंद्रैरृक्षशल्यकैः गवयैर्नाभिभिर्व्याघ्रैर्निर्जुष्टंमहिषा
दिभिः २० कदलीखंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियं पर्यस्तंनंदयासत्याःस्नानपुण्यतरोदया २१

वितं नाभिभिःकस्तूरीमृगैःशर्वशृगरालाःशृंगविशेषणत्वेनोक्ताः इदानींस्थानंत्रेणोत्पपोनहुक्तं २० कदलीखं
डैःसंरुद्धान्यावृतानिनलिनीनांपुलिनानितैःश्रीःशोभायस्मिन्नंदयागंगयापर्यस्तंपरिवेष्टितं सत्याःभवा॥

21

श्री· भा·च· टी· २१

तत्रगिरौवनेंचददृशुर्यत्रवने तन्नामसौगंधिकंनामपंकजंभवतिजातावेकवचनं २२ पुरींवर्णयति न
न्दाचेतिचतसृभिः सरितौपुराद्बाह्यतोभवतां तीर्थपादस्यहरेः पादांभोजरजसा २३ ययोर्विगाह्यप्रविश्यक्रीडं
ति २४ ययोरंभोविगततृषोपिगजाःपिबंति तत्रहेतुः तासांसुरस्त्रीणांस्नानेनभ्रष्टंगलितंयन्नवंकुंमेते कुं

विलोक्यभूतेशगिरिंविबुधाविस्मयंययुः ददृशुस्तत्रतेरम्यामलकांनामवैपुरीं २२ वनंसौगं
धिकंचापियत्रतन्नामपंकजं २२ नंदाचालकनंदाचसरितौबाह्यतःपुरां तीर्थपादपदांभोजर त्र
जसातीवपावने २३ ययोःसुरस्त्रियःक्षत्तरवरुह्यस्वधिष्ण्यतः क्रीडंतिपुंसःसिंचंत्योविगाह्यरति
कर्षिताः २४ ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं वितृषोपिपिबंत्यंभःपाययंतिगजागजीः
२५ तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलां जुष्टांपुण्यजनस्त्रीभिर्यथाखंसतडिद्घनं २६ हित्वा
यक्षेश्वरपुरींवनंसौगंधिकंचतत् द्रुमैःकामदुघैर्हृद्यंचित्रमाल्यफलच्छदैः २७ त्र

नपिंजरंपीतवर्णांगजीःकरिणीः २५ तारंरूप्यं तारादिमयविमानानांशतैःसंकुलांतडिद्भिःस्त्रीभिःखेवै
विमानानांखेनपुर्यःसादृश्यं २६ यक्षेश्वरपुरींहित्वाऽतिक्रम्य तद्वनेंचददृशुरितेदेवाःआराद्दूराद्ददृ
शुरितिचतसृभिरेकेनान्वयः कथंभूतेवने चित्राणिमाल्यानिफलानिच्छदाश्चयेषुतैर्द्रुमैःहृद्यंसुखकरं २७ २१

३।७

रक्तकंठखगानामनीकस्यस्वरैर्मंडिताः षट्पदाः षट्पदस्वरायस्मिन् कलहंसानांकुलस्यप्रेष्ठं खरदंडातिप
त्रानितैर्युक्ताजलाशयायस्मिन् २८ वनकुंजरैः संघृष्टायेहरिचंदनद्रुमास्तत्संबंधिनावायुना पुण्यजनस्त्रीणां
मनः अपिअधिकमुन्मथयत् २९ यत्रचोत्पलमालिन्योवाप्यस्तत्रकिंपुरुषैः प्राप्तवापीश्चदृष्ट्वेत्यर्थः ३ योजन

रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदं कलहंसकुलप्रेष्ठंखरदंडजलाशयं २८ वनकुंजरसंघृष्ट
हरिचंदनवायुना अधिपुण्यजनस्त्रीणांमुहुरुन्मथयन्मनः २९ वैडूर्यकृतसोपानावाप्यउत्पलमा
लिनीः प्राप्तंकिंपुरुषैर्दृष्ट्वातआराद्ददृशुर्वटं ३० सयोजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः पर्यक्कृता
चलच्छायोनिर्नीडस्तापवर्जितः ३१ तस्मिन्महायोगमयेमुमुक्षुशरणेसुराः ददृशुःशिवमासीनं
त्यक्तामर्षमिवांतकं ३२ सनंदनाद्यैर्महासिद्धैःशांतैःसंशांतविग्रहं उपास्यमानंसख्याचभर्त्रागुह्य
करक्षसां ३३ विद्यातपोयोगपथमास्थितंतमधीश्वरं चरंतंविश्वसुहृदंवात्सल्याल्लोकमंगलं ३४

शतमुत्सेधउच्छ्रायोयस्यपादोनैःसर्वतःपंचसप्ततियोजनप्रमाणैर्विटपैःशाखाभिरायतोविस्तृतःपर्यक्कृ
सर्वतःकृताअचलच्छायायेननिर्गतंनीडंयस्मात् ३१ मुमुक्षूणांशरणे आश्रयेत्यक्तामर्षांतकंस्तितं ३२
तेविशिनष्टि सनंदनाद्यैरितिपंचभिःसख्याचकुवेरेणोपास्यमानं ३३ विद्याउपासनाः तपस्विनेकाग्र्ययोगः

समाधिः तेषां पंथानं प्रवर्तनं हाणं लोकस्य क्षेमं लोहितं तत्कोवात्सल्य
लोकहिताय वांछन् ३४

22

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ २२

संध्याभ्रत्वा रक्तवर्णेनांगेन भस्मादिलिंगं चंद्रलेखां च बिभ्रतं ३५ व्रतिनामासनं हृसीतयां ब्रह्मप्रवोचंतं ३६ स
व्यपादपद्मं दक्षिणांघ्रौ कृत्वा विन्यस्य जानुनि च सव्ये बाहुं कृत्वा दक्षिणबाहुप्रकोष्टे मणिबंधस्थाने रुद्रमालां
कृत्वा दक्षिणहस्तकृतया तर्कमुद्रया तपलक्षितमासीनमित्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे एकेपादमथैकस्मिन्वि

लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनं अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतं ३५ उपविष्टं दर्भमय्यां
वृस्यां ब्रह्म सनातनं नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सतां ३६ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च
जानुनि बाहुं प्रकोष्ठेक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ३७ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गि
रिशं योगकक्षां सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणेमुः ३८ स तूपलभ्यागत
मात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः उत्थाय चक्रे शिरसाभिवंदनमर्हत्तमः कस्य यथैव वि

न्यस्य हस्तसंस्थितं इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतं तर्कमुद्रा चोक्ता तर्जन्यंगु॥ ष्णुः ३९
ष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः प्रसार्य बंधनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मोक्षिका इति ३७ ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानं
दस्तत्र समाधिरेकाग्र्यं तमाश्रितं योगकक्षां योगपट्टं च वामजानुदृढीकरणार्थं विशेषेणोपाश्रित
वंतं मननशीलाः मनवस्तेषामाद्यं मनुं ३८ अर्हत्तमो विस्सर्वो मनमूर्तिर्यथा कस्य कश्यपस्य ३९ २२

२२७ महर्षिभिः सहितायेनीललोहितमनुवर्त्तनेपितस्मैवेदनंचक्रुः एवंसर्वैर्नमस्कृतःप्राह कृतःप्रणामोदेवै
र्यस्मंतं ४ यद्यपित्वंमांनीचवन्नमस्करोषितथापितवैसर्वमहंवेद्मीत्याह जानेइति जगतोयोनिर्याशक्तिःप्र
कृतिः वीजंचयःशिवःपुरुषस्तयोःकारणं तथापिनिर्भेदंयद्ब्रह्मनिर्विकारंतदेवत्वमिजाने ५। ननुविरु
द्धमेतनत्याहत्वमेवसरूपयोरविभक्तयोःशिवशक्त्याःक्रीडन्विसृष्ट्यादिकरोषिकुर्णनाभिरिवस्वरूपयोरि।

तथापरेसिद्धगणामहर्षिभिर्येवैसमेतादनुनीललोहितं नमस्कृतःप्राहशशांकशेखरंकृतप्र
णामंप्रहसन्निवात्मभूः ४ ब्रह्मो० जानेत्वामीशंविश्वस्यजगतोयोनिवीजयोः शक्तेःशिवस्यचपरं
यत्तद्ब्रह्मनिरंतरं ५। त्वमेवभगवन्नेतच्छिवशक्त्योःस्वरूपयोः विश्वंसृजसिपास्यत्सिक्रीडन्नूर्णपटो
यथा त्वमेवधर्मार्थदुघाभिपत्तयेदक्षेणसूत्रेणससर्जिथाध्वरं त्वयैवलोकेवसिताश्चसेतवोया
न्ब्राह्मणाःश्रद्दधतेधृतव्रताः ४२ त्वंकर्मणांमंगलमंगलानांकर्तुःस्मलोकंतनुषेस्वःपरंवा अमं
गलानांचतमिस्रमुल्बणंविपर्ययःकेन
तिपाठेस्वांशयोरतोनविरोधः ४२ धर्ममर्थंचदोग्धियात्रयीत
स्याअभिपत्तयेरक्षणायाध्वरंसृष्टवानसि यद्वा हेधर्मार्थदुघधर्माद्यभिपत्तयेतत्प्राप्तयेदक्षेणसेतवोवर्णा
श्रमर्यादाश्चावसितानिबद्धाःनिर्णिताइतिवाश्रद्दधतेश्रद्धयानुतिष्ठंति ४२ सर्वकर्मफलदातापित्वमेवे
न

त्याह द्वेमंगलानांशुभानांकर्मणांकर्तुः स्वर्गंपरंमोक्षंवातनुषे अमंगलानांअशुभानांकर्मणांकर्तुस्त्व
श्री० मिस्त्रंनरकंतनुषे तत्रकेनहेतुनातदेवतस्मिन्नेवकस्यचिद्विपर्ययोभवति ४४ त्वत्कोपोत्रहेतुरित्यसंभा
भा० च० वितमितिकैमुत्यन्यायेनाह नवैसतांसतःरोषोभिवेत् तवत्वो द्वितीयार्थेषष्ठीपशुमत्तेयथाभिभवतिता
टी० हत ४५ अतःयेपृथग्धियःभेददृशः अतःकर्मणिपदृष्टिर्येषां दुष्टआशयोयेषांपरेषामुदयेनसम्पदाअर्पि
२३

नवैसतांत्वच्चरणार्पितात्मनांभूतेषुसर्वेष्वभिपश्यतांतव भूतानिचात्मन्यपृथग्दिदृक्षतांप्रायेणरोषोभिभवेद्यथापशुं ४५ पृथग्धियःकर्मदृशोदुराशयाःपरोदयेनार्पितहृद्रुजोनिशं परान्दुरुक्तैर्वितुदंत्यरुंतुदास्तान्मावधीद्देववधान्भवद्विधः ४६ यस्मिन्यदापुष्करनाभमाययादुरंतयास्पृष्टधियःपृथग्दृशः कुर्वंतितत्रह्यनुकंपयाकृपांनसाधवोदैवबलात्कृतेक्रमं ४७

ताहृदितक्क येषां अंतरामर्मभेत्तारः दैवेनैववधोयेषांतान्भवद्विधःनिरुपमःसाधुःमावधीन्नहन्या
त् ४६ प्रस्तुतसाधूनांहननमालोक्यानुग्रहंकर्तुमेवार्हसीत्याह द्वाभ्यां यस्मिन्देशेयदाकालेस्पृष्टधियोमो
हितचित्ताःपृथग्दृष्टयोभवंति तत्रापराधेसाधवोहि अनुकंपयाअतंतरमेवपरदुःखासहिष्णुतयाचित्तप्र
कम्पेनकृपांकुर्वंति नतुक्रमेपराक्रमेकृतःदैवबलात्कृतेर्थेममैवदैवमेवंभूतंकोत्रापराधस्तेषामिति मत्वा
व

२३१ भवांस्त्वस्पृष्टमतिः अतः समस्तदृक् सर्वज्ञः तया मायया हृत आत्मा येषां तेषु अतएव कर्मानुगतचित्तेषु
दृढापराधेऽनुग्रहं कर्तुमर्हसि ४८ एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषतमाह ऊर्व्विति त्रिभिः त्वयाहृतस्यातएवासमा
प्तस्य प्रजापतेरध्वरस्य हे मुने यत्राध्वरे ऋत्विजः याज्ञिका भागिनोपि तव भागं न ददुः भागार्हत्वमाह येन त्वयाम

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरन्तयास्पृष्टमतिः समस्तदृक् तया हतात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनुग्र
हं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ४८ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयासमाप्तस्य मनो प्रजापतेः न यत्र भा
गं तव भागिनो ददुः कुयाज्ञिनो येन मखो निनीयते ४९ जीवताद्यजमानोयं प्रपद्येताक्षिणी भगः
भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ५० देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः भ
वतानुगृहीतानामाशु मन्योस्त्वनातुरं ५१ एष ते रुद्र भागोस्तु यदुच्छिष्टोध्वरस्य वै यज्ञस्ते रुद्र भागे
न कल्पतामद्य यज्ञहन् ५२ इति चतुर्थे षष्ठः ६ मैत्रेय उ॰ इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता

अभिप्रायेण महावाहो प्रहस्य श्रूयतामिति १

त्वो निनीयते फलं प्राप्यते ४९ ५० हे मन्यो अनातुरम् आरोग्यमस्तु ५१ भागश्च तवास्त्वित्याह एष इति हे रुद्र यावद्
दित्यर्थे यदिति अव्ययं यज्ञे कृते यावानुच्छिष्टः अवशिष्टोर्थस्तावानेष तव भागोस्तु हे रुद्र ते भागेनाद्य यज्ञः
कल्पतामपद्यतां ५२ इति चतुर्थे षष्ठः ६ सममेवि सृष्टरुद्रः ततः सृतोदत्तभवादिभिः यज्ञं प्रवर्तयामास दक्षे

ऐ॰ तिनिरूप्यते अजेनानुनीतः प्रार्थितो भवस्तेनाभिहितं हे महावाहो हे विदुर १

२५

श्री· भा·च· टी· २४

अवमपराधं २ सापराधमपहृत्यानुगृह्णाति दग्धं शीर्षं यस्य प्रजापतेः अजस्य मुखं यस्मिंस्तत्तथाभूतं शि
रोऽस्तु बर्हिषः संबंधिनं भागं मित्रनाम्नो देवस्य ३ प्रकर्षेण कृतानि निलग्नानि सर्वाण्यंगानि येषां ते भवंतु उ
च्छेषणं यज्ञावशिष्टं ४ येषां त्वंगानि विनष्टानि ते तत्र अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ता

श्रीमहादेवः नाघं प्रजेश बालानां वर्णये नानुचिंतये देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया २ प्रजापते
र्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः ३ पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु
पिष्टभुक् देवाः प्रकृतसर्वांगा ये म उच्छेषणं ददुः बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः भवंत्वध
र्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् मैत्रेयः तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितं परितुष्टात्मभिस्ता
त साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ६ ततो मीढ्वांसमामंत्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेध
सो ययुः ७ विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भवः संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः संधीयमा
ने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षितः सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ

अभवंत अध्वर्यवः अन्ये च ऋत्विजः बस्तस्य श्मश्रूणीव
श्मश्रूणि यस्य ५ मीढुष्टमः शिवस्तेनोक्तं परितुष्टैश्चित्तैः ६ तदा मीढ्वांसं शिवं त्वयागत्य सर्वं कार्यमित्यामं
त्र्य शुनासीरा देवाः सह मीढुषा वेधसा च वर्तमानाः समीढ्वद्वेधसः ७ कार्त्स्न्येन हस्तवाद्वादि साधारणं

२५A

एवं वृषध्वजद्वेषेणाकलिलः कालुषीकृतः स्वात्मा यस्य सः तदा शरत्कालीनो ह्रद इवामलोभवत् ९ । १२ यदापि यद्यपि प्रलब्धः पराभूतो मया भवान् तथापि त्वया दृष्टोऽभूतः पिता हतो ता न रूपेक्षितोस्मीति युक्तमेवैतदित्याह ब्रह्मबंधुरुच ब्राह्मणाभासेष्वपि तुभ्यं तव हरेरिति वायुवयोरवज्ञा उपेक्षा नास्ति तत्र हेतुमाह विद्य

तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः ९ शिवस्तवायकृतपीनाशाक्रोदनुरागतः औत्कं माहात्म्यकलया संपरीतां स्वतां स्मरन् ॥ कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः दक्षः भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे दंडस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः न ब्रह्मबंधुषु च वां भगवन्नवज्ञा तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु १३ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म विप्रान् ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक् तद्ब्राह्मणान्परम सर्व विपत्सु पासि पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदंडः १४ योसौ मया विदिततत्त्वदृशा सभायां क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैः गणयन्न तन्मा प्रवीकृतेन ति ब्रह्मा भूत्वा त्वमस्राक् असृजः अतः किमर्थं मात्मतत्त्वमवितुं यद्वा

ब्रह्म वेदं आत्मतत्त्वं चावितुं संप्रदाय प्रवर्तनेन रक्षयितुमित्यर्थः तत्तस्मात् हे परम उत्कृष्ट १४ अत्र च प्रत्युपकारो नास्तीत्याह योसाविति अविदिततत्त्वदृशा अप्रामाणतत्त्वज्ञानेन तदविगणय्य विस्मृत्य अर्हत्तम

25 स्वनिंद्या अर्वाक् अधः पतंतं मामपाद्दत्तितवान् स्वकृते नैव परानुग्रहेणैव तुष्येत न मयातत्प्रतिकर्तुं शक्य

श्री॰ मित्यर्थः १५ अनुसंवितोऽनुज्ञातः उपाध्यायसहितैः ऋत्विगादिभिः अनुवर्तयामास १६ वाराणां प्रमथादीनां

भा॰ त्रे॰ सर्गाहृतदोषस्य शुद्धये निहृत्यर्थं १७ उपात्तहविषः पुरोडाशेन सह विशुद्धया उद्याद्ध्याद्ध्योहे विशांपते हे विदुर १८

टी॰ स्तया प्रमथा तेषां तेजांसि मुसंतिरस्कुर्वं उपानीतः समीपं प्रापितः स्तोत्रेण हृद्बृहद्रथंतरे वाजपेयोतहृता

२५ मैत्रेय उ॰ तमाप्यैवं समीक्ष्यां सं ब्रह्मणा चानुमंत्रितः कर्मसंतानयामास सोपाध्यायर्त्विगग्निभिः १६

वैसवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः पुरोडाशं निरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये १७ अध्वर्युणात्तहविषा

जयमानो विशाम्पते धिया विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः १८ तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयंत्या दि

शो दश मुष्णंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना १९ श्यामो हिरण्यरशनोऽर्ककिरीटजुष्टो नीला

लकभ्रमरमंडितकुंडलास्यः शंखाब्जचक्रशरचापगदासिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिवकर्णिकारः २०

हृद्बृहद्रथंतरे पक्षाविति श्रुते १९ तमेवानुवर्णयति श्याम इति द्वाभ्यां हिरण्यवद्रशनायस्येतिवसंलक्षितेअ

र्कतुल्येन किरीटेन जुष्टः नीलालका एव भ्रमरास्तैर्मंडिते कुंडलयुक्तमास्यं यस्य सः शंखादिभिरायुधैर्भृत्यस्ता २५

र्थंव्यग्रैः हिरण्मयैः भुजैः पुष्पितः कर्णिकार इव शोभमानः भुजानां हिरण्मयत्वं केयूरकंकणमुद्रिकाद्यैः २०

दि

25A वक्षस्यधिश्रितावधूर्लक्ष्मीर्यस्य सः उद्दामोद्दामोवलोकस्मितयोः कलयालेशेन पार्श्वे उभयतो भ्रमंती व्यजन
चामरे चामरव्यजने एव राजहंसौ यस्मिन्सः रज्यमानः शोभातिशयनीयमानः २१ ब्रह्मेंद्रत्र्यक्षनायकाश्च
ख्यायेषां ते २२ हततरुचः तिरस्कृतप्रभाः सन्नजिह्वागद्गदवाचः साध्वसाः तन्महिम्ना स्तंभितचित्ताः उपत
स्थुः तं स्तुवुः २३ यस्य महिमहिमानं प्रति अर्वागेव वृत्तिर्येषां ते पि यथामति गृणंति स्म अस्तुवन् कृतः प्रक

वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककलया रमयंश्च विश्वं पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराज
हंसः श्वेतातपत्रशशिनोपरि रज्यमानः २१ तस्योपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः प्रणेमुः सहसोत्था
य ब्रह्मेंद्रत्र्यक्षनायकाः २२ तत्तेजसा हततरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसा मूर्ध्ना धृतांजलिपुटा उपत
स्थुरधोक्षजं २३ अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महित्वात्मभुवादयः यथामति गृणन्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहं
२४ दृष्ट्वा गृहीतार्हणसाधनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुं सनंदनाद्यैरनुगैर्वृतं मुदा गृणन्प्रपेदे प्रयतः

टीकृतः ... नुग्रहार्थं विग्रहो येन तं यद्वा तेषां अर्वाग्वृत्तित्वे हेतुः तेन यस्य महिमा विभूतिमात्ररूपा इत्यर्थः
२४ तत्र तावदतस्तस्तुतिप्रकारमाह दृष्ट्वेति गृहीतमर्हणसाधनोत्तमं येन तं उत्तमे पात्रे आसाद्य अर्हणोप
समर्पितेषु प्रीत्या सार्हणपात्रमेव येन गृहीतमित्यर्थः यद्वा कथं प्रपेदे गृहीतमर्हणसाधनोत्तमं यथा भव

श्री°

४८

26

श्री· नितयातद्गृहीत्वाप्रपेदइत्यर्थः गृहीत्वेतिपाठः सगमः शृण्वन्त्वन्यपेदेशावर्णंजगाम २५ इतऋत्विक्

भा·च· सदस्येशभृग्वद्दैंद्रयोषितः स्वयश्चतथासिद्धायजमानीचलोकपाः योगिब्रह्माग्निदेवाश्चस्त्वंवतिजग·

टी· दीश्वरं तथागंधर्वविद्याधरब्राह्मणाश्चपृथग्भ्वतैः ननुसातात्परमेश्वरएवरुद्रः तस्यब्रह्मशुद्धत्वेजीवत्वमनु

२६ कारमात्रे इत्तकिमिति त्वयाभेददृष्टासौअवज्ञातइति सोभगवानात्तेप्यतीत्याशंक्या अप्रच्युतस्वरूपस्य

जीवधर्मनासंततैवसंगच्छतेनान्यस्येत्याह शुद्धमिति स्वधाम्निस्वस्वरूपेतिष्ठन् भवान्शुद्धंचिन्मात्रेवे

दक्षउवाच शुद्धंस्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थंचिन्मात्रमेकमभयंप्रतिषिध्यमा

याम् तिष्ठंस्तयैवपुरुषत्वमुपेत्यतस्यामास्तेभवान् परिशुद्धइवात्मतंत्रः २६

तन्यचनः शुद्धत्वेहेतुः उपरतानित्यनिवृत्ताखिलबुद्ध्यवस्थायस्मात् अतएकंभेदशून्यं अतएवाभयं द्वि श्रीधरी

तीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः जीवस्यापिवस्तुत एवंभूतत्वाद्विलक्षणार्थंमुक्तं मायांप्रतिषिध्याभिभूयस्वतंत्र

एववसन्तथामाययापुरुषत्वंमनुष्यभावं उपेत्य तस्यांमायांतिष्ठन् अपरिशुद्धइवरागादिमानिवास्ते रा

मकृष्णाद्यवतारे तथाप्रतीयतेभवानित्यर्थः अनेनत्वविद्योपाधयोमायाभिभूताःसंसरंति अतस्त्वमेवेश्वरो

नरुद्रादयइतिभावः अतएवेमांभेददृष्टिंभगवान्वारयिष्यति अहंब्रह्माचशर्वश्चजगतःकारणंपरमित्या २६

26 A

ऋत्विजोपि स्वापराधं परिहरंतः स्तुवंति भो अनंत जनक उपाधिमलशून्य यद्यपि त्वमेव रुद्रादिदेवतारूपः तथापि नंदीश्वरशापात्कर्मण्येव इतरा ग्रहदृष्टियः सन्तः तत्त्वतस्त्वं न विद्मः किंतु धर्मस्यास्य एवं सोपलक्षणाभूतं त्रिवृत् त्रयीप्रतीपाद्यमध्वराख्यं तत्त्वरूपमस्माभिर्ज्ञातं कीदृशं यदर्थं यस्य सिद्धये अधिदैवं देवताधिकारेण अग्ने व्यवस्थाः अमूर्न्यवस्थाः अत्रेयमेव देवतानानात्वेपि एवं भूतानि यमाः इत्यर्थः यद्वा व्यवस्था इत्याख्यातं अग्ने ग

ऋत्विज ऊचुः तत्त्वं न ते वयमनंजन रुद्रशापात्कर्मण्यवग्रहधियो भगवन्विदामः धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदो व्यवस्थाः २० सदस्या ऊचुः उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेंतकोग्रव्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्यात्मगेहोरुभारः द्वंद्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेज्ञसार्थः पादौकस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः २१

माभाव आर्षः यदर्थं अदः इदं ईद्यमधिदैवतरूपं विशेषेणास्थितवानसीत्यर्थः २० सदस्यास्तु निरीश्वरेहाधरेष्वन लोभेन स्वप्रवृत्तिमनुचिंत्यानुतप्ता विरक्तिमाशासानाः स्तुवंति हे शरणद आश्रयप्रद उत्पत्त्यध्वनि संसारमार्गे वर्तमानो ज्ञानां सार्थः सम्मूढस्ते पादौकः तत्पादरूपं निवासं कदा यास्यति अशरणो विश्रामस्थानशून्ये उरुक्लेशाय वदुर्गमस्थानानि यस्मिन् अंतकः एव उग्रो व्यालः सर्पस्तेनान्विष्टे लक्षीकृते विषयरूपा मृगतृष्णिका यस्मिन् आत्माहंकारास देहः शरीरं ममत्वास्पदं गेहं च स एव उरुर्भारो यस्य सः द्वंद्वानि सुखदुःखादीन्येव श्वभ्राणि गर्ता यस्मिन् शोक एव दावा

27

श्री· भा· व· टी· २०

श्रीरुद्रस्त्वेवं मम निंदा दुःसहासीदिदानीं तु तां न गणयामीत्याह तववेति आशिषा कामेन असक्तैः निष्कामैः
रचितधियं अभिनिवेशितचित्तं अविद्यो विद्याहीनो लोकः यदि अपविद्धं जपति आचारभ्रष्टं जल्पति तं जल्पं
न गणये परानुग्रहः त्वत्पराणां वा योऽनुग्रहस्तेन २९ भृगुस्तु स्वभावतः तत्त्वज्ञानहीना जीवाः अतो ज्ञानकृतं
मम दुश्चेष्टितं तत् क्षमस्वेत्याह यन्माययेति आत्मन आत्मनि स्थितम् अनुगतं तत्त्वं न विदंति प्रणतानामात्मा बंधुः

श्रीरुद्र उ· तव वरद वरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये यदि रचितधियं
माविद्यलोकोऽपविद्धं जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण २९ भृगुरु· यन्मायया गहनयापहृतात्मबोधा
ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपन्तः नात्मन्श्रितं तव विदंत्यधुनापि तत्त्वं सोऽयं प्रसीदतु भवान्प्रणतात्मबंधुः ३०
ब्रह्मोवाच नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थभेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो मा
यामयाद्व्यतिरिक्तो यतस्त्वं ३१ इंद्र उ· इदमप्यच्युत विश्वभावनं वपुरानंदकरं मनोदृशां सुरविद्विट्क्षपणै

श्री १· ब्रह्मादयो न विदन्तीति भृगुणोक्ते तदसहमानो ब्रह्मा तत्त्वज्ञानमाविष्कुर्वन्निवाह नैतदिति पदार्थभेद
ग्राहकैरिंद्रियैः गुणस्य इंद्रियस्य यद्वा ज्ञानार्थयोः कारणस्य सत्वादे ३१ इंद्रियस्त्विंद्रियविषयः सर्वोपि मि
थ्येति ब्रह्मणोक्तं मम सहमान आह इदं तव वपुरपि उपपन्नमेव न तु प्रपंचवदनिर्वचनीयतयाऽनुपपन्नं सुरा
णां विद्विषः क्षपयन्तीति तथा तैर्भुजदंडैरुपलक्षितं ३२

२०

कृतिजापत्याः स्तुवंति यत्तोयंतवयजनायत्वांयष्टुंकेनब्रह्मणाएवंसृष्टः हेयज्ञात्मन् तेनोयत्तंनलिनकोत्पाद
स्थानेचेलणपुनीहिपविवेकेऊ रुकथंभूतंयज्ञेशावाः शेरतेयस्मिन्निति शावशायनंश्मशानंतद्दाभाप्रतीतिर्यस्य
सचासौश्मशांतमेधश्च उपरतोत्सवः मेधशब्देनपशुहिंसायुक्तोत्सवोलक्ष्यते शावशब्दकंतत्रशेतेइति शावशायंपश्यंत
त्राम्योयस्येतिसंबोधनेवा ३३ ऋषयस्तुकर्मणाएनुतिष्ठंतः तन्मुएपेनतत्फलेनचयुज्यंते भगवतितन्नितद्भाव
पत्याऊः यत्तोयंतवयजनायकेनसृष्टोविध्वस्तः पशुपतिनायदत्तकोपात् तेनत्वंशवशयनाभशां
तमेधंयज्ञात्मन्नलिनरुचाटष्णपुनीहि ३३ ऋषयऊः अनन्वितंतवभगवन्विचेष्टितंयदात्मनाचरसिहि
3 कर्मनाज्यसे विभूतयेयतउपसेडरीश्वरीनमन्यतेस्वयमनुवर्ततीभवान् ३४ सिद्धाः अयंत्वत्कथामृष्ट
पीयूषनद्यामनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः तृषार्तोवगाढोनसस्मारदावंननिष्क्रामतिब्रह्मसम्पन्नवन्
मालस्याविस्मिताःस्तुवंति अनन्वितमचरमाणंयस्मात् आत्मनास्वयंकर्माचरसिअनुतिष्ठसि नतुःज्यसे
लिप्यसेयतस्मात्स्वेविभूतयेसंपदेईश्वरीलक्ष्मीउपसेडःभेजुः यद्वा यतइतिसार्वविभक्तिकःतसिःयामित्यर्थः
भवांस्तुस्वयमेवानुवर्तमानांनमन्यतेनाद्रियते ३४ सिद्धास्तुतत्कथामृतरसमभिनंदंतःस्तुवन्ति अयंनोमनोगा
जःत्वत्कथैवसृष्टपीयूषपुंदंतन्मयीयातदीतस्यामवगाढःप्रविष्टः दावाग्नितुल्यंसंसारतापनस्मरतिसनच
ततोनिर्गच्छतिब्रह्मसम्पन्नवत् ब्रह्मैक्यप्राप्तइव ३४

२४
श्री·
भा·च·
टी·
२८

यजमानीदक्षपत्नीस्तौति तेस्वागतंभद्रमागमनंजातं हेअधीश यथाशिरसाहीनःकवन्धमात्रःपुरुषःअन्यैः
करचरणाद्यवयवैःशोभनैरपिनशोभते तथात्वांविनाकेवलंप्रयाजाद्यैःअंगैर्मखोनशोभते अतोनःश्रियास
हत्रायस्वस्वभक्तान्कुर्वित्यर्थः लोकपालास्तीश्वरत्वाभिमानाद्दृष्ट्वाभगवतस्तत्त्वमपश्यन्तऊचुः दृष्टःकिंनोदृ
ष्टइत्यर्थः उतःअसद्ग्रहैःपुंस्त्वमाविष्टलिंगत्वात् असत्प्रकाशरूपाभिर्दृग्भिरिंद्रियैः अयंभावःशुद्धचित्तानां

यजमान्युः स्वागतंतेप्रसीदेशतुभ्यंनमःश्रीनिवासश्रियाकांतयात्राहिनः त्वामृतेधीशनांगैर्मखः ।
शोभतेशीर्षहीनःकवंधोयथापूरुषः २८ लोकपालाः दृष्टःकिंनोदृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वंप्रत्यग्द्रष्टादृश्य
तेयेनदृश्यं मायाह्येषाभवदीयाहिभूमन्यस्त्वंषष्ठःपंचभिर्भासिभूतैः २९ योगेश्वराः प्रेयान्नतेन्यो ।
त्वयिप्रभोविश्वात्मनीक्षेन्नपृथग्यआत्मनः अथापिभक्त्येशतयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुगृहाणवत्स

वंशुद्धमूर्तिर्भासि अस्माकंतुवहिर्मुखैरिंद्रियाणांपंचभूतोपलक्षितोजीवविशेषइवभासि अतस्त्वमस्मदिंद्रि·
यगोचरोनभवसिधिगस्मज्जीवितमिति २९ योगेश्वरास्तद्भेदेनभजतामनुग्रहभाक्त्वंमन्यमानाः स्वामिभृ
त्यभावेनभजतामप्यनुग्रहंप्रार्थयमानाःस्तुवंतीति द्वाभ्यां प्रेयानिति विश्वात्मनिपरब्रह्मणित्वयियआत्मनः
पृथक्त्वेनेक्षेत् अस्यतः अपृथक्त्वात्अन्यःतेप्रेष्ठोनास्ति आत्मनोजीवान्पृथग्दृष्टेः तेतेनिवावत्सलहेभक्तप्रियअनन्य
वृत्त्याअव्यभिचारिण्याभक्त्याभजतोनुग्रहाणेत्यर्थः ३०

स्यमुतं

२८

28A

अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्याद्भजनीयानां बहुत्वादित्याशंक्याह॥ जगतामुद्भवादिषु निमित्तेषु दैवतो जीवा

दृष्टाद्बहुधा भिद्यमानागुणा यस्याः तया स्वमायया आत्मनि स्वरूपे रचिता ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै स्वसंस्थया के

वलस्वरूपावस्थानेन च विनिवर्तितो भेदभ्रमो गुणाश्च तद्धेतवः आत्मनि येन तस्मै ३५ शद्ब्रह्मलोति नमस्तेश्रि

तसत्त्वायेति सत्त्वं येन भक्त्यादिफलप्रसवित्रे सत्त्वगुणत्वे निर्गुणत्वे च कथमित्याशंक्याह यस्य काष्ठां तत्त्वं नाहं वेद्मि

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया वि

भेद निवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ३५ श्रीब्रह्मो॰ नमस्तेश्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये निर्गुणाय च य

त्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च ३६ अग्निरु॰ यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तं तं यज्ञि

यं पंचविधं च पंचभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि

अपरे ब्रह्मादयश्च न विदुस्तस्मै ३६ अग्निस्तु यज्ञमूर्तिं प्रण

मति यस्य तेजसाहं सुष्ठु समिद्धं प्रदीप्तं तेजो यस्य सोऽहं प्रशस्तेऽध्वरे हविर्वहामि तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकं यज्ञ यज्ञ

मूर्तिं पंचविधमैतरेयके उक्तं स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति पंचभि

र्यजुर्भिर्यज्ञमंत्रैः स्विष्टं सम्पूजितं तथा च श्रुतिः आश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये

यजामहे इति पंचाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार इति स्मृतिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च हूयते च पुनर्द्वाभ्यां

४१

श्री॰
भा॰ ७
टी॰
२९

देवास्त्वमत्रं वयमिह देवाः तथापि जगदाधं तयोस्त्वमेवानान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति कल्पापाये प्रलये विकृतं कार्यं
जाते उदरीकृत्य संहृत्य त्वमेवाद्यः पुमानुरगेंद्रस्त्वाभिकं शयनं शय्या तस्मिन्नशेषे शयने करोषि सिद्धैर्जनलोका
दिवासिभिः विमृशिता विचिंतिताः ध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो यस्य स एव त्वं इदानीमत्तोमः पथि चरसि प्रत्यतोसि
प्रवसिरतसि ४२ गंधर्वाप्सरसस्त्वं वयं भिया केवलं सर्वानपि परमेश्वरत्वेन उपश्लोकयामः तमेव त्व परमेश्वरः अन्येत

देवा ऊचुः पुराकल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उरगेंद्राधिशयने पुमान्शेषे
सिद्धा ऊचुः दिविमृशिताध्यात्मपदविः स एवाद्यात्तोगर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः ४२ गंधर्वा ऊचुः अंशांशा
स्ते देव मरीच्यादय एते ब्रह्मेंद्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः क्रीडाभांडं विश्वमिदं यस्य विभूमंस्तस्मै नित्यं ना
थ नमस्ते करवाम ४२ विद्याधराः त्वन्मायया र्थमभिपद्य कलेवरेस्मिन्कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः

स्वं देशापवेत्याहुः अंशांशा इति हे वि ॥ सैः स्तिमोप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथाः मृतनिषेवक उ
भूमन्नहं त्वमक्रीडाभांडं क्रीडोपकरणं विश्वं ब्रह्मांडं यस्य तस्मै नमनं कुर्मः ४२ विद्याधरास्तु केवलं विद्याभिः सम्प
दः प्राप्यंते अहंकारादि व्यामोहनिवृत्तिस्तु त्वत्कथाश्रवणं विना नास्तीत्याहुः अर्थं पुरुषार्थसाधनं कलेवरमभिप
द्य प्राप्य त्वन्मायया अस्मिन्नमेत्यहमिति चाभिमानेन कृत्वा उदमात्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवकः उतत स्वेनं दस्यत्
परित्यजेत् नान्यः ननु स्वैः पुत्रादिभिः अधिस्तिमोडुः खितः सन्नपि स्मजेवनेत्याहुः स्तिमोपि दुर्मतिः असत्स्वविषये

२८

वे१

छिवत्तान्माटसास्यसस्तपरमवेत ४४

२९७ ब्राह्मणाः स्तुवंति त्वमिति त्रिभिः सदस्याश्चर्त्विजश्च ४५ गां पृथ्वीं रसाया रसातलात् दंष्ट्रयाब्जजदर्थे वि-
शेषेणोद्धृतवानसि योगिभिः स्तूयमानः हे त्रयीगात्र वेदमूर्ते यज्ञो यागः सद्रूपः तद्विशेषः क्रतुः तद्रूपो यज्ञ
संकल्परूप इति वा यज्ञः क्रतुः कर्म यस्येति वा ४६ स त्वमस्माकं त्वद्दर्शनमाकांक्षतां प्रसीद अस्मद्यज्ञमुप

ब्राह्मणा ऊचुः त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मंत्रः समिद्दर्भपात्राणि च त्वं सदस्यर्त्विजो दंपती
देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ४५ त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेंद्रो य
था स्तूयमानो नदल्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतुः ४६ स प्रसीद त्वमस्माकमाकांक्ष
तां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणां कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते यज्ञविघ्नाः क्षयं यांति तस्मै नमः ४७
मैत्रेय इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितं कीर्त्यमाने हृषीकेशे संनिन्ये यज्ञभावने ४८ भ
गवान्स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ४९

डुरेस्यार्थः नचाशक्यं न वैतत् यतस्तव नाम्नि कीर्त्यमाने एव यज्ञविघ्नाः क्षयं यांति एवंप्रभावो यः तस्मै न
मः ४७ इत्येनेन प्रकारेण सर्वैः कीर्त्यमाने हे भद्र हे विदुर संनिन्ये प्रवर्तयामास ४८ सर्वात्मतया सर्वभा
गभोक्तापि भगवान्निजानंदतृप्तोपि स्वेन भागेन त्रिकपालपुरोडाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाभाष्य संबोध्य बभा-

30

श्री
भा० च०
टी०
३०

योहंजगतःकारणंआत्माचेश्वरश्च उपद्रष्टासाक्षीचस्वप्रकाशश्चनिरुपाधिश्चसएवब्रह्माचशर्वश्चेत्यन्वयः
५० ऊतेउत्तरमाह अहमेवात्ममायामधिष्ठायजगत्सृष्ट्यादिकुर्वन्सचसचसर्वशक्त्यापियोजितांसंज्ञांधारया
मि ५१ तस्मिन्केवलेद्वितीये समानासमानजातीयभेदरहितेब्रह्मणिमयिब्रह्मरुद्रौभूतानिचभेदेनाज्ञःप

श्रीभगवानुः अहंब्रह्माचशर्वश्चजगतःकारणंपरं आत्मेश्वरउपद्रष्टास्वयंदृगविशेषणः आत्মमा
यांसमाविश्यसोहंगुणमयींद्विज सृजन्रक्षन्हरन्विश्वंदध्रेसंज्ञांक्रियोचितां तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीये
केवलेपरमात्मनि ब्रह्मरुद्रौचभूतानिभेदेनाज्ञोनुपश्यति ५२ यथापुमान्नस्वांगेषुशिरःपाण्यादिषु
क्वचित् पारक्यबुद्धिंकुरुतेएवंभूतेषुमत्परः ५३ त्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदां सर्वभूता
त्मनांब्रह्मन्सशांतिमधिगच्छति मैत्रेयः एवंभगवतादिष्टःप्रजापतिपतिर्हरिं अर्चित्वाक्रतुनास्वेन
देवानुभयतोयजत् ५५ रुद्रंचस्वेनभागेनह्युपधावत्समाहितः कर्मणोदवसानेनसोमपानितरानपि उ,

श्यतीत्यर्थः ५२ विद्वांस्तुभेदंनपश्यतीतिसदृष्टांतमाह यथेति ५३ तस्मादेवमै॥ दवस्यसहर्त्विग्भिःसस्नाववभृ
क्यंपश्यन्कृतार्थोभवतीत्याह त्रयाणामेकोभावःस्वरूपंयेषां ५४ स्वेनक्रतुनात्रिकपालेष्ट्या उभयतःअंगैःप्रधा
नेनच ५५ स्वेनभागेनयज्ञावशिष्टेन उदवस्यतेसमाप्यतेनेनेत्युदवसानं तेनकर्मणासोमपानितरानपिउपधावदित्यनु

थं ततः ५६

थंगः ततश्च उदवस्य कर्मसमाप्य अवभृथस्नानं यथाभवति तथा स्नातवान् ५६

३०

स्वेनैवानुभावेनआमराधसेसंग्रामसिद्धयेतस्माअपि ५० ५८ आहंक्तेभजतेस्म अनन्यभावानामेवैकगतिःय
ब त्मप्रलंकालेसमशक्तिरीश्वरमिव ५९ बृहस्पतेःशिष्यान्मयाश्रुतं ६० परंपवित्रंयआकर्णयेतथानुकीर्तयेत्स
आत्मनःपरःस्यापिअयंसंसारव्यसनंसर्वदाप्नोति ६१ इतिचतुर्थेसप्तमः ७ इत्थयज्ञान्वयेप्रोमाद्दत्तयज्ञ
कथोदिता मनुपुत्रान्वयेप्रोमाध्रुवचर्याद्यपंचभिः १ अष्टमेगुरुदारोक्तिरोषमत्सरतःपुरात् निर्गतेनध्रुवे

तस्माअप्यनुभावेनस्वेनैवावामराध्यसे धर्मेप्रवमतिंदत्वात्रिदशास्तेदिवंययुः ५२ एवंदाक्षायणीहि
त्वासतीपूर्वकलेवरं जज्ञेहिमवतःक्षेत्रेमेनायामितिशुश्रुम तमेवदयितंभूयआवृंक्तेपतिमंबिका अ
नन्यभावैकगतिंशक्तिःसुप्तेवपूरुषं ५९ एतद्भगवतःशंभोःकर्मदक्षाध्वरद्रुहः श्रुतंभागवताच्छिष्यादु
द्धवान्मेबृहस्पतेः ६० इदंपवित्रंपरमीशचेष्टितंयशस्यमायुष्यमघौघमर्षणं योनित्यदाकर्ण्यनरोनुकी
र्तयेद्धुनोत्यघंकौरवभक्तिभावतः ६१ इतिचतुर्थेसप्तमः ७ मैत्रेयउ॰ सनकाद्यानारदश्च ऋभुर्हंसोरुणि
र्यतिः नैतेगृहान्ब्रह्मसुताह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः १ मृषाधर्मस्यभार्यासीद्दंभंमायांचशत्रुहन् असूतमिथुनंतत्

णिरतःपमातोषणंहरेः एवंतावन्मनुकान्यान्वयोक्तेवमरीच्यादीनांब्रह्मपुत्राणांवंशावर्णिताः तत्रावशिष्टंकिंचि
दाह सनकाद्याइति नावसन् नाश्रिताःऊर्ध्वरेतसोनैष्ठिकाःअतस्तेषांवंशोनास्ति १ अधर्मोपिब्रह्मपुत्रः तस्यवं
शमाह मृषेतिचतुर्भिःदंभःपरप्रतारणं मायातदुदितात्वेश तयोःसोदरयोरपिदांपत्यमधर्मांशतया एवमु

31

श्री॰
भा॰च॰
टी॰
३१

निकृतिःपाठता यत्नयाभ्यांकलिश्चतस्यस्वसाउरुक्तिश्चेत्यर्थः ३ यातनातीव्रवेदना ४ प्रतिसर्गोनुसर्गोयव
यद्वा प्रतिसर्गः प्रलयः अधर्मस्यप्रलयहेतुत्वात्प्रतिसर्गत्वं एतदेतदधर्मवंशंपुण्यमितिवर्जनद्वाराप्रण्यहेतु
त्वात् ५ मनोः पुत्रवंशोहरेरंशोब्रह्मातस्यांशादेहार्पजन्मयस्य ६ जगतोरक्षायांस्थितौ ७ सुनीतिःसुरुचिश्चजा

तयोःसमभवल्लोभोनिकृतिश्चमहामते ताभ्यांक्रोधश्चहिंसाचयद्दुरुक्तिःस्वसाकलिः ३ दुरुक्तौकलिरा
धत्तभयंमृत्युंचसत्तम तयोश्चमिथुनंजज्ञेयातनानिरयस्तथा ४ संग्रहेणमयाख्यातःप्रतिसर्गस्तवानघ
त्रिःश्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यंविधुनोत्यात्मनोमलं अथातःकीर्तयेवंशंपुण्यकीर्तेःकुरूद्वह स्वायंभुवस्यापिमनोर्ह
रेरंशांशजन्मनः ६ प्रियव्रतोत्तानपादौशतरूपापतेःसुतौ वासुदेवस्यकलयारक्षायांजगतःस्थितौ ७
जायेउत्तानपादस्यसुनीतिःसुरुचिस्तयोः सुरुचिःप्रेयसीपत्युर्नेतरायत्सुतोध्रुवः ८ एकदासुरुचेःपुत्रमं
कमारोप्यलालयन् उत्तमंनारुरुक्षंतंध्रुवंराजाभ्यनंदत ९ तथाचिकीर्षमाणंतंसपत्न्यास्तनयंध्रुवं सुरु
चिःशृण्वतोराज्ञःसेर्ष्यमाहातिगर्विता १० नवत्सनृपतेर्धिष्ण्यंभवानारोढुमर्हति नगृहीतोमयायत्त्वंकु
क्षावपिनृपात्मजः ११ बालोसिवतनात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतं नूनंवेदभवान्यस्यदुर्लभेर्थेमनोरथः १२

येनयोर्मध्ये ८ तयोःप्रियाप्रियत्वेप्रपंचयन् ध्रुवचरितमाहपंचभिरध्यायैः सुरुचेःपुत्रमुत्तमसंज्ञंलालयन् ९ त
थाअंकारोहणंचिकीर्षमाणं १० गर्वोक्तिमेवाहत्रिभिः नेति नृपतेर्धिष्ण्यमासनं नृपात्मजोपिभवानारोढुम

३१

31A

पुरुषमीश्वरं १३ मिषंतंपश्यंतंसन्नवाचंऊंचितवाचं १४ उद्गतास्त्वारोप्यश्रुतःपुरस्तुतोक्षुत्वा १५ शोक
पवदावाग्निसेन दावाग्निगतालतेवस्थिताःसावालाविलापंचकार १६ वृजिनस्यदुःखस्य अमंगलमपा-

तपसाराध्यपुरुषंतस्यैवानुग्रहेणमे गर्भेत्वंसाधयात्मानंयदीच्छसिनृपासनं १३ मैत्रेयः मातुःसप
त्न्याःसदुक्तिविद्धःश्वसन्रुषादंडहतोयथाहि हित्वामिषंतंपितरंसन्नवाचंजगाममातुःसरुदन्सका
शे १४ तंनिःश्वसंतंस्फुरिताधरोष्ठंसुनीतिरुत्संगउद्दस्यवाले निशम्यतत्पौरमुखान्नितांतंसावि
व्यथेयदुक्तंसपत्न्या १५ सोत्सृज्यधैर्यंविललापशोकदावाग्निनादावलतेववाला वाक्यंसपत्न्याः
स्मरतीसरोजश्रियादृशावाष्पकलामुवाह दीर्घंश्वसंतीवृजिनस्यपारमपश्यतीवालकमाहवाला
मामंगलंतातपरेषुमंस्थाभुंक्तेजनोयत्परदुःखदस्तत् १७ सत्यंसुरुच्याभिहितंभवान्मेयद्दुर्भगा
याउदरेगृहीतः स्तन्येनवृद्धश्चविलज्जतेयांभार्येतिवावोढुमिडस्पतिर्मां १८ आतिष्ठतत्तातविम
त्सरस्त्वमुक्तंसमात्रापियदव्यलीकं आराधयाधोक्षजपादपद्मंयदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमोयथा १९

गाधं परेषुमामंस्थायद्यतःपरेभ्योदुःखंददातिसाःस्वदत्तमेवदुःखंभुंक्ते १७ दुर्भगयामयाउदरेगृहीतः तस्याएवस्त
न्येनवृद्धश्च दुर्भगत्वमेवाह यांमामिडस्पतिः भूपतिर्भार्येतिवोढुं स्वीकर्तुंविलज्जते वाशब्दाद्दासीमपि १८

श्री· भा· व· टी· ३२

त्र

पितृभार्यात्वेनसमात्वांमातः सपत्न्यापितयायदुक्तंतपसाराध्यपुरुषमित्यादितत् आतिष्ठकुरुअध्यासनं य
दिच्छसि १९ परिचर्यनिषेव्यविस्वस्वविभावनायपालनाय आत्तास्वीकृताशुणाभियतिः सत्वगुणाधिष्ठानंये
नतस्य जितआत्मामनः सनःप्राणास्त्रयैस्तैरभिवेद्य २० एकमनन्यासर्वांतर्यामिदृष्ठा २१ मृगयापादाब्जयोःयद्ध

यस्यांघ्रिपद्मंपरिचर्यविश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः अजोप्यतिष्ठत्खलुपारमेष्ठ्यंपदंजितात्मश्वसना
भिवंद्यं २० तथामनुर्वोभगवान्पितामहोयमेकमत्यापुरुदक्षिणैर्मखैः इष्ट्वाभिपेदेदुरवापमन्यतो
भौमंसुखंदिव्यमथापवर्ग्यं २१ तमेववत्साश्रयभृत्यवत्सलंमुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिं अनन्यभावे
निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्यभजस्वपूरुषं २२ नान्यंततःपद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदंतेमृगयामि
कंचन यो मृग्यतेहस्तगृहीतपद्मयाश्रियेतरैरंगविमृग्यमाणया २३ मैत्रेयः एवंसंजल्पितंमातुराक
र्णार्थागमंवचः संनियम्यात्मनात्मानंनिश्चक्रामपितुःपुरात् २४ नारदस्तदुपाकर्ण्यज्ञात्वाचास्यचि

तिर्मार्गोयस्य तमेवाश्रयशरणंव्रज ततोभजस्व \\ कीर्षितं स्पृष्ट्वामूर्धन्यघःघ्नेनपाणिनाप्राहविस्मितः
नान्यस्मिन्भावोयस्यतस्मिन्निजधर्मैर्भाविते शोधिते २२ तमेवेत्यनेनसूचितंसर्वोन्नमत्वंप्रपंचयति नान्यमिति
हस्तेनगृहीतंदीपवत्पद्मंयया इतरैर्ब्रह्मादिभिः २३ संजल्पितंविलापं तत्रचाअर्थस्यागमोयस्मात्तथाभूतंव ३२

३२A विस्मितइत्यत्र्कं तदेवाह अहोतेजःप्रभावः २९ २७ विकल्पेमानापमानविवेकेसत्यपिभिन्नानसंतिकिंतमो
दकालेतापवतइत्यर्थः ऊतःयत्तखंवडःखंवातन्निजकर्मभिरेवतियतः २८ उपशमोपदेशेननिवर्तयति
परितष्येदितिषड्भिः ईश्वरस्यगतिंवीत्यईश्वरानुकूल्यंविनानोद्यमाःफलहेतवइतिज्ञात्वा २९ दुष्करइत्यत

अहोतेजःत्त्रियाणांमानभंगममृष्यतां वालोप्ययंहृदादद्वेलेयत्समातुरसहद्वचः २९ नारदउ ना
धुनाप्यवमानंतेसंमानेचापिपुत्रक लक्षयामःकुमारस्यसक्तस्यक्रीडनादिषु विकल्पेविद्यमानेपि
नह्यसंतोषहेतवः पुंसोमोहमृतेभिन्नायल्लोकेनिजकर्मभिः २८ परितष्येत्ततस्तातताावन्मात्रेणपूरु
षः दैवोपसादितंयावद्वीक्ष्येश्वरगतिंवुधः २९ अथमात्रोपदिष्टेनयोगेनावरुरुत्ससि यत्प्रसादंसवै
पुंसांदुराराध्योमतोमम मुनयःपदवींयस्यनिःसंगेनोरुजन्मभिः नविदुर्मृगयंतोपितीव्रयोगसमा
धिना ३१ अतोनिवर्ततामेषनिर्वंधस्तवनिष्फलः यतिष्यतिभवान्कालेश्रेयसांसमुपस्थिते ३२ यस्यय
द्दैवविहितंसतेनसुखदुःखयोः आत्मानंतोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ३३
वसमुद्यमइत्याह अथेतिद्वाभ्यां यत्प्रसादमवरोद्धुं
प्राप्तुमिच्छसि ३० निःसंगेनतीव्रयोगयुक्तेनसमाधिनामृगयंतोपियस्यपदवींमार्गंनविदुः सदेवोदुराराध्यः ३१ श्रे
यसांकालेउपस्थिते ३२ सुखदुःखयोर्मध्येसुखेसतिगुणंपश्यति दुःखेसतिपापंक्षीयतइत्यात्मानंतोषयंस्तमसःपा

रंभोहंसप्रकोशि ३३

33

ना

श्री॰ किंच गुणैरधिकात् पुंस इति ल्यः लोपे पंचमी तं दृष्ट्वा प्रीतिं कुर्यात् न तु तिरस्कारं समान्मैत्रीं न तु स्पर्धां ३४ ३५ त्वात्रं स्वभावं प्राप्तवतः अतएवाविनीतस्य दुर्वाक्यबाणैर्भिन्ने हृदि

भा॰च॰ न स्थायते न तिष्ठति ३६ अन्यैरनधिष्ठितं त्रिभुवने उत्कृष्टपदं जेतुमिच्छोर्मे साधुवर्त्म मार्गं ब्रूहि ३७ अंकज इति या

टी॰

३३ गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् मैत्रीं समानादन्विच्छेन्नतापैः परिभूयते ३४ ध्रुव उ॰ सो यं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनां दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोस्मद्विधैस्तु यः ३५ अथापि मेविनीत स्य तावं घोरमुपेयुषः सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ३६ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधुव र्त्म मे ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितं ३७ नूनं भवान्भगवतो योंगजः परमेष्ठिनः वितुदन्नट ते वीणां हिताय जगतोर्कवत् ३८ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यम नुकंपया नारद उ॰ जनन्याभिहितः पंथाः स वै निःश्रेयसस्य ते भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ४० धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनं तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुना

याम्तटे शुचि: पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं

वे उत्संगाद्धोजातो यो नारदः स भवान् तत्र लिंगं वितुदन् वादयन् हिताय अटति ३८ ३९ निःश्रेयसस्याभिप्रेतार्थस्य पंथाः को साविति तत्राह भगवान्वासुदेव एव अतस्तं भजस्व ४०

निरपत्रपे: ४९

४.भगवत्कारितं यदनुष्ठेयम् ५२

३३

33A अध्ययनाद्यभावेपि आत्मन उचितानि योग्यानि देवतानमस्कारादीनि कृत्वेति यमनियमा उक्ताः आसनकल्पनं
चकुशादिभिः स्वस्तिकादिभिश्च ४३ प्राणेंद्रियमनसां मलं चावलंब्य व्युदस्येति प्राणायामप्रत्याहारौ धारणामा
ह अभिध्यायेदित्याषड्भिः गुरुणाधीरेण मनसा गुरुं श्रीहरिं ४४ सरोरुहदरं ४५ रमणीयान्यंगानि यस्य ओष्ठ

स्नात्वानुसवनं तस्मिन्कालिंद्याः सलिले शिवे कृतोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ४३ प्राणायामे
न त्रिवृता प्राणेंद्रियमनोमलं शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुं ४४ प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्न
वदनेक्षणं सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुंदरं तरुणं रमणीयांगमरुणोष्ठेक्षणाधरं प्रणताश्रयणं नृ
म्णं शरण्यं करुणार्णवं श्रीवत्सांकं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनं शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजं
किरीटिनं कुंडलिनं केयूरवलयान्वितं कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससं ४८ कांचीकलापपर्य
स्तलसत्कांचननूपुरं दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्धनं ४९ पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां
समर्चंतो हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितं ५०

ईक्षणं च अरुणौ ओष्ठेक्षणौ धारयतीति तथा तं अरुणमोष्ठमीक्षणं वा सम्यग्धारयतीति वा नृणां सुखकरं यद्वा नृ
म्णं धनं सर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः ४६ पुरुषं पुरुषलक्षणयुक्तं ४७ कौस्तुभस्याभरणं ग्रीवायां यस्य ४८ कांचीक
लापेन पर्यस्तं परिवेष्टितं मनोनयनयोर्वर्धनं हर्षकरं ४९ हृत्पद्मकर्णिकायां यद्धिष्ण्यं मध्यस्थानं तदाक्रम्य समर्चंता

३५

श्री·

भा·व·

टी·

३५

ध्यानमाह स्मयमानमिति नियतेन प्रागुक्तया धारणया सुस्थिरेण अतएवैकभूतेन एकाग्रेण धारणेणोक्तानि विशे
षाणि ध्यानेपि द्रष्टव्यानि यद्वा यथोक्तमात्रमेव तदुक्तमेकादशस्कंधे नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुख
मिति ५१ समाधिमाह एवमिति तूर्णं शीघ्रं संपन्नं सत् ५२ जप्यो मंत्रः ५३ द्रव्याण्येवाह सलिलैरिति शस्तैः हृ-

स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनं नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभं ५१ एवं भगवतो रूपं सुभद्रं
ध्यायतो मनः निर्वृत्या परया तूर्णं संपन्नं न निवर्तते ५२ जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज यं सप्त
रात्रं प्रपठन्पुमान्पश्यति खेचरान् ५३ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय मंत्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः
सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैः मूलफलादिभिः शस्तांकुरांशुकै
श्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुं ५४ लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यंब्वादिषु वार्चयेत् आभृतात्मा मुनिः शांतो
यतवाङ्मितवन्यभुक् ५५ स्वेच्छावतारचरितैरचिंत्यनिजमायया यत्करिष्यत्युत्तमश्लोकः तद्ध्यायेद्धृ
दयंगतं ५६ परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ता मंत्रहृदयेनैव प्रयुंज्यान्मंत्रमूर्तये ५७

द्यांकुरैः वन्यैरेवांशुकैर्भूर्जत्वगादिभिः ५४ अधिष्ठानमेवाह लब्ध्वा संपाद्य द्रव्यमयीं शिलादिभिर्निर्मितां स्नाप्य
हुणपरेतन्नाह सार्धद्वाभ्यां आभृतात्मा धृतचित्तः मितं वन्यं भुंक्ते इति तथा ५५ यत्करिष्यतीति तदानीमवता ३५
रस्याभावात् ५६ पूर्वसेविताः सेवनं कारिताः कार्यत्वेन विहिताः इत्यर्थः मंत्रहृदयेन द्वादशाक्षरेण ५७

34B एवमुक्तरीत्यामनोगतंयथायोगतंभवतितथा कायादिभिर्भक्तिमत्परिचर्यमाणोधर्मार्थकामेषुयदभिमतं
तत् श्रेयोदिशतीतिद्वयोरन्वयः ५८ ५९ विरक्तोभजेत् किमर्थंविमुक्तये ६० हरेश्चरणाभ्यांचर्चितंमंडितं ६१

एवंकायेनमनसावचसाचमनोगतं परिचर्यमानोभगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ५८ पुंसाममायिनांस
म्यग्भजतांभाववर्धनः श्रेयोदिशत्यभिमतंयद्धर्मादिषुदेहिनां ५९ विरक्तश्चेंद्रियरतौभक्तियोगेनभूय
सा तंनिरंतरभावेनभजेताद्धाविमुक्तये ६० इत्थमुक्तस्तंपरिक्रम्यप्रणम्यचनृपार्भकः ययौमधुवनंपुण्यं
हरेश्चरणचर्चितं ६१ तपोवनंगतेतस्मिन्प्रविष्टोंतःपुरंमुनिः अर्हितार्हणकोराज्ञा सुखासीनउवाचतं
नारदउ॰ राजन्किंध्यायसेदीर्घंमुखेनपरिशुष्यता किंवानरिष्यतेकामोधर्मोवार्थेनसंयुतः ६३ रा
जोवा॰ सुतोमेबालकोब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना निर्वासितःपंचवर्षःसहमात्रामहान्कविः ६४
अप्यनाथंवनेब्रह्मन्मास्मादंत्यर्भकंवृकाः श्रांतंशयानंक्षुधितंपरिम्लानमुखांबुजं ६५ अहोमेब
तदौरात्म्यंस्त्रीजितस्योपधारय योंकंप्रेम्णारुरुक्षंतंनाभ्यनंदमसत्तमः ६६

अर्हितंसत्कृत्यसमर्पितमर्हणमर्घ्यादियस्मै ६२ किंवानरिष्यतेननश्यतीतिसवितर्कःप्रश्नः ६३ मात्रासह
निर्वासितइतितस्याश्रयणनादृतत्वात् ६४ मास्मादंतिकिंस्विन्नखादंतीत्यर्थः ६५ ६६

35 यस्ययशोजगत्याबृंहते व्याप्नोति ६७ विपुलयन् विस्तारयन् ६८।६९ ध्रुवोमधुवनेकिमकरोदित्यपेक्षाया॰
श्री· माह तत्रेत्यादिना अभिषिक्तः स्नातः यमुनायामस्तो ७० कपित्थानिबदराणिचअशनंयस्य आत्मवृत्तिः
भा·च· नारदउ· मामाशुचःस्वतनयंदेवगुप्तंविशांपते तत्प्रभावमविज्ञायप्रावृंक्तेयद्यशोजगत् ६७
टी· सुदुष्करंकर्मकृत्वालोकपालैरपिप्रभुः एष्यत्यचिरतोराजन्यशोविपुलयंस्तव ६८ मैत्रेय· इति
३५ देवर्षिणाप्रोक्तंविश्रुत्यजगतीपतिः राज्यलक्ष्मीमनादृत्यपुत्रमेवानुचिंतयन् ६९ तत्राभिषि
क्तःप्रयतःतामुपोष्यविभावरीं समाहितःपर्यचरदृष्यादेशेनपूरुषं ७० त्रिरात्रांतेत्रिरात्रांतेकपि
त्थबदराशनः आत्मवृत्त्यनुसारेणमासंनिन्येर्चयन्हरिं ७१ द्वितीयंचतथामासंषष्ठेषष्ठेर्भकोदिने
तृणपर्णादिभिःशीर्णैःकृतान्नोभ्यर्चयद्विभुं ७२ तृतीयंचानयन्मासंनवमेनवमेहनि अब्भक्षउ
त्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ७३ चतुर्थमपिवैमासंद्वादशेद्वादशेहनि वायुभक्षोजितश्वासोध्या
यन्देवमधारयत् ७४ पंचमेमास्यनुप्राप्तेजितश्वासोनृपात्मजः ध्यायन्ब्रह्मपदैकेनतस्थौस्थाणुरि श्रीहरि
वाचलः ७५ सर्वतोमनआकृष्यहृदिभूतेंद्रियाशयं ध्यायन्भगवतोरूपंनाद्राक्षीत्किंचनापरं ७६
देहस्थितिः तदनुसारेण ७१।७२ तृतीयंचानयन् तोयभक्षः उपाधावदित्यन्वयः प्रतिमासमाहारसंकोचंतपो ३५
तिरेकंकृतवानित्यर्थः ७३।७५ भूतानिशब्दादीनिइंद्रियाणिचआशेरतेयस्मिन्तन्मनआकृष्यरूपपरंब्रह्म

35A धारयमाणस्यसतः तस्यतेजः सोढुमशक्नुवंतः कंपिताः ७७ तस्यांगुष्ठेननिपीडिताआक्रांतासतीमही तत्रार्
र्धंननामसमेंशकेअर्धशब्दस्यनपुंसकत्वादंशांशिनोरभेदाद्वैवंसमानाधिकरण्यं इभेंद्रेणगजेंद्रेणाधिष्ठितातरी
नौर्यथापदेपदेसव्यतोदक्षिणतश्चनमतितद्वत् ७८ अनन्यदृष्ट्यामुख्यमाह तस्मिन्नभिविश्वंविश्वात्मकंविश्वमा

आधारंमहदादीनांप्रधानपुरुषेश्वरं ब्रह्मधारयमाणस्यत्रयोलोकाश्चकंपिरे ७७ यदैकपादेनसपार्थि
वार्भकःतस्थौतदंगुष्ठनिपीडितामही ननामतत्रार्धमिभेंद्रधिष्ठितातरीवसव्येतरतःपदेपदे ७८ तस्मि
न्नभिध्यायतिविश्वमात्मनोद्वारंनिरुध्यासुमनन्ययाधिया लोकानिरुच्छ्वासनिपीडिताभृशंसलोकपा
लाःशरणंययुर्हरिं ७९ देवाऊचुः नैवंविदामोभगवन्प्राणरोधंचराचरस्याखिलसत्वधाम्नः विधेहित
न्नोवृजिनाद्विमोक्षंप्राप्तावयंत्वांशरणंशरण्यं ८० श्रीभगवानुवाच माभैष्टबालंतपसोदुरत्ययान्नि
वर्तयिष्येप्रतियातस्वधाम यतोहिवःप्राणनिरोधआसीदौत्तानपादिर्मयिसंगतात्मा ८१ इतिचतुर्थेअ

त्मनःसकाशादनन्ययाधियास्वात्मभेददृष्ट्याअभिध्यायतिसति किंकृत्वा असुंप्राणंतद्द्वारंचनिरुध्यविश्वमात्मन्ये
कीकृत्य प्राणनिरोधोजातइतिभावः ७९ एवंप्राणनिरोधंकराविदधिनविद्मः अखिलसत्वधाम्नःसर्वप्राणिशरी
रस्यतन्नस्माद्वृजिनात्क्लेशात् ८० यतोबालात्कोसौबालः कथंचतस्मात्प्राणनिरोधइत्यतआह उत्तानपादस्यपु

36

श्री॰
भा॰च॰
३९

नवमेतद्दर्शितत्वात्तथ्यातस्मादहरात्ध्रुवः प्रत्यागत्याकरोद्राज्यं पित्र्यादनमितीर्यते १ एवं भगवद्वाक्येनुगतभ
याः १ स वै ध्रुवः योगस्य विपाकेन दार्ढ्येन निश्चलयागरूढाधिरूढे पुरः स्थितमपि यदा तद्दृष्टत्वादसौ नाप
श्यत तदा भगवतैवांतः स्वरूपमाकृष्टमंतस्तिरोहितमुपलक्ष्य व्युत्थितः सन्तदवस्थया पुरोगतः स्फुरितं तादृशं २
आगतः साध्वसः जातसंभ्रमः विनमय्यानतं कृत्वा संभ्रममेवाह दृग्भ्यां प्रपिबन्निव पश्यन्नवंदत अंगेन द्रुतव

मैत्रेय उ॰ त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपं सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्व
नं भृत्यदिदृक्षया गतः १ स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभं तिरोहितं सह
सैवोपलक्ष्य बहिः स्थितं तदवस्थं ददर्श २ तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षितावंदतांगं विनमय्य दंडवत्
दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुंबन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ३ स तं विवक्षंतमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वा
स्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः कृतांजलिं ब्रह्ममयेन कंबुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले ४ स वै तदैव प्रतिपा
दितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः तं भक्तिभावोभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः ५

निवावंदत भुजाभ्यामाश्लिषन्निवावंदतेत्यर्थः ३ विवक्षंतं तं तद्गुणान्वक्तुमिच्छंतं अतद्विदं स्तुत्यायज्ञानंतं अस्य ध्रुव
स्य च हृद्यवस्थितत्वात् ज्ञात्वा ब्रह्ममयेन वेदात्मकेन शंखेन ४ भगवता प्रतिपादितां गिरं प्रतिपद्य निःशेषः प्रति
पद्यतामिति पाठे तां वेदात्मिकां परिज्ञातः परात्मनोरीश्वरजीवयोर्निर्णयो येन सः अतः एव भक्त्या भावः प्रेमयस्य

36

ईशानुग्रहसंप्राप्तवागाद्यद्भुतहृत्तिभिः द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोकैरस्तौद्धरिं ध्रुवः यो मे प्रसुप्तां लीनां इमां
वाचं अन्यांश्च प्राणानिंद्रियाणि स्वधाम्ना चिच्छक्त्या संजीवयति यतः अखिलाश्च ता वागादिज्ञानक्रियाशक्तीः
धारयतीति तस्मै पुरुषाय अंतर्यामिणे ६ ननु वागादींद्रियशक्तिधरा वह्न्यादयः प्रसिद्धाः नाहमित्यत
आह एक इति अनुविश्य पुरुषोंऽतर्यामी त्वमेक एव तस्या मायाया असत्सु गुणेषु इंद्रियादिषु स्थितः सन् त
त्तद्देवतारूपो नानेव भासि न तु त्वद्व्यतिरेकेण ज्ञानक्रियाशक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यर्थः ७ अपि च किं वक्तव्य

ध्रुव उवाच योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना अन्यांश्च हस्तच
श्रवण रणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यं ६ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगु
णया महदाद्यशेषं सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ७ त्वद्दत्तया
वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्नः तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृ
तविदा कथमार्तबंधो ८ //

वह्न्यादयो ज्ञानशक्तिधरा न भवंतीति यस्माद्ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं त्वदधीनमेवे
त्याह त्वद्दत्तया वयुनया ज्ञानेन भवंतं शरणं प्रपन्नो ब्रह्मा इदं विश्वमचष्ट अपश्यत् कथंभूतः सुप्तः प्रबुद्धः
सन् यथा पश्यति तद्वत् आपवर्ग्या मुक्तास्तेषामपि शरणं कृतविदा सर्वेंद्रियजीवनेन त्वत्कृतमुप
कारं जानता कथं विस्मर्यते एवंभूतं त्वामभजंतः कृतघ्ना इत्यर्थः ८

37

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ३२

येचमादृशाःकामाद्यर्थंभजंतितेपिमूढाइत्याह नूनमिति भवाप्ययौ जन्ममरणेतद्विमोक्षहेतुंत्वामन्यहे
तोःकामाद्यर्थंभजंति नूनंविमुष्टमतयःवंचितचित्ताः यतस्तेकल्पतरुंत्वामर्चंतिततःकुणपतुल्येनदेहेनो
पभोग्यंसुखमिच्छंति नचेच्छायोग्यंतदित्याह यस्ययस्यस्पर्शजंविषयसंबंधजन्यंसुखंतन्नरकेपिभवति ९ न
तुस्वर्गादिसुखंसकामैःप्राप्यतेनिष्कामभजनेनतत्तुस्यादित्यतआह येति स्वमहिमनिनिजानंदरूपेपिमाभू

नूनंविमुष्टमतयस्तवमाययाते येत्वांभवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः अर्चंतिकल्पकतरुंकुण
पोपभोग्यमिच्छंतियत्स्पर्शजंनरकेपिनृणां ९ यानिर्वृतिस्तनुभृतांतवपादपद्मध्यानाद्भवज्ज
नकथाश्रवणेनवास्यात् साब्रह्मणिस्वमहिमन्यपिनाथमाभूत्किंत्वंतकासिलुलितात्पततां
विमानात् १० भक्तिंमुहुःप्रवहतांत्वयिमेप्रसंगोभूयादनंतमहताममलाशयानां येनांजसो
ल्बणमुरुव्यसनंभवाब्धिंनेष्येभवद्गुणकथामृतपानमत्तः ११

ननभवतीत्यर्थः अंतकस्यासिनाकालेनलुलितात्खंडिताद्विमानात्पततांतुसानास्तीतिकिमुवक्तव्यम् १०
अतःकथाश्रवणायसत्संगंदेहीत्याह भक्तिंत्वयिप्रवहतांसातत्येनकुर्वतां ननुमोक्षंकिंनयाचसेअ
तत्राह येनमहत्प्रसंगेनअंजसाःयत्नतएव उल्बणंव्यसनानियस्मिन् तेनेष्येपारंगमिष्यामि भ
वद्गुणकथैवामृतंतस्यपानेनमत्तःसन् ११ ३७

37A

कथामृतपानस्यमादकतमाह तेश्रतितरांप्रियमपिमर्त्यंदेहंनस्मरंतिनानुसंदधते येचसुताद
यः श्रदः मर्त्यमनुसंवद्धातानपि केतेनस्मरंतियेकृतप्रसंगाः केषुभवदीयपादारविंदसौगंध्येलुब्धं
हृदयंयेषांतेषु तेतराहेनान्येषांकेवलयोगादिनिष्ठानांदेहाभिमानानिवृत्तिंदर्शयति १२ नन्वेवंवि
हानपितवकिमित्यभिमानंवदसि अतआह तिर्यङ्नगादिभिःपरिचितंव्याप्तंसतःअसतश्चविशेषा

तेनस्मरंत्यतितरांप्रियमीशमर्त्यंयेचान्वदःसुतसुहृद्गृहवित्तदाराः येत्वब्जनाभभवदीयप
दारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषुकृतप्रसंगाः १२ तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः
परिचितंसदसद्विशेषं रूपंस्थविष्ठमजतेमहदाद्यनेकंनातःपरंपरमवेद्मिनयत्रवादः १३ क
ल्पांतएतदखिलंजठरेणगृह्णन्शेतेपुमान्स्वदृगनंतसखस्तदंके यन्नाभिसिंधुरुहकांचन

यस्यमहदादीन्यनेकानिकारणानियस्य हेपरम अज तेत ॥ लोकपद्मगर्भेद्युमान्भगवतेप्रणतोस्मित स्मै १४
दंस्थविष्ठंविराड्रूपंकेवलंवेद्मि अतःपरमैश्वररूपंनवेद्मि यत्रवादःशब्दव्यापारोनास्तितदैश्वररूपंचनवे
द्मि अतोभिमानोननिवर्ततइतिभावः १३ तदेवभगवदनुकंपयातद्रूपंपश्यंस्तत्रैवैश्वररूपमनुवर्णयन्नमस्क
रोति कल्पांतइति एतत्त्रैलोक्यंयःपुमान्शेते स्वस्मिन्नेवदृक् नवहिर्यस्ययोगनिद्रारूपत्वात् अनंतसखः

शेषसहायः तदंके शेषोत्संगे यस्यनाभिरेवसिंधुःसमुद्रस्तस्मिन्रोहतीति त
थातस्यकांचनलोकपद्मस्यगर्भेकर्णिकायांयोद्युमांस्तेजस्वीब्रह्माभवत्तस्मैप्रण
तोस्मीत्यर्थः १४

38

श्री· भा·ष· टी· ३८

ननुममापिस्वापाद्यवस्थातेकोजीवाद्विशेषइत्यत्राह त्वंततद्व्यतिरिक्तःजीवसिविलक्षणएवास्मतिश
सि वैलक्षण्यमेवाह त्वंनित्यमुक्तःजीवस्तुबंधसारान्मुच्यते त्वंपरिशुद्धःसतुमलिनः त्वंविशुद्धःस
त्वत्तः त्वमात्मासतुजडः त्वमविकारी सतुविकारी त्वमादिपुरुषः सत्वादिमान् त्वंतुभगवान् स
तुभगहीनः त्वंगुणानांत्रयाणामधीशः सतुपरतंत्रः कुतएतद्वैलक्षण्यं यद्यतःबुद्ध्यवस्थितिं बु

त्वंनित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धआत्माकूटस्थआदिपुरुषोभगवांस्त्र्यधी
शः यद्बुद्ध्यवस्थितिमखंडितयास्वदृष्ट्याद्रष्टास्थितावधिमखोव्यति
रिक्तआस्से १५ यस्मिन्विरुद्धगतयोह्यनिशंपतंतिविद्यादयोविविध
शक्तयआनुपूर्व्यात् तद्ब्रह्मविश्वभवमेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमवि
कारमहंप्रपद्ये १६

द्धेस्तातामवस्थांअखंडितयास्वदृष्ट्याविच्छिन्नत्वाद्द्रष्टापश्यसि द्रष्टेतितृन्प्रत्ययांतं अतोबुद्ध्यवस्थितिरि
त्यत्रषष्ठ्यभावः तथाभूतएवत्वंस्थितौपालनेअधिमखःयज्ञाधिष्ठाताश्रीविष्णुः १५ तमेवब्रह्मरूपेणात्मा
तंनमस्करोति यस्मिन्निति पतंतिअकस्मादुद्भवंति विश्वभावोयस्मात् एकमखंडमादिमनादि १६ ३८

38A

सकामभजनादपि मोक्षमाशासन्नाह हे भगवन्पुरुषार्थः परमानंदः स एव मूर्तिर्यस्य तस्य तव पादपद्मं
आशिषो राज्यादेः सकाशात्सत्या आशीः परमार्थफलं हि निश्चितं कस्य तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थ इत्ये
वं निकामतयानन्यत्वं भजतः यद्यप्येवं तथापि हे अर्य स्वामिन्दीनान्सकामान् अप्यस्मान्भगवान्परिपाति सं
सारभयाद्रक्षति यतस्त्वमनुग्रहे हिताचरणे कातरः परवशः यथा तव प्रसूता वात्सल्याद्धेनुर्वत्सं क्षीरं पाययति हा ॥

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः अप्येवमर्य भगवान्परिपा
ति दीनान्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १० ॥ मैत्रेय उ॰ अथाभिष्टुत एवं वै सत्संकल्पेन धीमता
भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबाल
क तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १२ ॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षितिः यत्र ग्रहर्क्ष
ताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितं मेढ्यां गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनां धर्मोऽग्निः कश्यपः शु
क्रादिभ्यो रक्षति च तद्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यवसितं संकल्पितं तत्प्रयच्छामीत्यर्थः किमित्यपेक्षायामाह नान्यैरिति
सार्धद्वाभ्यां हे भद्र ध्रुवा क्षितिर्निवासो यस्मिन् आहितमर्पितं धान्याक्रमणाय भ्राम्यमाणानां पशूनां बंधनस्तं
भो मेढी तस्यां बलीवर्दसमूहवत् आवांतरकल्पवासिनां परस्तादपि स्थास्नु लोकत्रयनाशेऽप्यनश्वरं धर्मोऽग्ना

मिजनकीर्तिवनौकसः ॥ ५ ॥

कीर्तनकालः क्षोकसः समर्थः क्षमकीर्तिसहस्रं भुंजति ॥ ५ ॥

39

श्री॰ भा॰ च॰ ३९

एतच्चराज्यानंतरंभविष्यतीत्याह प्रस्थितइतितुभ्यंपृथिवींदत्वावनंप्रस्थितेः भावेक्तः वनंप्रतिगमनेकृतेस
तिरक्षितारक्षिष्यसि २२ त्वयाप्रसंकल्पितमपिमहत्कस्यतवद्रोहादेवंभविष्यतीत्याह त्वद्भ्रातरीतिसाम्हन्
विः प्रवेक्ष्यति २३ किंच इष्टामांयज्ञोहृदयंप्रियामूर्तिर्यक्ष्यते २४ यतःस्थानात् २५ प्रतिदिशपदत्वा २६

चरंतिदक्षिणीकृत्यभ्रमंतोयत्सतारकाः प्रस्थितेतुवनंपित्रादत्वागांधर्मसंश्रयः २२ षट्त्रिंशद्वर्षसा
हस्रंरक्षिताव्याहतेंद्रियः २२ त्वद्भ्रातर्युत्तमेनष्टेमृगयायांतुतन्मनाः अन्वेषंतीवनंमातादावाग्निंसा
प्रवेक्ष्यति २३ इष्ट्वामांयज्ञहृदयंयज्ञैःपुष्कलदक्षिणैः भुक्त्वाचेहाशिषःसत्याअंतेमांसंस्मरिष्यसि २४
ततोगंतासिमत्स्थानंसर्वलोकनमस्कृतं उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वंयतोनावर्ततेगतः मैत्रेयउ॰ इत्यर्चितः
सभगवानतिदिश्यात्मनःपदं बालस्यपश्यतोधामस्वमगाद्गरुडध्वजः २६ सोपिसंकल्पजंविष्णोः
पादसेवोपसादितं प्राप्यसंकल्पनिर्वाणंनातिप्रीतोभ्यगात्पुरं २७ विदुरउ॰ सुदुर्लभंयत्परमंपदंहरे रा
र्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मनाकथंस्वमात्मानममन्यतार्थवित् २८ म

संकल्पजंमनोरथंपादसेवयाप्रापितंसंकल्पस्यनिर्वाणंसमाप्तिर्यस्मात् २७ मायाविनःसकामस्ययत्सुदुर्लभं
हरेःपदंतदेकेनैवजन्मनालब्ध्वापिस्वमात्मानंमनःअसिद्धार्थमप्राप्तमनोरथमिवकथममन्यतपुरुषार्थविद् ३९

39A

तापमेवाह समाधिनेति सार्धैः षड्भिः नैके अनेके भवा यस्मिन् बहुजन्माभ्यस्तेनेत्यर्थः प्रणामस्त्वित्यादि समयेन ग
रुडध्वजस्य हरेः पादच्छायायां स्थितमात्मानं स्मरन्नाह छायामुपेत्येति पृथक्मतिर्भेददृष्टिः सन्नाह कष्टमिति
भावः ३० अनात्म्यमात्मशून्यत्वं अन्तवं भवच्छेत्तुः सकाशात् यदंतवत् तद्याचे याचितवानस्मि ३१ अन्तेत्वेका

मैत्रेय उ० मातुः सपत्न्या वाग्बाणैः हृदि विद्धः स तान् स्मरन् नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवा
न् २९ ध्रुव उ० समाधिनानेकभवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्ध्वरेतसः मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोः
छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ३० अहो बत ममानात्म्यं मंदभाग्यस्य पश्यत भवच्छिदः पादमूलं गत्वा
याचे यदंतवत् ३१ मतिः विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः यो नारदवचस्तथ्यं नाग्रहिषमसत्तमः ३२
दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् तप्ये द्वितीयेप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजाः ३३ मयैतत्प्रार्थितं व्य
र्थं चिकित्सेव गतायुषि प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनं ३४ भ्रात
रणं संभावयति मतिरिति पतद्भिर्म
हपेत्तया ग्रथः प्राप्नुवद्भिः अत एवासहनशीलैः नाधुनाप्यवमानं त इत्यादि सत्यमपि नारदस्य वचो येन गृहीतं स्य मे
मतिर्विदूषिता ३२ किंच दैवीमिति प्रसुप्तः स्वप्नानिव पश्यन् द्वितीये असत्यपि भ्रातेव भ्रातृव्यः शत्रुरिति हृद्रुजा हृद्रु
जा हृदयशोकेन तप्ये तापमनुभवामि ३३ किंच मया प्रसाद्य यत्प्रार्थितं तद्व्यर्थं प्रार्थितमाह भवच्छिदमि
पि

वा नामितैं

40

श्री· भा· स्व· टी· ४·

एतदेवाह सदृष्टांतमाह स्वाराज्यमिति ज्ञानं दं प्रयच्छतः सकाशादभिमानः क्षीणपुण्येन मया भिक्षितः याचितः
क्षीणपुण्येनेति वा सदृष्टांतमेव संबंधः यथाधनः ईश्वराच्चक्रवर्तिनः फलीकारान् सतुषतंडुलकणान् याचते तत्
द्वत् ३५ एवं निःस्पृहत्वेन तस्य युक्तमित्याह नेति तस्य दासस्य पतिनान्यमर्थमात्मनो न वै वांछति यदृच्छयैव लब्धे

भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ३४ स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत ईश्वरात्क्षीण
पुण्येन फलीकारानिवाधनः ३५ मैत्रेय उ॰ नवै मुकुंदस्य पदारविंदयो रजोजुषस्तात भवादृशाजनाः वां
छंति तद्दासमृतेऽर्थमात्मनो यदृच्छया लब्धमनः समृद्धयः ३६ आकर्ण्यात्मजमायांतं संपरेत्य यथागतं
राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ३७ श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः वार्ताहर्तुरतिप्रीतो
हारं प्रादान्महाधनं सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतं ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोमात्यबंधुभिः ३९
शंखदुंदुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः सुनीतिः सुरुचि
श्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभि

न मनसस्समृद्धिर्येषां ते ३६ एतत्तमाह आक
र्ण्येति संपरेत्य मृत्वा आगतमाकर्ण्य यथा न श्रद्दधे विश्वासं न चकार। अभद्रस्य मम भद्रं कुतः इति मत्वा ३७ एवं
स्व विरतः इति देवर्षेर्वाक्यं अश्रद्धाय ३८ ब्राह्मणादिभिः पर्यस्तः परिवृतः ३९ ४० अस्य राज्ञो महिष्यौ मध्ये उत्तमेनाभियाते

ग्रं जग्मतुः

कामिवशिविकां नाखिमानमाहस्य पं

पं·

40B

उपवनस्याभ्याशेसमीपे ४२ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शेनहृतमशेषमघबंधनंचयस्य ४३ जातउद्दामोमहान्मनोरथो
यस्य ४४ अभिमंत्रितैःपितृराशीर्भिः सहतेनकृतसंभाषणः ४५ ४६ सुरुच्याप्रीतिर्नासंभावितेत्याह यस्येति

तेरष्टोपवनाभ्याशेआयांतंतरसारथात् आवरुह्यनृपस्तूर्णमासाद्यप्रेमविह्वलः ४२ परिरेभेंगजंदो
र्भ्यांदीर्घोत्कंठमनाःस्मरन् विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबंधनं ४३ अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्न
यनवारिभिः स्नापयामासतनयंजातोद्दाममनोरथ अभिवंद्यपितुःपादावाशीर्भिश्चाभिमंत्रितः नाना
ममातरौशीर्ष्णासत्कृतःसज्जनाग्रणीः ४५ सुरुचिस्तंसमुत्थाप्यपादावनतमर्भकं परिष्वज्याहजीवेतिबा
ष्पगद्गदयागिरा ४६ यस्यप्रसन्नोभगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः तस्मैनमंतिभूतानिनिम्नमापइवस्वयं
उत्तमश्चध्रुवश्चोभावन्योन्यंप्रेमविह्वलौ अंगसंगादुत्पुलकावस्रौघंमुहुरूहतुः सुनीतिरस्यजननीप्रा
णेभ्योपिप्रियंसुतं उपगुह्यजहावाधिंतदंगस्पर्शनिर्वृता ४९ पयःस्तनाभ्यांसुस्राववनेत्रजैःसलिलैःशि
वैः तदाभिषिच्यमानाभ्यांवीरवीरसुवोमुहुः ५० तांशशंसुर्जनाराज्ञीदिष्ट्यातेपुत्रआर्तिहा प्रतिलब्धश्चिरंनष्टो [illegible] ४५

नमंति अनुसमंति आपोयथास्वयमेवनिम्नंदेशमवतरंति ४७ उद्दतंदधतुः ४८ ४९ हेवीरवीरसुवःध्रुवमातः
अभिषिच्यमानाभ्यांस्तनाभ्यांपयस्तदासुस्राव ५० चिरंनष्टः दर्शनमप्राप्तः रक्षिताररक्षिष्यति ५१

श्री· भा·च· टी· ५१

५२ एवंमितिस्ववदितंपित्राद्युपलालनंपरामृश्यते ५३ पुरंवर्णयति तत्रतत्रेतिचतुर्भिः सवृंतैः फलमञ्ज
रीयुक्तैः पूगानांपोतैः वालवृन्तैः स्तद्विधैः सवृंतैः उपस्कृतंप्रतिहारमित्यन्तरेणान्वयः ५४ चूतपल्लवाश्चवा
स्वार्चितस्त्वयानूनंभगवान्प्रणतार्तिहा यदनुध्यायतोधीरास्मसंजिगुः सुदुर्जयं ५२ लाल्यमानं
जनैःरेवंप्रभुवंसभ्रातरंनृपः आरोप्यकरिणींहृष्टः स्तूयमानोविशत्पुरं तत्रतत्रोपसंक्लृप्तैर्लसन्मकर
तोरणैः सवृंतैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैश्चतद्विधैः ५४ चूतपल्लववासस्स्रङ्मुक्तादामविलंबिभिः उप
स्कृतंप्रतिहारमपांकुंभैः सदीपकैः ५५ प्राकारैर्गोपुरागारैः शातकुंभपरिच्छदैः सर्वतोलंकृतंश्री
मद्विमानशिखरद्युभिः मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गचंदनचर्चितं लाजाक्षतैः पुष्पफलैः तंडुलैर्बलिभि
र्युतं ५६ ध्रुवायययथिरेष्टायतत्रतत्रपुरस्त्रियः सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानिच ५८ उपज
गुः प्रबुंध्यानावात्सल्यादाशिषस्सतीः शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानिप्राविशद्भवनंपितुः महामणिव्रात
सांसिचस्वजस्रमुक्तादामानिचतेर्वाविशि ॥ मयेसतस्मिन्भवनोत्तमे लालितोनितरांपित्राश्चवसंहृवि
हलेबनमत्स्यैषुकुंभेषु ५५ गोपुरैरागारैश्चशातकुंभाः परिच्छदाः परिकरायेषुविमानानामिवाशिखरैः
युतंकीर्तितवंबो ५९ चत्वरमोगनंरथ्यामहामार्गाः अट्टउच्चस्थापरिनिर्मिताभूमिकामार्गोवांतरः मृष्टाः संमा

देववर ५

जिताश्चत्वरारथ्योपस्तिर ५७ सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपाः अक्षतायवाः
५८ उपजगुः प्रकिरन्त्यः सत्यः ५९ ६०

यत्रभवनोत्तमे १२ १३ कुसुत्कमर्दंपञ्चादिमत्तोवाप्यः १४ १५ दृष्ट्वावयसंप्राप्तयौवनमनुरक्ताःप्रजायस्मिन् १६
प्रवयसंहृद् १० इतिचतुर्थेनवमः ९ दशमेभ्रातृहन्तृणांयक्षाणामकरोद्वधं एकपञ्चालकांगत्वेत्यस्यविऋ
पयःफेननिभाःशय्यादान्तारुक्मपरिच्छदाः आसनानिमहार्हाणियत्ररौक्माउपस्कराः ११ यत्रस्फटिक
कुड्येषुमहामरकतेषुच मणिप्रदीपाआभान्तिललनारत्नसंयुताः १२ उद्यानानिचरम्याणिविचित्रैरम
रद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः १३ वाप्योवैडूर्यसोपानाःपद्मोत्पलकुमुद्वतीः हंसकार
ण्डवकुलैःजुष्टाश्चक्राह्वसारसैः १४ उत्तानपादोराजर्षिःप्रभावंतनयस्यतं श्रुत्वादृष्ट्वाद्भुततमंप्रपेदेवि
स्मयंपरं १५ वीक्ष्योढवयसंपुत्रंप्रकृतीनांचसंमतं अनुरक्तप्रजंराजाध्रुवंचक्रेभुवःपतिं आत्मानंच
प्रवयसमाकलय्यविशांपतिः वनंविरक्तःप्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनोगतिं १० इतिचतुर्थेनवमः ९ मै
ध्रुवउ॰ प्रजापतेर्दुहितरंशिशुमारस्यवैध्रुवः उपयेमेभ्रमिंनामतत्सुतौकल्पवत्सरौ इलायामपिभा
र्यायांवायोःपुत्र्यांमहाबलः पुत्रमुत्कलनामानंयोषिद्रत्नमजीजनत् २ उत्तमस्त्वकृतोद्वाहोमृगया
मउच्यते १ योषितांरत्नमिवातिमनोहरं // यांबलीयसा हतःपुण्यजनेनाद्रौतन्मातास्यगतिंगता ३
कन्यारत्नंचेतिवा २ यतेणाद्रौहिमवतिहृतस्त्राजाबितिपाठेयुद्धेस्यगतिंगतामृतेत्यर्थः ३ ॥

42

श्री· भा·च· टी· ५२

कोपामर्षशुचांहेतुं कं तेनार्पितोव्याप्तः जैत्रंजयहेतुं पुण्यजनालयं अलकां ४ रुद्रानुचराभूतादयः ५ ६
ध्मौवादितवान् येनशंखवादेनेन हेतुनाः उपदेव्योयक्षस्त्रियः ६ ७ एकैकंत्रिभिस्त्रिभिरित्येवंसर्वान्

ध्रुवोभ्रातृवधंश्रुत्वाकोपामर्षशुचार्पितः जैत्रंस्यंदनमास्थायगतः पुण्यजनालयं ४ गत्वोदीचींदि
शंराजारुद्रानुचरसेवितां ददर्शहिमवद्द्रोण्यांपुरींगुह्यकसंकुलां ५ दध्मौशंखंमहाबाहुःखंदिश
श्चानुनादयन् येनोद्विग्नदृशः तत्र उपदेव्योत्रसन्भृशं ६ ततोनिष्क्रम्यबलिनउपदेवमहाभटाः
असहंतोनिनादंतमभिपेतुरुदायुधाः ७ सतानापततोवीरउग्रधन्वामहारथः एकैकंयुगपत्सर्वा
नहन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ८ तेवैललाटलग्नैस्तैरिषुभिःसर्वएवहि मत्वानिरस्तमात्मानमाशंसन्क
र्मतस्यतत् ९ तेपिचामुममृष्यंतःपादस्पर्शमिवोरगाः शरैरविध्यन्युगपद्द्विगुणंप्रचिकीर्षवः १० ततः
परिघनिस्त्रिंशैःप्रासशूलपरश्वधैः शक्त्यृष्टिभिर्भुशुंडीभिश्चित्रवाजैःशरैरपि अभिवर्षन्प्रकुपिताःसर
थंसहसारथिं इच्छंतस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानित्रयोदश १२ औत्तानपादिसतदाशस्त्रवर्षेणभूरिणः नउपा
दृश्यतच्छन्नआसारेणयथागिरिः

त्रयोदशायुतानियत्तान्युगपद्दहन्जघान ८ ९ तेपितत्कर्मासहमाना
अमुमविध्यन्द्विगुणंयथाभवत्येवंषड्भिःप्रतिकर्तुमिच्छवः १० चित्रवाजैःविचित्रपक्षैः ११ १२ धारासंपातेन

५२

४२८

सूर्यः सूर्यतुल्यः १४ यातुधानेषु राक्षसेषु जयकाशिषु जितं जितमिति जयप्रकाशकेषु सत्सु १५ व्यथमत्संचूर्ण
यामास १९ वर्माणि कवचानि १७ १८ शिरः प्रसृतैः राक्षसानां प्रकीर्णा रेजुरिति द्वयोरन्वयः १९ प्रायो वाङ्म
हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यतां हतोयं मानवो सूर्यो मग्नः प्लवगजनार्णवे १४ नेदस्त्वयातुधा
नेषु जयकाशिषु योमृधे उदतिष्ठद्दृश्यमानस्य नीहारादिव भास्करः १५ धनुर्विस्फूर्जयन्भूयं द्विषतां खेदमुद्वह
न् ग्रसैबेंव्यथ महाणोः वनानीकमिवानिलः तस्यते चापनिर्मुक्ता भित्वा वर्माणि राक्षसां कायान्नाविविशु
लिगमागिरी नशनयोयथा १७ भल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिः स्रस्तकुंडलैः ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वल
यवल्गुभिः १८ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैः स्म महाधनैः आस्तृतास्तारणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः १९ हताव
शिष्टास्ततो रणाज्जिरा दृष्टो गणाः त्वयि वर्ष सायकैः प्रायो विहृतकर्णावयवा विडङ्कुभ्रंशैः विक्रीडितसू
प्सयाश्च २० अयशपमानः स तदाततायिनं महामृधे कं च न मानवो नमः पुरीं दिदृक्षत्त्वपिनाविशद्धिषां
नमायिनां वेदचिकीर्षितं जनः २१ इति भुवं स्थिररथः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशंकितः स्म्रावश
सेनविहृतकर्णाः संछिन्नाश्च वयवा येषां २० २१ आततायिनां शात्र || हृं जलधेरिवेरितं नभस्वतो दिदृक्षुरजोन्व
णानिरति भुवनित्सज्ञापिनामित्यादेरनुषंगः चिररथोभूवः यत्नयत्नवान प्रतियोगः पुनरुद्योगः तस्माच्छंकितः नभा

इष्टपत्र ४९

सितोर्वेदीनौ: २२

43

श्री· भा·च· टी· ४२

विस्फुरंत्यस्तडितोयस्मिंस्तेनत्रासयंतःस्तनयित्नवोशनयोयस्मिन् २३ वहुशुर्निपेतुरित्यर्थः नस्पृशतिशरीरमि
त्यसृगिदश्लेष्मादिमेदसः पुरस्त्वमार्षमेदांसिअस्मात्प्रतोनिपेतुः २४ साश्मवर्षिणः अश्मसदृितंयद्वर्षंतद्वंतः २५
तृणेनाच्छादितंव्योमवनानीकेनसर्वतः विस्फुरत्तडितादित्त्वःत्रासयत्स्तनयित्नुना २३ वहुशः रुधिरौघा
स्तकृत्यविण्मूत्रमेदसः निपेतुर्गगनादस्मकबंधान्यग्रतोनघ २४ ततःखेटश्यतगिभिःनिपेतुःसर्व
तोदिशो गदापरिघनिस्त्रिंशशूलमुसलाः साश्मवर्षिणः अहयोशनिनिःश्वासावमंतोग्निरुषाक्षिभिः अ
भिधावन्तोजामताःसिंहव्याघ्राश्चयूथशः २६ समुद्रऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतोभुवं आससादमहा
न्नादःकल्पांतइवभीषणः २७ एवंविधान्यनेकानित्रासनानिमनस्विना ससृजुस्तिग्मगतयआसुर्यमा
पा यैस्वराः २८ ध्रुवेप्रयुक्तामसुरैस्तांमायामतिदुस्तरां निशाम्यतस्यमुनयः शमाशंसंसमागताः २९ मुन
यऊचुः औत्तानपादेभगवांस्तवशार्ङ्गधन्वादेवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरोविपक्षान् यन्नामधेयमभिधायनि
अशनिवर्तिःस्वासोयेषां २६ २७ त्रासनानिभ शम्यचाद्धालोकोंजसातरतिदुस्तरमंगमृत्युं ३ इतिचतुर्थे
यंकराणितिग्माक्रूरागतिःप्रवृत्तिर्येषांअसुरराक्षसादिशब्दैःरूरांतववेनयत्नाएवोच्यंते २८ तस्यशंकल्याणं
आशंसन्प्रार्थितवंतः २९ तवविपक्षान्शत्रून्नाशयतु अद्धासाक्षादंजसासम्यगेवेनैवमृत्युंतरति ३० इतिचतुर्थेद

४२

43B

एकादशेतु यक्षाणां तथेदं दृष्ट्वा मनुः स्वयं आगत्य वारयामास ध्रुवं तत्रोपदेशतः १ एवंगदतां वचनमुपदेशमिव
निशम्य उपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितं नारायणास्त्रं तत्संदधे १ क्लेशा नागादयो यथा २ किंच तस्यार्षास्त्रं
ऋषेर्नारायणाद् उद्भूतमस्त्रं प्रयुंजतः संदधतः सतः स्वर्णमयाः पुंखा स्थलपोताघेषां कलहंसानां वासांसि पत्रा

मैत्रेयः निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः संदधे स्म उपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितं १ संधीयमा
णे एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा २ तस्यार्षमस्त्रं धनुषि प्रयुं
जितः स्वर्णपुंखाः कलहंसवाससः विनिःसृता आविविशुर्द्विषद्बलं यथा वनं भीमरवाः शिखंडिनः ३
तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः सुपर्ण
मुन्नद्धफणा इवाहयः ४ स तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् निनाय लोकं पर
मर्कमंडलं व्रजंति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ५ तान्हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यकाननागसश्चित्ररथेन भूरिशः ६ टि
औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः

येषां ते शरा विनिःसृता इति द्रष्टव्यं उपरिष्टाच्छि
लीमुखवद् ग्रहणात् ३ प्रधने युद्धे उन्नद्धा उच्छ्रिताः फणा येषां ते सर्पाः ४ पृषत्कैर्बाणैः निकृत्ता बाह्वादयो येषां
तान्परलोकं निनाय कथंभूतं ऊर्ध्वरेतसः संन्यासिनोऽर्कमंडलं निर्भिद्य यं व्रजंति तं ५ तानिनागसो निरपराधान्

४४

श्री·
भा·स्क·
४४

तमसोनरकस्यद्वारेणयेनरोषेण ७ ननुमद्भ्रातृहंतारःकथंहतैनसोतआह नन्विति ९ सत्यपिपराधे
नचैतदुचितंनभवतीत्याह नायमिति परागृह्यपराभूतदेहमात्मानंगृहीत्वापशवोयथादेहाभिमानादन्यो
न्यंघ्नंति तथाभूतानांवैशसंहिंसेतियावत् १० नचबाल्येसाधुसन्निदानींकथमन्यथाकृतवानित्याह सर्वभूता

मनुरु० अलंवत्सातिरोषेणतमोद्वारेणपाप्मना येनपुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः नास्मत्कुलो
चितंतातकर्मैतत्सद्विगर्हितं वधोयदुपदेवानामारब्धस्तेकृतैनसां ८ नन्वेकस्यापराधेनतत्प्रसंगाद्ब
हवोहताः भ्रातुर्वधाभितप्तेनत्वयांगभ्रातृवत्सल ९ नायंमार्गोहिसाधूनांहृषीकेशानुवर्तिनां यदात्मा
नंपरागृह्यपशुवद्भूतवैशसं सर्वभूतात्मभावेनभूतावासंहरिंभवान् आराध्यापदुराराध्यंविष्णोस्तत्परमं
पदं ११ सत्वंहरेरनुध्यातःतत्पुंसामपिसंमतः कथंत्ववद्यंकृतवाननुशिक्षन्सतांव्रतं १२ तितिक्षयाकरु
णयामैत्र्याचाखिलजंतुषु समत्वेनचसर्वात्माभगवान्संप्रसीदति १३ संप्रसन्नेभगवतिपुरुषःप्राकृतैर्गु
णैः विमुक्तोजीवनिर्मुक्तोब्रह्मनिर्वाणम्

त्मभावेतिद्वाभ्यां ११ अनुध्यातःहृदिस्थितः तत्पुंसांहरिदासानां
मपिसाधुत्वेनसंमतः १२ सतांव्रतमेवाह महत्स्वितितितिक्षया नीचेषुकरुणयासमेषुमैत्र्या अखिलेषुजंतुषु
समत्वेनच १३ ततःकृतार्थोभवतीत्याह संप्रसन्नेसतिगुणैर्विमुक्तोतएवतत्कार्यैर्जीवेनलिंगशरीरेणनि

४४

भ्रातृदेहत्वमंगीकृत्योक्तं इदानींतनात्मनोभ्रातृपुत्रादिसंबंधः नचान्योन्यदेहत्वादिकं अपीत्याह दशा-
भिः भूतैःपंचभिरारब्धैर्देहाद्याकारेणपरिणतैर्योषित्पुरुषश्चेतिहिप्रसिद्धस्तयोर्व्यवायान्मैथुनात्संभू-
तिःअन्योन्ययोर्योषित्पुरुषयोरिहसंसारेभवति १५ एवंतावत्सर्गःप्रवर्तते एवंपालकाकारपरिण-
तैःभूतैरेवस्थितिःदेहत्वदेहाकारपरिणतैःसंयमःसचपरमात्मनोमाययागुणानांव्यतिकरान्नतुस्वतः

भूतैःपंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुषएवहि तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह १५ एवंप्रवर्तते
सर्गःस्थितिःसंयमएवच गुणव्यतिकराद्राजन्माययापरमात्मनः १६ निमित्तमात्रंतत्रासी
न्निर्गुणःपरमेश्वरः व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वंयत्रभ्रमतिलोहवत् १७ सखल्विदंभगवान्काल
शक्त्यागुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः करोत्यकर्तैवनिहंत्यहंताचेष्टाविभूम्नःखलुदुर्विभाव्याः १८

ननुजडानांदेहानांगुणानांवाकथंसर्गादिहेतुत्वंतत्राह निमित्तमात्रंपुरुषर्षभः ईश्वरःयत्रयस्मिन्निमित्ते
सतिकार्यकारणात्मकंविश्वंभ्रमतिपरिवर्ततेयथायस्कांतेनिमित्तेसतिलोहंप्रवर्ततेतद्वत् १७ ननुसचे
न्निमित्तंतर्हितस्याविशेषात्युगपदेवसर्गादित्रयंभवेत्तत्राह सखल्विति कालशक्त्याक्रमेणगुणानां
प्रवाहः क्षोभस्तेनविभक्तंसृष्ट्यादिविषयंवीर्यंशक्तिर्यस्य ननुकालोपिगुणास्तुयुगपदेवक्षोभयतुतत्राह

वैष्णवकालपर्यायैःइतिभगवत्कालक्रिया १८

45

श्री· भा·च· टी· ४५

ननु पित्रादिः सृजति पालयति राजादिः निहंति च चौरादिः न त्वीश्वरस्तत्राह स इति जनेन पित्रादिना जनं
पुत्रादि जनयता दिकृत् अंतकं चौरादिकं तन्मृत्युहेतुना मारयंतं अंतकरः स्वयं तु अनंतो नादिश्च अव्ययः
अक्षीणशक्तिः अयं भावः पित्रादयोन्यत उत्पत्यादिमंतो न स्वातंत्र्येण कारणं किंत्वीश्वर एव तन्नियंता सर्व
कारणमिति १९ नचैवं कुर्वतोपि वैषम्यप्रसक्तिः पक्षपाताभावादित्याह द्वाभ्यां नवा इति स्वस्वरूपस्य

सोनंतोंतकरः कालोनादिरादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं १९ न वै स्वपक्षो
स्य विपक्ष एव वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः तं धावमानमनुधावंत्यनीशा यथा रजांस्यनि
लं भूतसंघाः २० आयुषोपचयं जंतोः तथैवोपचयं विभुः उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य वि

समं यथा भवति तथा प्रजाः कर्मभूताः प्रविशतस्तस्य साम्येपि भूतेषु फलवैष॥ दधात्यसौ २१
[तं] म्यं तत्कर्मणां तथात्वादिति सदृष्टांतमाह तं धावंतमनु अनीशाः कर्माधीना भूतसंघा धावंति अनिलं यथा
वंतमनु रजांसीव तत्र यथा रजसां तमःप्रकाशजलाग्न्यादिषु प्रवेशेपि नानिलस्य वैषम्यमेवमीश्वरस्या
पीति भावः २० अपचयं अकालमृत्युं उपचयं कालमृत्योरपि रक्षां यद्वा अपचयं मशकादौ उपचयं
देवादौ तस्य स्वत्वात् उपचयापचयाभ्यां रहितो सौ विभुः दुःस्थस्य कर्माधीनस्य विदधाति २१ ४५

45A

एवंभूतस्त्वीश्वरः सर्वादिसंमतः विवादस्तु नाममात्र इत्याह केचिदिति पुंसः कामं वात्स्यायनादयः श्रुतिश्च
कामोकार्षीत्कामः करोति कामः कर्ता कामः कारयितेत्यादि २२ ननु कर्मादीनांजडत्वादिनास्वरूपतोपि
भिन्नत्वात्कथमैकमत्यं तत्राह अव्यक्तस्यात एवाप्रमेयस्य तथापि सर्वेहेतुः नानाशक्तीनामुदयो यस्मात्त
चिकीर्षितमेव तावत्कोपि न वेद अथ स्वस्य संभवो यस्मात्तमीश्वरं को वेद न कोपि अवेहीतिपाठे साक्षात्त अ

केचित्कर्म वदन्त्येनं स्वभावमपरे नृप एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे २२ अव्यक्तस्याप्रमेय ४५
स्य नानाशक्त्युदयस्य च न वै चिकीर्षितं तात कोवेदाथ स्वसंभवं २३ नचैते पुत्रक भ्रातुर्हंतारो धनदानु
गाः विसर्गादानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणं २४ स एव विश्वं सृजति स एवावति हंति च अथापि ह्य
नहंकारान्नाज्यते गुणकर्मभिः एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः स्वशक्त्या मायया युक्तः सृज

तत्स्वभावानां भावाद्विशेषांशो विवादस्यार्थः तथा च श्रुतिः को अद्धा वेद क इह प्रावोचत्कुत आजाता कुत इयं वि
सृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूव इत्यादि २३ ईश्वरवादस्य प्रकृतोपयोगमाह नचैते
भ्रातुर्हंतारः उक्तमेव दृढयन्ननुवदति विसर्गादानयोः सुखजन्मनोः यद्वा विसर्गः सृष्टिः आदानं संहारः दैवमी
श्वर एव हि कारणं २४ तथापि निर्लेपतामाह स एवेति २५ अनहंकारत्वे हेतुमाह एष इति २६ ॥

46

श्री·
भा·च·
टी·
४९

सत्यमीश्वरएवकर्तातथाप्यहंकारादिमयात्यक्तुंनशक्यमितिचेत्तत्राह तमेवेतिचतुर्भिः मुमुक्षुभक्तानांत
मृतं उपैहि शरणंगच्छ तमेवेत्यवधारणेहेतुः यस्मैनसिनासिकायांदामबद्धागावइवविश्वसृजोपिदाम
भिःयंत्रितावद्धाः संतोवलिंहरंतितत्कारितंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः २७ तदाराधनंचतवसुशक्यमेवेत्याह यःपं
चवर्षःसतंयमाराध्यत्रिलोक्यामूर्ध्निपदंस्थानंलेभेलब्धवानस्ति इदानीं तमेवान्विच्छअवलोकयेत्यत्राह

तमेवमृत्युममृतंतातदैवंसर्वात्मनोपैहिजगत्परायणं यस्मैवलिंविश्वसृजोहरंतिगावोयथा
वैनसिदामयंत्रिताः २७ यःपंचवर्षोजननींत्वंविहायमातुःसपत्न्यावचसाभिन्नमर्मा वनंगत
स्तपसाप्रत्यगक्षमाराध्यलेभेमूर्ध्निपदंत्रिलोक्याः २८ तमेवमंगात्मनिमुक्तविग्रहेव्यपाश्रितंनि
र्गुणमेकमक्षरं आत्मानमन्विच्छविमुक्तआत्मदृग्यस्मिन्निदंभेदमसत्प्रतीयते २९ त्वंप्रत्यगात्मनि
तदाभगवत्यनंतआनंदमात्रउपपन्नसमस्तशक्तौ भक्तिंविधायपरमांशनकैरविंग्रथिंविभेत्स्यसि ग्रौ

णान्वयः प्रत्यंचिप्रवृत्तानियस्मिन्क्रियाविशेषणंवा २९ हरिंध्यायंतंप्रत्याह ऋग्रे \\ ममाहमितिप्ररूढं ३०
ताभुवमुक्तविशेषंव्यात्मनिमनसिव्यपाश्रितंअवस्थितं आत्मदृक्प्रत्यक्दृष्टिःसन्अयंभेदःयस्मिन् नहिदंभे
दमसदेवविश्वंयस्मिन्प्रतीयतेतं २९ तदन्वेषणफलमाह त्वंतदाअन्वेषणकालएव ३० ४९

46A

उपदेशमारमाह संयच्छेतिद्वाभ्यां प्रतीपंप्रतिकूलंस्वागदेनौषधेनयथारोगंनियच्छति ३१ येनरोषेणउप
रुष्टात्वमासात् ३२ अन्यच्चत्वयाकार्यंकृतमित्याह हेलनमितिद्वाभ्यांयद्यतःजघ्निवान्हतवान् ३३ ३४ ३

संयच्छरोषंभद्रंतेप्रतीपंश्रेयसांपरं श्रुतेनभूयसाराजन्नगदेनयथामयं ३१ येनोपसृष्टात्पुरुषा
लोकउद्विजतेभृशं नबुधस्तद्वशंगच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ३२ हेलनंगिरिशभ्रातुर्धनदस्यत्वया
न कृतं यज्जघ्निवान्पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः तंप्रसादयवत्साशुसंनत्याप्रश्रयोक्तिभिः नया
वन्मरुतोतेजःकुलंनोभिभविष्यति ३४ एवंस्वायंभुवःपौत्रमनुशास्यमनुर्ध्रुवं तेनाभिवंदितःसाकं
मृषिभिःस्वपुरंययौ ३५ इतिचतुर्थेएकादशः ११ मैत्रेयउ० ध्रुवंनिवृत्तंप्रतिबुध्यवैशसादपेतमन्युं
भगवान्धनेश्वरः तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैः संस्तूयमानोभ्यवदत्कृतांजलिं १ धनदउ० भोभोः
क्षत्रियदायादपरितुष्टोस्मितेनघ यत्त्वंपितामहादेशाद्वैरंदुस्त्यजमत्यजः २ नभवानवधीद्यक्षा
\\ न्नयक्षाभ्रातरंतव कालएवहिभूतानांप्रभुरप्ययभावयोः ३

तिचतुर्थेएकादशः द्वादशेधनदेनाभि
नंदितःपुरमागतः यज्ञैर्विष्णुहरेःस्थानमारुरोहेतिकीर्त्यते १ वैशसाद्वधान्निवृत्तंज्ञात्वा १ क्षत्रियदाया
दक्षत्रियपुत्रअत्यजःत्यक्तवानसि २ नचवैरस्यकारणमस्तीत्याह नभवानिति अप्ययभावयोःसंहारजन्म

47

श्री· भा·व· टी· ८०

कथंतर्हि अहं अहं तेत्यादिबुद्धिस्तत्राह अहंत्वमिति आभातिप्रकाशतेजायतइत्यर्थः अतद्ध्यानाद्देहानुसं
धानात् ययाधियः बंधः विपर्ययोऽडः स्वादिः ४ ५ ततस्माद्गच्छ गत्वाचभगवंतंभजस्वेत्युत्तरेणान्वयः स

अहंत्वमित्यपार्थाधीरज्ञानात्पुरुषस्यहि स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्ययाबंधविपर्ययौ ४ तद्गच्छ ध्रु
वभद्रंतेभगवंतमधोक्षजं सर्वभूतात्मभावेनसर्वभूतात्मविग्रहं ५ भजस्वभजनीयांघ्रिमभवाय
भवच्छिदं युक्तंविरहितंशक्त्यागुणमय्यात्ममायया ६ वृणीहिकामंनृपयन्मनोगतंमत्तस्त्वमौत्ता
नपदेविशंकितः वरंवरार्होम्बुजनाभपादयोरनंतरंत्वांवयमंगशुश्रुम ७ मैत्रेयः सराजराजेनव
रायचोदितोध्रुवोमहाभागवतोमहामतिः हरौसवव्रेचलितांस्मृतिंययातरत्ययत्नेनदुरत्ययंतमः
८ तस्यप्रीतेनमनसातांदत्वैडविडस्ततः पश्यतोंतर्दधेसोपिस्वपुरंप्रत्यपद्यत ९ अथायजतयज्ञेशं
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः द्रव्यक्रियादेवतानांकर्मकर्मफलप्रदं सर्वात्मन्यच्युतेसर्वेतीव्रौघांभक्तिमुद्वहन्
ददर्शात्मनिभूतेषुतमेवावस्थितंविभुं तमेवंशीलसंपन्नंब्रह्मण्यंदीनवत्सलं गोप्तारंधर्मसेतूनांमेनि

र्वभूतात्मकोविग्रहोयस्य ६ काममसंकोचेन अविशंकितः निःशंकः अनंतरमतिनिकटं ७ सवरायचोदितइत्य
नुवादः ऐडविडः कुबेरः अतः सर्वअश्नुतेतितच्छद्दस्यायोनकल्पं १० द्रव्यक्रियादेवतानांकर्मसाध्यफलरूपंकर्म

८०

47B

अभोगैर्यज्ञाद्यनुष्ठानैः १३ वह्वः सवायायागाः संवत्सरावायस्मिन्नंतकालेत्रिवर्गसाधकंनीत्वा अविचलानि
संयतानींद्रियाणियस्य १४ इदंदेहादिभगवान्मायया आत्मनिस्वस्मिन्रचितंमन्यमानः अविद्याहृष्टिंह
ष्ठंतयतिअविद्यारचितेति १५ आत्मादेहः आत्मादिमायिकमपिघ्नः कालेनोपसृष्टमनित्यमित्याकलय्य

षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशासक्षितिमंडलं भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयं १६ एवंबहुसवं
कालंमहात्माविचलेंद्रियः त्रिवर्गोपयिकंनीत्वापुत्रायादान्नृपासनं १७ मन्यमान इदंविश्वंमाया
रचितमात्मनि अविद्यारचितस्वप्नगंधर्वनगरोपमं आत्मसद्व्यपत्यसुहृदोबलमद्दकोशमंतःपुरंप
रिविहारभवनश्चरम्याः भूमंडलंजलधिमेखलमाकलय्यकालोपसृष्टमितिसप्रययौविशालां १८
तस्यांविशुद्धकरणःशिववार्विगाह्यबद्धासनंजितमरुन्मनसाहृताक्षः स्थूलेदधारभगवत्प्रति
रूपएतद्ध्यायंस्तदव्यवहितोव्यसृजत्स
विचिंत्यविशालांवद[रि]काश्रमं १९ तत्रतत्कृतमष्टांगयोग
मार २० तस्याःशिवंवाःउदकंविगाह्यप्रविश्येतिस्नानादिनियमाउक्ताः विशुद्धकरणाइतिशमादयोयमाःआ
सनादीनिस्फुटमेवोक्तानि जितोमरुत्प्राणोयेनआहृतान्यक्षाणींद्रियाणियेन भगवतःप्रतिनिधिभूते
स्थूलेविराट्रूपेणएतन्मनोदधार ध्यायंस्तदव्यवहितोध्यातृध्येयभेदशून्यः सन्समाधौस्थितः ततःस्थूलंवपुः

48

श्री· भा·च· ४८

एवमजस्रंनिमग्नंहृदौभक्तिंप्रकर्षेणावहन्नश्रुमोक्षुवोढमित्यात्मानंनसस्मारयतोमुक्तलिंगः अशरीराभिमानःत
त्रहेतवः आनंदवाष्पस्यकलयाविंदुप्रवाहेणाभिषिच्यमानः विक्लिद्यमानेनद्रवद्हृदयंयस्य पुलकैर्व्याप्तांगः १८
१९ अनुअनंतरंदेवप्रवरौददर्शेत्यनुषंगः गदामवष्टभ्यस्थितौकिरीटादिभिः सहितेचारुणीकुंडलेययोः २०·३

भक्तिंहृदौभगवतिप्रवहन्नजस्रमानंदवाष्पकलयामुहुरर्द्यमानः विक्लिद्यमानहृदयःपुलकाचितां
गोनात्मानमस्मरदसावितिमुक्तलिंगः १८ सददर्शविमानाग्र्यंनभसोवतरद्ध्रुवः विभ्राजयद्दशदि
शोराकापतिमिवोदितं १९ तत्रानुदेवप्रवरौचतुर्भुजौश्यामौकिशोरावरुणांबुजेक्षणौ स्थिताववष्ट
भ्यगदांसुवाससौकिरीटहारांगदचारुकुंडलौ २० विज्ञायताउत्तमगायकिंकरावभ्युत्थितःसाध्वस
विस्मृतक्रमः ननामनामानिगृणन्मधुद्विषःपार्षत्प्रधानावितिसंहतांजलिः २१ तंकृष्णपादाभि
निविष्टचेतसंबद्धांजलिंप्रश्रयनम्रकंधरं सुनंदनंदावुपसृत्यसस्मितंप्रत्यूचतुःपुष्करनाभसंमतौ २२
सुनंदनंदावूचतुः भोभोराजन्सुभद्रंतेवाचंनोवहितःशृणु यःपंचवर्षस्तपसाभवान्देवमतीतृपत् २३

तर्पितवान् २३

उत्तमगायःपुण्यश्लोकः तस्यकिंकरौतौविज्ञायमधुद्विषःपार्षत्प्रधानावितिहेतोः साध्वसेनसंभ्रमेणविस्मृत
एवाक्रमः केवलंतस्यनामानिगृणन्ननाम २१ २२ सुभद्रंतेइतिसशरीरस्यैवविष्णुपदारोहाभिप्रायं अतीतृपत्

आवां तस्य पार्षदौ २४ सुदुर्जयं यत्ते हेतः सूरयः समर्षयोपि यदप्राप्य केवलमध[illegible]स्थिताः पश्यंति यच्चंद्रादयः
प्रदक्षिणं यथा भवति एवं परिक्रामंति तन्न गातिष्ठ अधितिष्ठ २५ २६ आयुष्मन्नित्यमिस्म शरीरयानाभिप्रायमेव २२

तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदं २४ सुदुर्लभं विष्णु
पदं जितं त्वया यत्सूरयः प्राप्य विचक्षते परं आतिष्ठ तच्चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियंति दक्षि
णं २५ अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यंग कर्हिचित् आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं पदं २६ एतद्वि
मानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि २७ मैत्रेय उवाच निशम्य वैकुंठ
नियोज्यमुख्ययोः मधुच्युतं वाचमुरुक्रमप्रियः कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन्प्रणम्याशिष
मभ्यवादयत् २८ परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवंद्य च इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयं २९
तदा दुंदुभयो नेदुर्मृदंगपणवादयः गंधर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः ३० सच स्वर्लोकमारोक्ष्य
न्सुनीतिं जननीं ध्रुवः अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपं ३१

मधुच्यवते स्रवतीति मधुच्युत् तां पाठां
ततो मधुच्युतं यस्मात्तं अग्रस्मृतः तस्माविशणीमित्यर्थः कृतं नित्यं कर्म मंगलं चालंकरणं येन अभ्यवादयत् वाचया
मास २८ ततो वरं रूपं हिरण्मयं बिभ्रत् इयेष पेक्षत २९ ३० दीनां हित्वा अग्रे गंतुं गमं त्रिविष्टपं यास्यामीत्यन्वस्म

49

व्यवसितमभिप्रायं व्यवसीयज्ञात्वा देवयानेन देवमार्गेण विमानेनेति वा ३२ ३३ मुनीन्समर्षीनपि ततः प
श्री॰ रस्माद्यद्विष्णोः परं तदभ्यगात् ध्रुवा गतिर्यस्य सः ३४ यत्र भ्राजमानमनु यस्त्रयो लोका विभ्राजन्ते येनानु
भा॰ व॰ ग्रहा निष्कृपाः ते यत्र न व्रजन् न गतवन्तः ३५ अच्युतप्रिया बांधवा येषां ३६ ३७ अनिमिषं अनलसं ज्योति
४९ इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय सुरोत्तमौ दर्शयामासतुर्देवीं देवयानेन गच्छती ३२ तत्र तत्र प्रशंस
द्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः अवकीर्यमाणो ददृशे समैः क्रमशो ग्रहान् त्रिलोकीं देवयानेन सो
तिव्रज्य मुनीनपि परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात् ३४ यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो लो
कास्त्रयो ह्यनु विभ्राजन्त एव यन्नाव्रजञ्जन्तुषु येऽननुग्रहा व्रजन्ति भद्राणि चरन्ति येऽनिशं शान्ताः समदृ
शः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः यान्त्यञ्जसाच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः ३६ इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृ
ष्णपरायणः अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः ३७ गंभीरवेगोऽनिमिषं ज्योतिषां चक्रमाहि
तं यस्मिन्भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः ३८ महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः आतो
षां चक्रं यस्मिन्नाहितमर्पितं सद्भ्रमति मेढ्यामाहितो गंभीरवेगो गवां गण इव ३८ आतोद्यं वीणां वितुदन्
वादयन् प्रचेतसां सत्रे भगवन्माहात्म्यप्रसंगेन ध्रुवमहिमाप्रतिपादनपरान् त्रीन् श्लोकान् अगायत् ३९

४९७

कृः

२

नूनमिति पतिः देवता यस्याः तस्याः सत्तमस्य यः तपः प्रभावः तस्य तां गतिं फलमधिगंतुं वेदवादिनः शीलावक्ष
षयो ऽपि नैव प्रभवंति अभ्युपायान्भगवद्दर्शनादृष्ट्वापि किंपुनर्नृपाः ४४ तपः प्रभावगतिं च विशिनष्टि द्वाभ्यां
गुरुदाराः पितृपत्नी सुरुचिः तस्या वाक्शरैर्भिन्नेन हृदयेन वनं यातः सन् अजितमपि यो जिगाय वशीकृ

नारद उ॰ नूनं सुनीतेः पतिदेवतायास्तपः प्रभावस्य सुतैतां गतिं दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवा
धिगंतुं प्रभवंति किं नृपाः ४४ यः पंचवर्षो गुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता वनं मदादे
शाकरोऽजितं प्रभुं जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितं ४५ यः क्षत्रबंधुर्भुवि तस्याधिरूढमन्वारुरुक्षेदपि व
र्षपूगैः षट्पंचवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्य वैकुंठमवाप तत्पदं मैत्रेय उ॰ एतत्तेऽभिहितं सर्वं यत्पृष्टो
ऽहमिह त्वया ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितं संमतं सतां ४६ श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं
भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः ४७ पंस्यं प्रशासमाप्नुयाद्व्यपुण्यं स्वस्त्ययनं महत् स्वर्ग्यं ध्रौव्यं

तवान् ४५ तस्याधिरूढं तेन प्राप्तं पदं यो भुवि क्षत्रबंधुः क्षत्रियो भवेत्सः तं मन्वर्षपूगैरपि आरोढुमिच्छेदपि
किंतु सकल्याण्यशाक्यः दूरत आरोहणमित्यर्थः कथंभूतं पदं षट्वा पंचवर्षाणि यस्य सः अल्पैरेवाहोभिः
वैकुंठं प्रसाद्य तस्य पदमवापतत ४६ उद्दामसत्कृष्टं यशो यस्य ४७ एतादृशनिमित्तप्रौव्यं ध्रुवस्थानप्रापकं प्र

सौमनसं प्रशाखमघमर्षणं ४५

शांसाहं अघमर्षणं पापनाशनं ४४ ४५

50

श्री॰ भा॰ त्रे॰ ५॰

अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं श्रुत्वा यो वर्त्तते तस्य भक्तिर्भवेत् तीर्थं महत्वाभिख्याने गुणा यत्र भवंति ४८ सम
वाये सभायां ४७ ४८ नेच्छन्निष्कामः तत्र श्रवणे आत्मनैवात्मानं प्रति संतुष्टो भवतीति हेतोः सिद्धिं प्राप्नोति

महत्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतः शीलादयो गुणाः यत्र तेजस्तदिच्छता मानो यत्र मनस्विनां ४९ प्रयतः कीर्त
येत्यातः समवाये द्विजन्मनां सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां
श्रवणे तथा दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेर्कदिने पि वा श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः नेच्छंस्तत्रा
त्मनात्मानं संतुष्ट इति सिध्यति ४९ ज्ञानमज्ञाततत्वाय यो दद्यात्सत्पथेमृतं कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृ
ह्णंति ५० इदं मयाते भिहितं कुरूद्वह ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णोः
शरणं यो जगाम ५१ इति चतुर्थे द्वादशः १२ सूत उ॰ निशम्य कौशारविणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुंठपदाधि
रोहणं प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे विदुर॰ के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सु

५९ किंचमतत्स्थे भगवन्मार्गे श्रमतद्रूपं ज्ञानं यो दद्यात् ५॰ ध्रुवस्य चरितं मया // व्रत कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा
भिहितं मातुर्गृहं च हित्वा ५१ इति चतुर्थे द्वादशः १२ एवं पंचभिरध्यायैर्ध्रुवचर्यानुवर्णिता अथैकादशभिश्चित्रं
पृथुचारित्रमुच्यते तत्र त्रयोदशे वर्णोपृथोर्जन्म ध्रुवान्वये अंगो वेन पिता पुत्र क्रौर्यादुत्त इतीर्यते प्ररूढभावो भक्ति

सुमामत १२

टीका ४ भावार्थदीपिका १२

५०

50A

नारदेनप्रचेतसांसत्रेवर्णिताः कथाः श्रुत्वा तन्महिमानमाह मन्यइति देवस्यदर्शनंयस्यहरेःपरिचर्याप्रकारः
यायोगःपंचरात्रेयेनप्रोक्तः ३ स्वधर्मशीलःप्रचेतोभिः ४ ५ ध्रुवस्यवंशेतेजाताइतिवक्तुंध्रुवस्यवंशमनुक्रामति
ध्रुवस्येत्यादिना पितुः सार्वभौमश्रियंनैच्छत् अधिराजासनंच ८ अनिच्छायांहेतुमाह सइतिचतुर्भिः ७ आ

मन्येमहाभागवतंनारदंदेवदर्शनं येनप्रोक्तःक्रियायोगःपरिचर्याविधिर्हरेः ३ स्वधर्मशीलैःपुरुषै
र्भगवान्यज्ञपूरुषः इज्यमानोभगवतानारदेनेरितःकिल ४ यास्तादेवर्षिणातत्रवर्णिताभगवत्कथाः
मह्यंशुश्रूषवेब्रह्मन्कात्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ५ मैत्रेय० ध्रुवस्यचोत्कलःपुत्रःपितरिप्रस्थितेवनं सार्वभौ
मश्रियंनैच्छदधिराजासनंपितुः ८ सजन्मनोपशांतात्मानिःसंगःसमदर्शनः ददर्शलोकेविततं
मात्मानंलोकमात्मनि ७ आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंप्रत्यस्तमितविग्रहं अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसं
ततं अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः स्वरूपमवरुंधानोनात्मनोन्यंतदैक्षत ९ जडांधवधि
रोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः लक्षितःपथि

त्मानंस्वरूपभूतंब्रह्मावरुंधानःप्राप्नुवन्जानन्नात्मनोनान्यंतदैक्षत
स्वयंतसर्वस्मादन्यःसन्कथंभूतंब्रह्मनिर्वाणंशांतंप्रत्यस्तमितःसशांतोविग्रहोभेदोयस्मिन्अवबोधरसैनैकात्म्यं
यस्य ८ कथंभूतःअव्यवच्छिन्नोयोयोगःसएवाग्निस्तेनदग्धकर्ममलआशयोयस्य ९ जडादीनामिवाकृतिर्यस्यतथा

वालानांप्रशांतविविक्तानः ९

मूलोलितः प्रतमतिः नोत्कलंकिमविभक्तिमसर्वेतालात् प्रशांत

51

श्री॰ यवीयांसमुत्कलात्तत्कनिष्टं इष्टाप्रियाभार्या १२ १३ निशिथःनिशीथः १४ ससर्वतेजाः चक्षुसंज्ञंमनुंसुतमवाप मनो॥

भा॰च॰ मत्वातंजडमुन्मत्तंकुलवृद्धाःसमंत्रिणः वत्सरंभूपतिंचक्रुर्यवीयांसंभ्रमेःसुतं ११ स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टाभा

५१ र्यासूतषडात्मजान् पुष्पार्णंतिग्मकेतुंचइषमूर्जंवसुंजयं १२ पुष्पार्णस्यप्रभाभार्यादोषाचद्वेबभूवतुः

प्रातर्मध्यंदिनंसायमितिह्यासन्प्रभासुताः १३ प्रदोषोनिशिथोव्युष्टइतिदोषासुतास्त्रयः व्युष्टःसुतंपु

ष्करिण्यांसर्वतेजासमादधे सचक्षुःसुतमाकूत्यांपत्न्यांमनुमवापह मनोरसूतमहिषीविरजान्नड्वलासु

तान् १५ पुरुंकुत्संत्रितंद्युम्नंसत्यवंतमृतंव्रतं अग्निष्टोममतीरात्रंप्रद्युम्नंशिबिमुल्मुकं उल्मुकोजनय

त्पुत्रान्पुष्करिण्यांषडुत्तमान् अंगंसुमनसंख्यातिंक्रतुमंगिरसंगयं १७ सुनीथांगस्ययापत्नीसुषुवेवेनमु

ल्बणं यद्दौःशील्यात्सराजर्षिर्निर्विण्णोनिरगात्पुरात् १८ यमंगशेपुःकुपितावाग्वज्रामुनयःकिल गता

सोस्तस्यभूयस्तेममंथुर्दक्षिणंकरं १९ अराजकेतदालोकेदस्युभिःपीडिताःप्रजाः जातोनारायणांशेनपृ

थुराद्यःक्षितीश्वरः २० विदुरउ॰ तस्यशीलनिधेःसाधोर्ब्रह्मण्यस्यमहात्मनः राज्ञःकथमभूद्दुष्टाप्रजायद्वि

महिषीनड्वलाविरजान्शुद्धान्पुरुकुत्सप्रभृतीन्द्वादशसुतानसूत १५ १८ अंगेहेविदुर वागेववज्रंयेषां १९

मथनेहेतुः अराजकइतिआद्यःपुरग्रामादीनांतेनरचितत्वात् २० यद्यस्याःप्रजायाःहेतोर्विमनाःसन्ययौ २१ ५१

51A

किंचग्रहः अपराधंवेनसुहृद्दिष्टपआलक्ष्य २२ यतः अयमथमधर्मइत्याह नावध्येयः अवज्ञेयोपिनभवति २३ पराव
रविदांमध्येअतिश्रेष्ठः २४ अभावीपुत्रकाम्यकर्मणावालाउत्पातितेनस्वायभवेदितितद्योयत्तंगस्यपुत्रोत्पत्ति

किंचाहोवेनमुद्दिश्यब्रह्मदंडमयूयुजन् दंडव्रतधरेराज्ञिमुनयोधर्मकोविदाः २२ नावध्येयःप्रजापा
लःप्रजाभिरघवानपि यदसौलोकपालानांविभर्त्योजःस्वतेजसाः २३ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्सुनीथात्म
जचेष्टितं श्रद्दधानायभक्तायत्वंपरावरवित्तमः मैत्रेयु॰ अंगोश्वमेधंराजर्षिराजहारमहाक्रतुं नाज
ग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूताब्रह्मवादिभिः २५ तमूचुर्विस्मितास्तत्रयजमानमथर्त्विजः हवींषिहूयमानानि
नतेगृह्णंतिदेवताः २६ राजन्हवींष्यदुष्टानिश्रद्धयासादितानिते छंदांस्ययातयामानियोजितानिधृत
व्रतैः २७ नविदामेहदेवानांहेलनंवयमण्वपि यन्नगृह्णंतिभागान्स्वान्येदेवाःकर्मसाक्षिणः २८ मैत्रेयु॰
अंगोद्विजवचःश्रुत्वायजमानःसुदुर्मनाः तत्प्रष्टुंव्यसृजद्वाचंसदस्यांस्तदनुज्ञया नागच्छंत्याहुतादेवान
गृह्णंतिग्रहानिह सदसस्पतयोब्रूतकिमवद्यंमयाकृतं ३॰ सदसस्पतयऊचुः

कममाह अंगइत्यादिना २५ अयातयामानि अगतवीर्याणि २७ यत्तेगृहीतमोनोपिवाचंविसृजत् प्राश्नंकृत २९
आहुताआहृताः ग्रहान्सोमपात्राणिइह यज्ञेनगृह्णन्ति ३॰

इहजन्मनितावन्मनाकईषदपिअवृंनस्थितं कथंविजानस्याचस्यस्तस्यएवप्रायश्चित्तैः त्वालनात् किंतुप्राकृतमे
श्री· कमवमलियघस्मात् ईदृटगुणाधिकोपित्वंप्रजारहितः ३१ अतोयथादेवाहविशृणंतितथात्मानंसप्रजंसाधय
भा·च· कथंसाधनीयः तत्राह इहइति ३२ तथासतिस्वभागान्ग्रहीष्यंतियघतोहरिः साक्षाहृतः स्यात् अतस्तेनसह

५२ 52 नदेवेहभवतोनायंतावत्मनाकस्थितं अस्येकंप्राकृतमयंपदिहेटक्तमप्रजः ३१ तथासाधय
मद्दंतआत्मानंसप्रजंनृप इहस्तेपुत्रकामस्यपुत्रंदास्यतियज्ञभुक् ३२ तथास्वभागधेयानिगृहीष्यं
तिदिवौकसः यद्यत्तपुरुषः साक्षादपत्यायहरिर्वृतः ३३ तांस्तान्कामान्हरिः दद्याद्यान्यान्कामयतेजनः
आराधितोयथैवैषतथापुंसांफलोदयः इतिव्यवसिताविप्रास्तस्यराज्ञः प्रजातये पुरोडाशंनिरवपं
शिपिविष्टायविष्णवे ३४ तस्मात्पुरुषउत्तस्थौहेममाल्यमलांबरः हिरण्मयेनपात्रेणसिद्धमादायपा
यसं ३५ सविप्रानुमतोराजागृहीत्वांजलिनोदनं अवघ्रायमुदायुक्तः प्राशात्पत्न्याउदारधीः ३७

सर्वेदेवाआगमिष्यंतीत्यर्थः ३३ ननुअतितुच्छान्कामान्हरिः कथंदद्यात्तत्राह तांस्तानीति ३४ प्रजातये
पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टपशुषुयज्ञरूपेणप्रविष्टायतथाचश्रुतिः यज्ञोवैविष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञएवपशुषुप्रति
तिष्ठतीति ३५ तस्मादितियोगपत्नयाग्नेः ३६ पत्न्यैप्रादात् ३७ ५२

52A

पुंसांसंसक्तेनेनेतितयातत्रपश्यपस्तुः सकाशाद्गर्भमादधे अप्रजासती ३८ मातांमहंमत्संमत्तोहिंपुत्रीस्तनी
घा ३९ मृगपुलेव्यकः सनृतंदृष्ट्वावेनोसावागच्छतीतिजनः सर्वोप्यरोत्तत्तुक्रोश ४० आक्रीडेक्रीडास्थानेवा
लान्यमृनिवामारयत ४१ विचत्यारदृष्टा ४२ दुर्मनसस्तस्ययाऊपुत्रनिंदावाक्यान्याह प्रायेणेतित्रिभिः अप्र

सोतत्संसवनंराज्ञीप्राशयवैयस्मादधे गर्भकालउपाहृतेऽकुमारंसुषुवेप्रजाः ३८ सबालएवपुरुषोमा
तामहमनुव्रतः अयर्मोशोऽङ्गवंसस्तेतेनाभवद्धार्मिकः ३९ सशासनमुघम्यमृगपुर्वनगोचरः हे
त्यसाधुमृगाद्दीनान्वेनोसावित्यरोज्जनः ४० आक्रीडेक्रीडितोबालान्वयस्यानतिदारुणः प्रसस्यनिरनु
क्रोशः पशुमारममारयत् तंविवत्सरवलंपुत्रंशासनैर्विविधैर्नृपः यत्नशासयितुंकल्योभृशमासीत्
सदुर्मनः ४२ प्रायेणाभ्यर्चितोदेवायेप्रजागृहमेधिनः कदपत्यभृतंदुःखंयेनविंदंतिदुर्भरं ४३ यतः
पापीयसीकीर्तिरधर्मश्चमहान्नृणां यतोविरोधः सर्वेषांयतआधिरनंतकः ४४ कस्तंप्रजापदेशंवै
मोहबंधनमात्मनः पंडितोबहुमन्येतयदर्थाः क्लेशदाः गृहाः

जाः येतैरभ्यर्चितः तत्रहेतुः कुत्सितैरपत्यैः सं
भृतंदुर्भरंधरयितुमशक्यंदुःखंयेविंदंति ४३ सर्वेषांसर्वैः सह आधिर्मानसीव्यथा ४४ तंप्रजापदेशंपुत्रना
ममात्रमपिआत्ममोहनबंधनं यदर्थायन्निमित्ताः क्लेशदाः गृहाभवंति ४५

श्री· भा·च· ५३ 53

इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन कुत्सितमेवापुत्रमभिनंदति कदपत्यमिति शुचांपदात् शोकानांस्थानात् वरत्वेहेतुः
निर्विद्यतेतितत्कुतः यद्यतः कदपत्यात् गृहाः क्लेशनिवहाभवंति ४८ महतामुर्द्यानामुद्योयस्मिन्स्तस्माद्
हाङ्गतः यावेनमृतेस्मतौ ४७ प्रजाः पुरोहितादयश्च विविक्युः अन्वेषितवंतः तेतत्रैवसंतमपिनामपश्य
कदपत्यंवरमन्येसदपत्याच्छुचांपदात् निर्विद्येतगृहान्मर्त्योयत्क्लेशनिवहागृहाः ४८ एवंसनिर्विण्ण
मनानृपोगृहान्निशीथउत्थायमहोदयोदयात् अलब्धनिद्रोनुपलक्षितोनृभिर्हित्वागतोवेनसुवंप्र
सुप्तां ४९ विज्ञायनिर्विद्यगतंपतिंप्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः विचिक्युरुर्व्यामतिशोकका
तरायथानिगूढंपुरुषंकुयोगिनः ४८ अलक्षयंतः पदवींप्रजापतेर्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्यतेपुरीं ऋषी
न्समेतानभिवंद्यसास्रवोन्यवेदयन्पौरवभर्तुर्विप्लवं ४९ इतिचतुर्थेत्रयोदशः १३ मैत्रेयउ· भृग्वादय
स्तेमुनयोलोकानांक्षेमदर्शिनः गोप्तर्यसतिवैनृणांपश्यंतःपशुसाम्यतां १ वीरमातरमाहूयसुनीथां
ब्रह्मवादिनः प्रकृत्यासंमतंवेनमभ्यषिंचन्पतिंभुवः २
त्रितिहर्षांतेनाह यद्येति ४८ सास्रवः रुदंतः भर्तुर्विप्लवंनाशंअदर्शनमित्यर्थः ४९ इतिचतुर्थेत्रयोदशः
१३ चतुर्दशेतुकुपुत्रंभयाद्राज्येगतेद्विजैः अभिषिक्तस्यवेणस्यरोषान्निर्वपउच्यते क्षेमदर्शिनः क्षेमचिंतकाः
पशुसमानतांपश्यंतः १ अमात्यादीनामसंमतमपिपाठांतरे प्रकृत्यास्वभावेनासमतम् २ ५३

53A

चौरालीनावभूवुः ३ आरूढंन्टपस्थानंराजासनंयेन अष्टविभूतिभिः लोकपालैस्वर्यैः ४ ९ सत्रिणः मलिताः सं
तः ७ मूलतस्याग्रतस्वदीप्तेप्रज्वलितेकोष्टेतन्मध्यवर्तिनांपिपीलिकादीनांयथाउभयंयतोव्यसनंपवंतस्करे
भ्यः पालकाच्च उःखंप्राप्नमित्यर्थः ८ तदेवाहुः अराजकभयादितिअतदर्हणः राज्यानर्हः ९ अहेरिवपयःपो

अत्वान्नृपासनगतंवेनमत्युग्रशासनं निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ताइवाखवः ३ सआरूढन्टपस्था
नउन्नद्दोष्टविभूतिभिः अवमेनेमहाभागान्स्तब्धः संभावितः स्वतः ४ एवंमदांधउत्सिक्तोनिरंकुशश्च
द्विपः पर्यटन्रथमास्थायकंपयन्निवरोदसी ५ नयष्टव्यंनदातव्यंनहोतव्यंद्विजाःक्वचित् एवंनिवारय
हमेंभेरीघोषेणसर्वतः ९ वेनस्यावेत्यमुनयोउर्वृत्तस्यविचेष्टितं विमृश्यलोकव्यसनंकृपयोचुःस
त्रिणः अहोउभयतःप्राप्तंलोकस्यव्यसनंमहत् दारुण्युभयतोदीप्तेइवतस्करपालयोः ८ अराजकभ
यादेषकृतोराजातदर्हणः ततोप्यासीद्भयंत्वद्यकथंस्यात्स्वस्तिदेहिनां ९ अहेरिवपयःपोषःपोषक
स्याप्यनर्थकृत् वेनःप्रकृत्यैवखलः सुनीथागर्भसंभवः निरूपितःप्रजापालः सजिघांसतिवैप्रजाः तथा

अस्माकमप्यनिष्टंजातमित्याहुः अहेर्यथापयःपोषकस्याप्यनर्थंविभ्रतिपुष्णाति तदेवाहुः वेनइतिनिरूपितःनि
युक्तोस्माभिः सांत्वयेमउपपत्तिभिःप्रार्थयिष्यामः तस्यपातकंस्वस्यतत्पातशेहेतुः तत्पातकंत्वविद्वद्भिः ॥

श्री·
भा·च·
५४
54

१२ शृण्वेमन्नर्थैषां समभिः प्रियोक्तिभिः १३ १४ निष्कामानामानंतस्मोत्तमपि १५ माविनशेन्माविनश्यंत १६
प्रसाधवोयेप्रमात्याः तेभ्यः यथायथाशास्त्रं १७ २० सर्वान्लोकांश्चतन्यालानमरांश्चतत्पापकान्यज्ञांश्चसस्तृ

यद्विद्विरसहृत्तोवेनोस्माभिःकृतोनृपः ११ मांत्वितोयदिनोवाक्यंनश्रद्दीष्यत्ययमेकृत लोकधिक्कृा
रसंदग्धंदहिष्यामःस्वतेजसा १२ एवमध्यवसायेनमुनयोरूढमन्यवः उपव्रज्याब्रुवन्वेनंसांत्वयित्वा
यसामभिः १३ मुनयऊचुः नृपवर्यनिबोधैतद्यत्तेविज्ञापयाम्भोः आयुःश्रीवलकीर्तीनांतववतातविव
र्धनं १४ धर्मआचरितःपुंसांवाङ्मनःकायबुद्धिभिः लोकान्विशोकान्वितरत्यथानंत्यमसंगिनो १५
सतेमाविनशेद्वीरप्रजानांक्षेमलक्षणः यस्मिन्विनष्टेनृपतिरैश्वर्यादवरोहति राजन्नसाधमात्येभ्यश्चौ
रादिभ्यःप्रजानृपः रक्षन्यथावलिंगृह्णन्निहप्रेत्यचमोदते १७ यस्यराष्ट्रेपुरेचैवभगवान्यज्ञपूरुषः इ
ज्यतेस्वेनधर्मेणजनैर्वर्णाश्रमान्वितैः १८ तस्यराज्ञोमहाराजभगवान्भूतभावनः परितुष्यतिविश्वात्माति
ष्ठतोनिजशासने तस्मिंस्तुष्टेकिमप्राप्यंजगतामीश्वरेश्वरे लोकाःसपालाह्येतस्मैहरंतिवलिमादृताः २०
तंसर्वलोकामरयज्ञसंग्रहंत्रयीमयंद्रव्यमयंतपोमयं यज्ञैर्विचित्रैर्यजतोभवायतेराजन्स्वदेशाननुरोद्धु मर्हसि २१

त्वाति नियच्छतीतितथाते विचित्रैर्द्रव्ययज्ञादिभिः भवाय समृद्धये स्वदेशान्स्वदासिनो जनाननुरोद्धुमनुवर्तितुं ५४
२१

युष्मद्विषयेत्वहे शेदरेः कलाः अंशाः स्वराः तेषांस्वराणांदेलनंअवज्ञां २२ बालिशाअज्ञाः वृत्तिदमन्नादिप्रदंमांहित्वा

यज्ञेनयुष्मद्विषयेद्विजातिभिर्वितायमानेनस्वराः कलाहरेः स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशंतिवांछितंतद्देलनं
नार्हसिवीरचेष्टितुं २२ वेनउवाच बालिशाबतयूयंवाअधर्मेधर्ममानिनः येवृत्तिदंपतिंहित्वाजारंपति
त्वं मुपासते २३ अवजानंत्यमीमूढानृपरूपिणमीश्वरं नानुविंदंतितेभद्रमिहलोकेपरत्रच २४ कोयज्ञ
पुरुषोनामयत्रवोभक्तिरीदृशी भर्तृस्नेहविदूराणांयथाजारेकुयोषितां २५ विष्णुर्विरिंचोगिरिशइंद्रो
वायुर्यमोरविः पर्जन्योधनदःसोमःक्षितिरग्निरपांपतिः एतेचान्येचविबुधाःप्रभवोवरशापयोः देहेभ
वंतिनृपतेःसर्वदेवमयोनृपः २७ तस्मान्मांकर्मभिर्विप्रायजध्वंगतमत्सराः बलिंचमह्यंहरतमत्तोन्यःको
ग्रभुक्पुमान् २८ मैत्रेयः इत्थंविपर्ययमतिःपापीयानुत्पथंगतः अनुनीयमानस्तद्याञ्चांनचक्रेभ्रष्टमंगलः
इतितेसत्कृतास्तेनद्विजाःपंडितमा व निनः भग्नायांभव्ययाञ्चायांतस्मैविदुरचुक्रुधुः ३० हन्यतांहन्यतामे
षपापःप्रकृतिदारुणः जीवञ्जगदसावाशुकुरुतेभस्मसाद्ध्रुवं ३१ नायमर्हत्यसद्वृत्तोनरदेववरासनं यो
धियज्ञपतिंविष्णुंविनिंदत्यनपत्रपः कोवैनंपरिचक्षीतवेनमेकमृतेशुभं प्राप्तईदृशमैश्वर्यंयदनुग्रहभा

२३ २४ भर्तृस्नेहोविद्रोयेषां २५ २६ देहेभवंतिनृपतेः अतोनृपतिरेवेश्वरःइतरेतदंशाइतिभावः २७ बलिंचकरादिकं अ
ग्रभुगाराध्यः २८ २९ तेनासत्कृताः भग्नायांयाञ्चायां ३० ३२ परिचक्षीतविनिंदेत् अशुभंवेनंविनाकृतज्ञमाड्ः यदनु

यदविद्ययःस्मृतिदुर्गमेऐश्वर्यंप्राप्तः ३३

श्री॰
भा॰ व॰
टी॰
५५
55

हर्वे रूढमन्यवः हुंकृतैः हुंकारैः ३४ स्वाश्रमपदं प्रति विनिंदन् ऋषिभिर्गते गमने कृते सति विद्यायोगेन सहितया शुच्या
३५ पुंवद्भाव आर्षः सरस्वत्याः सलिले आसता इत्यर्थः ३६ तदा तु स्मानान्वीत्य भुवो भद्रं न भवेत् कित्याडृश्च ३७ ए
वमृषयः स्थिताः तदा धावतां चौराणां भूरिः पांसुः समुत्थितः ३८ तत्र तदा तेषां लोकस्य धनं लुंपतां जिघां

इत्थं व्यवसिता हंतुमृषयो रूढमन्यवः निजघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिंदया ऋषिभिः स्वाश्रमपदं ग
ते पुत्रकलेवरं सुनीथा पालयामास विद्यायोगेन शोचती ३५ एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः
हुत्वाग्नीन्सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे ३६ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् अप्यभ
द्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः ३७ एवं मृशंत ऋषयो धावतां सर्वतोदिशं पांसुः समुत्थितो भूरिश्चौ
राणामभिलुंपतां ३८ तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुंपतां भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसतां
३९ चोरप्रायं जनपदं हीनसत्वमराजकं लोकान्नावारयन् शक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः ब्राह्मणः समदृ
क्शांतो दीनानां समुपेक्षकः स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा ४१ नांगस्य वंशो राजर्षेरेष सं
स्थातुमर्हति अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन्के

सतां चोपद्रवमाज्ञाय ३९ तथा चोरप्रायमराजकं हीनसत्वं जन
पदमाज्ञाय शक्ता अपि अवारणे दोषदर्शिनोऽपि जनान् लुंपतो लोकान्नावारयन्नित्यन्वयः ४० शक्तानां तद्वीयाणां
अवारणे दोष इति किं वक्तव्यं समदृगपि शांतोऽपि ब्राह्मणोऽपि यद्दीनानां समुपेक्षको भवेत्तर्हि तस्यापि ब्रह्म तपः

५५

55A

अतउपेत्तादोषपरिहारायनोंगस्येत्यादिविनिश्चित्यमहीपतेरूरुंतरसाममंथुरित्यन्वयः संस्थात्तेनाशंगाते य
द्वाऋषयएवंलपन्तोलोकान्नावारयन् कथंभूतान् कारैरेवतन्निवारयितुंशक्ताअपिनकिंतस्मिन्निवारणेत
न्मरणादिदोषदर्शिनः नचोदासतचौरोपद्रुतेदीनोपेक्षायातपोहानिप्रसंगान्नचान्यतन्निवारकेराजानमरू

विनिश्चित्यैवमृषयोविपन्नस्यमहीपतेः ममंथुरूरुंतरसातत्रासीद्बाहुकोनरः ४३ काककृष्णोतिह्र
स्वांगोह्रस्वबाहुर्महाहनुः ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रोरक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः तंतुतेवनतंदीनंकिंकरोमीति
वादिनं निषीदेत्यब्रुवंस्तातसनिषादस्ततोभवत् तस्यवंश्यास्तुनैषादागिरिकाननगोचराः येनाहरज्जा
यमानोवेनकल्मषमुल्बणं ४६ इतिचतुर्थेचतुर्दशः १४ मैत्रेयः अथतस्यपुनर्विप्रैरपुत्रस्यमहीपतेः
बाहुभ्यांमथ्यमानाभ्यांमिथुनंसमपद्यत १ तद्दृष्ट्वामिथुनंजातमृषयोब्रह्मवादिनः ऊचुःपरमसंत
ष्टाविदित्वाभगवत्कलां २ ऋषयऊ एषविष्णोर्भगवतःकलाभुवनपालिनी इयंचलक्ष्म्याःसंभूतिःपु
रुषस्यानपायिनी ३ अयंतुप्रथमोराज्ञांपुमान्प्रथयितायशः पृथुर्नाममहाराजोभविष्यतिपृथुश्रवाः

वेन अंगवंशोच्छेदस्यानर्हत्वात् अतोवेनस्यैवदेवंममंथुरितियोज्यं बाहुकोवामनः ४३ ४४ तमेवाहकाकइव
कृष्णः महत्यौहनूकपोलप्रान्तौयस्यह्रस्वौपादौयस्य ४५ गिरिःकाननगोचरप्रायोयतःपुरादिप्रवेशोयेषांतेतत्र
हेतुः येनकारणेनासौअहरत्ततस्तस्यवंश्यास्तथाभूताः ४६ इतिचतुर्थेचतुर्दशः १४ ततःपंचदशेविप्रैर्म

थ्यमानाद्वेनबाहुतः जातस्यतुपृथोरुक्तमभिषेकोर्हणादिकं १ २ किमूचुरित्यत आह एषइतिचतुर्भिः तस्याःसंभूतिका ३ अयंपुमान्सन्तुमहाराजोभविष्यति ४॥

श्री·
भा·च·
टी·
५९
56

सुदती शोभनं दंतवती गुणानां भूषणानां च भूषणा भूषणान्यपाश्रयं धती भर्तृत्वेन भजंती ५ अत्र हेतुः पत्र इति लो
कस्य विरक्तया विरहितपद्यास्वः स्त्रियः अप्सरसो ननृतिस्म ६ ८ देवैः सहाऽऽसृत्य आगत्य स्पृष्टयोः चिह्नं रेखात्मकं च

श्रियं च देवी सुदती गुणा भूषण भूषणा अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवाव रुंधती ५ पद्मसानाद्वरे रंशोजातो
लोकविरक्तया इयं च तस्य गात्रे श्रीरनुजज्ञेनपायिनी ६ प्रशंसंतिस्म तं विप्रा गंधर्वप्रवरा जगुः मुमुचुः
सुमनोधाराः सिद्धा ननृतिस्म स्त्रियः ७ शंखतूर्यमृदंगाद्या नेदुर्दुंदुभयो दिवि तत्र सर्वं उपाजग्मुर्देवर्षि
पितृणां गणाः ८ ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ९ पा
दयोररविंदं च तं वै मेने हरेः कलां यस्याप्रतिहतं चक्रमंशः स परमेष्ठिनः १० तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्म
णैः ब्रह्मवादिभिः आभिषेचनिकान्यस्मा आजह्रुः सर्वतो जनाः ११ सरित्समुद्रा गिरयो नगा गावः ख
गा मृगाः द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनं १२ सोभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः प
त्न्या विशालं कृतया विरेजे अग्निरिवापरः १३ तस्मै जहार धनदो हैमं वीरवरासनं वरुणः सलिलस्रावमा
नपत्रं शशिप्रभ ४

कं ९ अप्रतिहतं रेखांतरैरभिन्नं चक्रं यस्य चिह्नं स परमेश्वरस्यांशः १० आभिषेचनि
कानि अभिषेकसाधनानि ११ १२ १३ हैमं वीरवरमासनं सलिलस्य स्रावो यस्मात् १४ ५९

56A देवालव्यजने १४ ब्रह्ममयं वेदमयं वर्मकवचं तत्पत्नी श्रीः श्रियं संपदं १५ दशचंद्राकाराणि विंबानि कौशेयस्य
तन्मसिं खड्गं शातचंद्रं चर्मं तत्पाश्रयमतिसुंदरं १० ,अजस्य गोःश्रृंगाभ्यां निर्मितं चापं योगमयी पादस्पर्शमात्रेण

वायुस्व वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजं इंद्रः कीरीटमुत्कृष्टं दंडं संयमनं यमः १४ ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म
भारती हारमुत्तमं हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्नी व्याहता श्रियं १५ दशचंद्रमसिं रुद्रः शातचंद्रं तथा विका
सो मेऽमृतमयान घोटकान् त्वष्टा त्रपाश्रयं रथं ९ अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून् भूः पादुके यो
गमय्यौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहं १८ नाट्यं संगीतवादित्रमंतर्धानं च खेचराः ऋषयश्चाशिषः सत्याः स
मुद्रः शंखमात्मजे १९ सिंधवः पर्वता नद्यो रथ्यवीथ्यो महात्मनः सूतोथ मागधो वंदी तं स्तोतुमुपतस्थिरे २० धौ
तावकांस्तानभिप्रेत्य स्तुवैन्यः प्रतापवान् मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् २१ पृथुरुवाच भोः सूत
हे मागध सौम्य वंदिं लोकेऽधुनास्पष्टगुणस्य मे स्यात् किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां मा मय्यभूवन्वितथा गि

भीष्टदशाप्रापकं १८ नाट्यादिकौशलं खेचराः आत्मजे स्वप्रभावं १९ तं तस्य स्तोतुमुपस्थिताः २० स्तावकं स्तोतुमु
द्यतानभिप्रेत्य ज्ञात्वा २१ लोके स्पष्टगुणस्य सतो मे स्तुतिः स्यात् अधुना तु किमाश्रयो मे स्तवो योज्यताम् अतो
वो गिरोधुना मयि वितथा माभूवन् यद्वा लोके अधुना अस्पष्टगुणस्य मे किमाश्रयः स्तवः स्यात् अत एव क्रियमा
णः स्तवः मे मयि न्यस्य योज्यतां न तु मयि तथाभिपतेदित्यर्थः २२

६

श्री॰
भा॰ च॰
टी॰
५०
57

तस्मात्परोक्षे कालांतरे स्पष्टेषु गुणेषु सत्सु अस्माकमुपश्रुतानि यशांसि प्रति स्तोत्रमलमत्यर्थं करिष्यथ हे अपीच्य
वाचः मधुरगिरः सभ्यैः प्रेरिता वयं त्वामेव स्तुमः इति चेत्तत्राह उत्तमश्लोकस्य गुणानुवादे कार्ये सति जुगुप्सितमर्वा
चीनं नः स्तावयंति २३ ननु संभावितैरेव गुणैरात्मानं जनः स्तावयतीति चेत्तत्राह महतो गुणानात्मनि कर्तुं संपाद-
यितुं शक्तोपि असतो गुणान् संभावनामात्रेण कः स्तावयते यद्वा आदावेव सतोपि कः स्तावयते स्वत एव प्रख्याति

तस्मात्परोक्षेस्मदुपश्रुतान्यलं करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं नः स्तवयंति
सभ्याः २३ महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयते सतोपि तेस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जना
वहासं कुमतिर्न वेद २४ प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्संत्यपि विश्रुताः ह्रीमंतः परमोदाराः पौरुषं वा विग
र्हितम् २५ वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत् २६
इति श्रीभागते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरिते पंचदशः १५

सिद्धैः अस्य स्तु मिथ्यास्तुतिस्प्राचीमंद इत्याह तइति यद्ययं शास्त्राभ्यासादिकमकरिष्यत् तर्ह्यस्य ते विद्यादयो गुणा
अभविष्यन्निति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धो जनानामवहासं न वेद २४ किंच प्रभवोपि विश्रुता अपि ह्रीमंतो जुगुप्संति
वैतिरश्चंते यथाश्रुतिस्तुतौ क्रियमाणायां विगर्हितं ब्राह्मणवधादपि पौरुषं निंदंति तथा उद्वितामपि स्तुतिं न सहंत
इत्यर्थः २५ वरीमभिरिति दीर्घमार्षं भवित् प्रधानस्यायं निर्देशः वरिष्ठैः कर्मभिरविदिता इत्यर्थः २६ इति चतुर्थे पंच

५०

57A

षोडशेसर्वलोकेशैः सत्कृतंभार्ययायुतं मुनिप्रयुक्तास्तंगाथाः स्तुवंतिस्मेतिवर्ण्यते गायकास्तादय १ ना
लंनसमर्थाः योभगवान्अवतारेषुअस्याधिक्यमाहुः वेणांगाज्जातस्यतेपौरुषाणिप्रति अविवक्षितयाब्रह्मा
दीनामपिधियोबभ्रमुःकुतः पुनर्वयंतद्वर्णनेसमर्थाभवेम २ अथयथावद्वर्णयितुमशक्तावपिकथाम

मैत्रेयउ० इतिब्रुवाणंनृपतिंगायकामुनिचोदिताः तुष्टुवुस्तुष्टमनसःतद्वागमृतसेवया १ नालंव
यंतेमहिमानुवर्णनेयोदेववर्योवततारमायया वेनांगजातस्यचपौरुषाणितेवाचस्पतीनामपिबभ्रमु
र्धियः २ अथाप्युदारश्रवसःपृथोर्हरेःकलावतारस्यकथामृतादृताः यथोपदेशंमुनिभिःप्रचोदिताः
श्लाघ्यानिकर्माणिवयंवितन्महि ३ एषधर्मभृतांश्रेष्ठोलोकंधर्मेनुवर्तयन् गोप्ताचधर्मसेतूनांशास्ता
तत्परिपंथिनां ४ एषवैलोकपालानांबिभर्त्येकःतनौतनूः कालेकालेयथाभागंलोकयोरुभयोर्हितं ५
वसुकालउपादत्तेकालेचायंविमुंचति समःसर्वेषुभूतेषुप्रतपन्सूर्यवद्विभुः ६

तेसादराः मुनिभिरुपदेशायोगबलेनहृदिप्रकाशितंतदनतिक्रम्यवितन्महिविस्तारयाम ३ ४ तनौस्वदेहेलोकपाला
नांतनूर्मूर्तीः कालेकालेबिभर्तियथाभागंपालनपोषणानुरंजनादिकार्यानुसारेणयज्ञादिप्रवर्तनेनस्वर्गस्यहितंवृष्ट्या
दिनाचभूलोकस्यहितंयथाभवतितथा ५ सूर्यादितत्रधारणमेवाहभिः वसुधनंकरादानकालेआधनेदुर्भिक्षादि
कालेविमुंचतिच अष्टौमासान्सूर्योयथावसुजलमादत्तेविमुंचतिचवर्षासुतद्वत ६

श्री० भा० च० टी० ५८ 58

मस्तकं पादेनाक्रमताममपि आर्तानां भूतानामतिक्रमं सहिष्यते क्षितेर्वृत्तिः सर्वसहनं सा हि तिर्यस्वास्ति मतया ७ दे
वेश्वर्वषति पृथक् छन्दगताः प्राणायामाताः स्वयं वृष्टिकृत्वा रक्षिष्यति तत्र हेतुः असौ नरदेववपुर्हरिरिति ८ वदनम
वामृतमूर्तिस्वहृदनेन सानुरागावलोको यस्मिन् विशदस्मितं तेन वारुणा अत्र वक्ष्य विहृतमान निर्देशाद्धृतमानसा
मोप्येवर्तमानवद्देति भूतनिर्देशास्य आशंसायां भूतवच्चेति द्रष्टव्यः ९ नव्यक्तवर्त्मप्रवेशनिर्गमयोर्मार्गो यस्य निगू

तितिक्षन्नक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ७ देववर्षत्यसौ देवो
नरदेववपुर्हरिः कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ८ आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना
सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ९ अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो गंभीरवेधा उपगुप्तवित्तः अनन्त
माहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा १० दुरासदो दुर्विषह आसन्नोपि विदूरवत् नैवाभिभवि
तुं शक्यो वेणारण्युत्थि

तौनलः १२

ढं निष्यते: सर्वमविज्ञातं कार्यं यस्य तच्च कार्यं गंभीरं किमर्थमेतत्कृतं इत्यन्यै रज्ञा
तानि प्रायं वेधयन्त इति तथा उपगुप्तं संरक्षितं वित्तं यस्य अनन्तमाहात्म्यस्य आसौ गुणानामेकं धाम विस्तुर्यस्मिन् अ
नन्तमाहात्म्योपेता गुणा एव धामस्थानं यस्येति वा संवृता संयता मूर्तिः यस्य समुद्रवत्वेन वरुणस्याप्येते गुणा
द्रष्टव्याः १० दुरासदः प्राप्तो मनसापि प्राप्तुमशक्यः दुर्विषहः शत्रोः सोढुमशक्यः विदूरवत् रोद्धेषामभिभवितुमशक्यः
वेनपवारणिः तस्मादुत्थितः ११ चारैः गोः गुप्तलिंगैः पश्यन्नपि स्वस्मिन् निंदादीनुदासीन इव वर्तिष्यते यथा देहिनाम

५८ पाह्नोधिकृतआत्मभूतोवायुः सूत्रात्मा न ह्वर १२

आत्मद्विषो सुतमिति सुतश्चेणोस्वात्मजसमस्यार्थं धर्मपथे यम स्यहृते स्थितः १३ चक्रंश्राज्ञा सेनावा रथस्सवाच कं मानसाचलमभिव्याप्य प्रवर्ततेकिंपर्यंतमित्यतआह अर्कोरश्मिगणैर्यावर्तपतिनावत् १४ यद्यस्माद्रंजयि ष्यति अथतस्मान्मनोरंजनैर्हेतुभिरमुंराजानमाहुः मनोरंजनकैरितिचेष्टितवशोषणैवा १५ १६ मातरीवम

ग्नेतर्वद्विष्वभूतानांपद्मपन्कर्माणिचारयेणोः उदासीनइवाध्यक्षोवायुरात्मेवदेहिनां १२ नादंड्यंदंडयत्येष सुतमात्मद्विषामपि दंडयत्यात्मजमपिदंड्यंधर्मपथेस्थितः १३ अस्याप्रतिहतंचक्रंपृथ्वीरामानसाचला त् वर्ततेभगवानर्कोयावत्तपतिगोगणैः रंजयिष्यतियल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः अथामुमाहूराज्ञा नंमनोरंजनकैः प्रजाः दृढव्रतः सत्यसंधोब्रह्मण्योवृद्धसेवकः शरण्यः सर्वभूतानांमानदोदीनवत्स लः १९ मातृभक्तिः परस्त्रीषुपत्न्यामर्धइवात्मनः प्रजासुपितृवत्स्निग्धः किंकरोब्रह्मवादिनां १० देहि नामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदांनंदिवर्धनः मुक्तसंगप्रसंगोयंदंडपाणिरसाधुषु ११ एषवेदोगथामंदीवीरोगांस तीमोजसौषधीः समीकरिष्यतेचेमांपत्नुष्कोट्यासमासतः १९ अयंतमातादृग्गवोह्यधीशः क्रूरस्य आत्माकलयावतीर्णः यस्मिन्नविद्यारचितंनिरर्थकंपश्यतिनानात्वमपिप्रतीतम् २०

किंर्भजनंयस्य आत्मनोदेहस्यार्थइवपत्न्यांप्रीतिमान् १० नंदिसुखंवर्धयतितथामुक्तसंगोशुप्रकृष्टःसंगोयस्यदं डपाणिरिवेत्यपराधानुतेपउच्यतेनादंमित्यत्रपतयाणिताभावउक्तः १९ अयंविति तुशब्देननिरूपमंवदर्शयति

किंसिध्यतितमासम८ वसिष्ठभीतमसिनानामसर्षणकृत्कंदायइ

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ५९ 59

आउदयाद्रेरस्तपर्यंतं गोप्ता गोपायिष्यति प्रदक्षिणीकरिष्यतीत्यर्थः २१ अस्मै तस्याः प्रदक्षिणं कुर्वते मंस्यंते ज्ञा
स्यंति तस्य यश उद्धरंत्य उद्धारयंत्यः कीर्तयंत्यः २२ इंद्र इवाद्रीन्विभिंदन् २३ लांगूलमुन्नमयन्यथा मृगेंद्रस्य

अयं भुवो मंडलमोदयाद्रेः गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो
यथार्कः २१ अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र बलिं हरिष्यंति सलोकपालाः मंस्यंत एषां स्त्रिय आदिराजं च
क्रायुधं तद्यश उद्धरंत्यः २२ अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानां यो लीलयाद्री
न्स्वशरासकोट्या भिंदन्समां गामकरोद्यथेंद्रः २३ अयं महीशो एषोऽश्वमेधान्शतमाजहार सरस्व
ती प्रादुरभाव यत्र अहार्षीद्यस्य हयं पुरंदरः शतक्रतुश्चरमे वर्तमाने २४ विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्व
यं यदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसंतो लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्रः २५ एष स्व
सद्मोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकं आराध्य भक्त्यालभतामलं तज्ज्ञानं यतो ब्रह्म परं विदंति २६
तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः दिशो विजित्या
प्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः सुरासुरेंद्रैरुपगीयमानमहानुभावो भविता पतिर्भुवः २८

इति तथा धनुर्विस्फूर्जयन् २४ यत्र प्रादुरभावि प्रादुर्भूता कर्मकर्तरि चिण् तत्र अहार्षीत् २५ २६ विश्रुता विक्रा
मा यस्य गाथाः प्रबंधान् २७ उपगीयमानो महानुभावो यस्य २८ इति श्रीभावार्थे चतुर्थे षोडशः १६ ॥

५९

ततःसमदृशोलोकस्तुधःप्रशमयन्पृथुः ग्रस्तवीजांमहीहंतंयत्नोभीतातयास्तनः छंदयामासतोषितवान् १
भृत्यांश्चामात्यांश्चपुरोधसःपुरोहितांश्च श्रेणीःतैलिकतांश्चलैकादीन्योरविशेषान् प्रकृतीःनियोगिनः २ दो

मैत्रेय॰ एवंसभगवान्वैन्यःख्यापितोगुणकर्मभिः छंदयामासतान्कामैःप्रतिपूज्याभिनंद्यच १ ब्रा
ह्मणान्प्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः पौरान्जानपदान्श्रेणीःप्रकृतीसमपूजयत् २ विदुरउ॰ कं
हृधारगोरूपंधरित्रीबहुरूपिणी किंदुदोहपृथुस्तत्रकोवत्सोदोहनंचकिं ३ प्रकृत्याविषमादेवी
कृतातेनसमाकथं तस्यमेध्यंहयंदेवःकस्यहेतोरपाहरत् ४ सनत्कुमाराद्भगवतोब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्त
मात् लब्ध्वाज्ञानंसविज्ञानंराजर्षिःकांगतिंगतः ५ यच्चान्यदपिकृष्णस्यभवान्भगवतःप्रभोः श्रवःसु
श्रवसःपुण्यपूर्वदेहकथाश्रयं ६ भक्तायमेनुरक्तायतववाधोक्षजस्यच वक्तुमर्हसियोदुह्यद्वैन्य
रूपेणगामिमां ७ सूतउ॰ चोदितोविदुरेणैवंवासुदेवकथांप्रति प्रशस्यतंप्रीतमनामैत्रेयःप्रत्य
भाषत ८ मैत्रेयउ॰ यदाभिषिक्तःपृथुरंगविप्रैरामंत्रितोजनतायाश्चपालः प्रजानिरन्नेक्षितिपृष्ठए

त्वक्षुत्क्षामदेहाःपतिमभ्यवोचन् ९

स्रा

यासांताःप्रजापत्यपतिंपृथुमब्रुवन् ९

हृनेपात्रं ३ मेध्यंयज्ञांगं ४ सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं ५ एवंदेहःपृथुवताः तत्कथाश्रयंसुहृत्श्रवोयस्य ६
अहस्यतद्धयवान् ७ ८ जनतायाःस्वपालत्वस्यामंत्रितोनियुक्तः तदानिरन्नैक्षितितलेसति क्षुधाक्षामाःक्षीणदेहा

श्री· भा· च· टी· ६०
60

जाठरेणाग्निना तप्ताः यस्माथितः विप्रैर्मथ्यनेन संपादितः तं त्वां शरणं याताः १० तत्तस्मान्नोस्माकमन्नं रात
वे रातवे दातुं ईहतां यत्नं करोतु उज्झितोर्जाः त्यक्तान्नाः सन्तः वार्तायाजीविकायाः पतिः ११ परिदेवितं वि-

वयं राजञ्जाठरेणाभितप्ता यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं यः साधितो
वृत्तिकरः पतिर्नः १० तन्नो भवानीहतु रातवेन्नं क्षुधार्दितानां नरदेवदेव यावन्न नंक्ष्यामह उज्झितो
र्जा वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ११ मैत्रेय उ· पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितं दीर्घं दध्यौ
कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोन्वपद्यत १२ इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः संदधे विशिखं भूमेः क्रु
द्धस्त्रिपुरहा यथा १३ प्रवेपमाना धरणी निशाम्योदायुधं च तं गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयु
द्रुता १४ तामन्वधावत्तद्वैन्यः कुपितोत्यरुणेक्षणः शरं धनुषि संधाय यत्र यत्र पलायते १५
सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चांतरं तयोः धावंती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधं १६ लोके नाविंदत
त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता १७

लापं निमित्तं दैन्ये अन्वपद्यत ज्ञानवान् १२ पृथिव्या औषधीबीजानि ग्रस्तानीति व्यवसितो निश्चितवान् १३ मृगयु
ना द्रुता मृगीव १४ १५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ तयोरंतरमंतरिक्षं अनुदृष्टतः उद्यतमायुधं येन तं १६ १७ ६०

60A १८ योधर्मज्ञइतिमतः सभवान्योषांमांकथमहृतिष्यत् हनिष्यतेइति १९ २० अजरांहप्लवांधास्यसिधारयि
ष्यसि २१ वर्हिषियज्ञेयाभवतीदेवरूपेणभागंहंतेमेभजने वत्सपात्र्यादिकं २२ गोरूपेणतवपयसंतृणांजा॰

तो

उवाचत्वमहाभागधर्मज्ञापन्नवत्सल त्राहिमामृषिभूतानांपालनेवस्थितोभवान् १८ सत्वंजिघांससे
कस्माद्दीनामकृतकिल्विषां अहनिष्यत्कथंयेषांधर्मज्ञइतियोमतः १९ प्रहरंतिनवैस्त्रीषुकृता
गस्स्वपिजंतवः किमुतत्वद्विधाराजन्करुणादीनवत्सलाः मांविपाद्यजरांनावंयत्रविश्वप्रति
ष्ठितं आत्मानंचप्रजाश्चेमाः कथमंभसिधास्यसि २१ पृथुरु॰ वसुधेत्वांवधिष्यामिमच्छासनपराङ्मु
खीं भागंबर्हिषियाहंक्तेनतनोषिचनोवसु २२ यवसंजग्ध्यनुदिनंनैवदोग्ध्यौधसंपयः तस्यामेवं
हि दुष्टायांदंडोनात्रनशस्यते त्वंखल्वोषधिवीजानिप्राक्सृष्टानिस्वयंभुवा नमुंचस्यात्मरुद्धानिमा
मवज्ञायमंदधीः २४ अमूषांक्षुत्परीतानांमार्तानांपरिदेवितं शमयिष्यामिमद्बाणैर्भिन्नायाः॰

स्तवमेदसा २५

त्रिधृतीत्यर्थः पयस्तनैवदोग्धिदुग्धंनस्रवतीत्यत्रापराधे २३ आत्मनिदेहेरुद्धानि २४ मदथेसर्वथाअ
अन्नंनस्यादितिचेदतआह अमूषांप्रजानांमेदसामांसेन २५

श्री· भा·च· टी· २६· 60 I

यदुक्तं येषां कथं त्वं न निष्यतीति तत्राह पुमानिति तस्य वधो वेध एव २६ यच्चोक्तं कथमंभसि धास्यसीति तत्राह
त्वामिति तिलशः तिलप्रमाणानि खंडानि एवंभूतामवस्थां नीत्वा २७ मन्युमयीं मूर्तिं बिभ्रतः कृतांतं तत्तुल्य
मुच्यते न तत्कृतांतस्य मन्युमयी मूर्तिरिति २८ यद्वस्मत्तत्तु देवमकस्मादतिदारुणं वीक्ष्यमाणा दृष्टुं

पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोधमः भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोवधः २६
त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः २७
एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतांतमिव बिभ्रतं प्रणता प्रांजलिः प्राह मही संजातवेपथुः २८
धरोवाच नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने नमः स्वरू
पानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये २९

दृष्टीतष्टावकरुणोक्तिभिः मायया विन्यस्ता रचिता नाना घोरादितनवो येन गुणात्मने गुणमयत्वं न प्रती
यमानाय वस्तुतस्तु निर्धुता निरस्ताः द्रव्यक्रियाकारकेषु अधिभूताध्यात्मिकाधिदैवेषु विभ्रमोर्मयः का
रः तन्निमित्ताः कर्मयो रागद्वेषादयश्च यस्मिन् तस्मै २९ ४ ६०

60A अहोसर्वजीवाश्रयत्वेनस्रष्टामांकथंहंतंप्रवर्ततेइत्याह येनविधात्राआत्मानांजीवानामायतनंमहंनिर्मिता ५८
यातोमयिगुणसर्गस्यचतुर्विधभूतग्रामस्यसंग्रहोधारणंस्वराटस्वतंत्रः ३० सृष्टिसंहारकर्त्ताकोहमितिचेत्‌
तथापिप्रजापालनेप्रवृत्तस्यमहंथोनुदितएवेत्याह यएतदितिआत्मश्रययाजीवविषयया ३१ अतोऽज्ञेयमी
स्यचेष्टितमित्याह नूनमिति अकृतात्मभिः विदितमविनैः यईश्वरः स्वतंत्रः अकरोत्‌ब्रह्माणंतेनब्रह्मणाचरा

येनाहमात्मायतनंविनिर्मिताधात्रायतोयंगुणसर्गसंग्रहः सएवमाहंत्वमुदाग्रुथःस्वराडुपस्थि॰
तोऽन्यंपारणंकमाश्रये ३० यएतदादावसृजच्चराचरंस्वमाययात्माश्रययाविनर्क्यया तथैवसोऽयं
किलगोप्तुमुद्यतःकथंनुमांधर्मपरोजिघांसति ३१ नूनंवतेशस्यसमीहितंजनैस्तन्माययाऽदुर्जय
याकृतात्मभिः नलक्ष्यतेयस्त्वकरोदकारयद्योनैकएकःपरतश्चईश्वरः ३२ सर्गादियोस्यानुरुणा
द्धिशक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः तस्मैसमुन्नद्धनिरुद्धशक्तयेनमःपरस्मैपुरुषायवेधसे

चरमकारयत्‌ यश्चस्वतएकःपरतोमाययाचअनेकः ३२ तस्माअचिंत्यशक्तयेवलंनमइत्याह ३३ सर्गादिजन्म
स्थितिभंगंअस्यजगतःअनुरुद्धिअनुवर्ततेकरोतिद्रव्याणिमहाभूतानिक्रियाइंद्रियाणिकारकादेवाः चेतना
बुद्धिः आत्माहंकारः तैःशक्तिःरूपैःसमुन्नद्धाःसमुत्कटानिरुद्धाःशक्तयोयस्य ३३

श्री॰ भा॰च॰ टी॰ ६१ 61

प्राणिनां धारणार्थं मां रसातलादुद्धृत्येदानीं प्रजा रक्षतो प्रवृत्तस्य मदर्थो न युक्त इति सकरुणमाह द्वाभ्यां देवयज
यः स्रष्टवान् स एव भगवान् स्वनिर्मितं चराचरं जगत्समक्कस्थापयितुं आदिसूकरः सन्मामभ्युज्जहार ३४ स एव
वयं राघवेवराहोघः अपामुपस्थे परि मयि नाविवाधारभूतायामवस्थिताः प्रजाः रक्षितुमिच्छुः वीरमूर्तिः पृथु
रूपः समभूत् य एवंभूतः पयसि निमित्ते मां जिघांससीति विचित्रमित्यर्थः ३५ तस्मादीश्वरचेष्टितं दुर्ज्ञेय

स वै भवानात्मविनिर्मितं जगद्भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं विभो संस्थापयिष्यन्नज मां रसातलादभ्यु
ज्जहाराम्भस आदिसूकरः ३४ अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल स वी
२ रमूर्तिः समभूद्धराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ३५ नूनं जनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्त
द्गुणसर्गमायया न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः ३६ इति चतुर्थे
सप्तदशः १७

मिति कैमुत्यन्यायेनोपसंहरति नूनमिति तस्येश्वरस्य गुणसर्गमय्या मायया मोहितं \\
चित्तमेव वर्त्म येषां मोहितानि चित्तानि वर्त्मानि येषामिति वा तैर्जनैरीश्वराणां हरिभक्तानामेव तावदीहितं न
ज्ञायते किं पुनस्तस्य परमेश्वरस्य अतः परमेश्वर वतेभ्योपि नम एव केवलं वीराणां जितेन्द्रियाणां यशः कुर्वन्ति ६१
ये तेभ्यः यथा वीराणां यशोवर्धनं तथा चेष्टितं न तद्यथेष्टमिति भावः ३६ इति चतुर्थे सप्तदशोऽध्यायः १७

61A अष्टादशोमहीवाक्याद्दत्तपात्रादिभेदतः दृष्टादिभिस्तस्माडुग्धास्वंस्वेडुग्धमितीर्यते १ हेअभिभोअभो यद्वा
भोदेवअभिअभयंयथाभवत्येवंमत्सुतंनियच्छआविंतनमहाकेनारदः कर्तव्यइत्याह बुधोहिसर्वतःसारमा
दत्ते मणिजीर्णौषधीन् उपायेनगृह्णातिवकलुपायेनसर्वंसिध्यतिनान्यथेत्याह २ अस्मिन्निति त्रिभिः पुंसांश्रेय

मैत्रेय• एवंपृथुमभिष्टूयरुषाप्रस्फुरिताधरं पुनराहावनिर्भीतासंस्तभ्यात्मानमात्मना १ पृथ्व्युवाच संनि
यच्छाभिभोमन्युंनिबोधश्राव्यतंचमे सर्वतःसारमादत्तेयथामधुकरोबुधः २ अस्मिंलोकेथवामुष्मिन्मु
निभिस्तत्त्वदर्शिभिः दृष्टायोगाःप्रयुक्ताश्चपुंसांश्रेयःप्रसिद्धये ३ तानातिष्ठतियःसम्यगुपायान्पूर्वदर्शि
२ तान् अवरःश्रद्धयोपेत उपेयान्विंदतेंजसा ४ ताननादृत्ययोविद्वानर्थानारभतेस्वयं तस्यव्यभिचरंत्य
र्थाआरब्धाश्चपुनःपुनः ५ पुरासृष्टाह्योषधयोब्रह्मणायाविशांपते भुज्यमानामयादृष्टाअसद्भिरधृत
व्रतैः ६ अपालितानादृताचभवद्भिर्लोकपालकैः चौरीभूतेथलोकेहंयज्ञार्थेग्रसमोषधीः ७

सः पुरुषार्थस्यप्रसिद्धयेअस्मिंलोकेकृष्यादयःअमुष्मिंश्चलोकेअग्निहोत्रादयोयोगाउपायादृष्टाःप्रयुक्ताश्चतुष्टिता
श्च एवंदर्शितान् अवरोर्वाचीनः ४ अविद्वान्विद्वानपीतिवा व्यभिचरंतिनसिध्यंति ५ सहेतुकमुपायमाहपुरेतिष
ड्भिः ६ भवद्भिरितिराजसामान्याभिप्रायेण अपालिताचोराद्यनिवारणात् अनादृतावयज्ञादिप्रवर्तनाभावात् य
ज्ञार्थेअग्रसंगिलितवती अन्यथाधृतव्रतैर्भुक्तानप्रमोष्यंते ततश्चयज्ञादयोनसिध्येरन्नितिभावः ७

श्री॰
भा॰च॰
टी॰
६२
62

तीणाजीवजीर्णाः ८ वत्संदोहनंदोहपात्रंदोग्धारंचोपकल्प्ययथोद्देशंप्रदर्शयिष्यामि ९ भूतानामभीप्सितम न्नेमूर्जस्वत्बलप्रदं १० अपगतेपिवर्षर्तौयथामेमत्पिसर्वतोवर्तते ॥ १२ प्रसंगादर्थांतरमाह यथापृथुःएवं सर्वत्रवाक्येपरेपिसारमाददते प्रस्तुतमनुवर्तयति ततोन्येचक्षुष्यादयःपंचदशदुदुहुःपृथुभावितांवसी

नूनंतावीरुधःक्षीणामपिकालेनभूयसा तत्रदृष्टेनयोगेनभवानादातुमर्हति ८ वत्संकल्पय
मेवीरयेनाहंवत्सलातव धोक्ष्येक्षीरमयान्कामानतुरूपंचदोहनं ९ दोग्धारंचमहाबाहोभूता
नांभूतभावन अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान्वांछतेयदि १० समांचकुरुमांराजन्देववृष्टंयथाप
यः अपर्तावपिभद्रंतेउपावर्तेतमेप्रभो ११ इतिप्रियहितंवाक्यंभुवआदायभूपतिः वत्संकृत्वामनुं
पाणावडुहत्सकलौषधीः १२ तथापरेचसर्वत्रसारमाददतेबुधाः ततोन्येचयथाकाममदुदुहुः
पृथुभावितां १३ ऋषयोदुदुहुर्देवीमिंद्रियेष्वथसत्तम वत्संबृहस्पतिंकृत्वापयश्छंदोमयं
शुचिः १४ कृत्वावत्संसुरगणाइंद्रंसोममदूदुहन् हिरण्मयेनपात्रेणवीर्यमोजोबलंपयः १५
दैतेयादानवावत्संप्रह्लादमसुरर्षभं विधायादूदुहन्क्षीरमयःपात्रेसुरासवं १६

कृतां १३ देवींपृथ्वींवक्तृतःश्रवणोर्वेदग्रहणादिंद्रियाणांयात्रत्वं १४ सोममदूदुहन्वीर्यमनःशक्तिःओज ६२
इंद्रियशक्तिःक्तिस्तनदेवपयः १५ सुरांचासवंचतालादिस्थमद्यं १६

62A

मधुवाग्माधुर्यं सौभगं सौंदर्यं तत्सहितं १८ कव्यं पितॄणामन्नं आमपात्रे पक्वामस्त्मये अर्यमत्तत ऊडुहः १९ संकल्प
नामयी अणिमादिसिद्धिये विद्याधरादयस्ते कपिलमेव वत्सं प्रकल्प्य नभसि वपात्रे खेचरत्वादिरूपां विद्यां ऊडुहुः १९
अन्येच किंचपुरुषादादयः अंतर्धानेनाद्भुतात्मनां संवेधिनी मायाधारणामयी संकल्पमात्रप्रभवां २० भूतेशो रुद्रः

गंधर्वाप्सरसो धुतल्पात्रे पद्ममयेपयः वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गांधर्वं मधु सौभगं १७ वत्सेन पितरोर्य
मणा कव्यंतीरमधुत्तत आमपात्रे महाभाग अद्दया आद्देवताः १८ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्प
नामयीं सिद्धिं नभसि विद्यां च येच विद्याधरादयः अन्येच मायिनो मायामंतर्धानाद्भुतात्मनां मयं प्रकल्प्य
वत्सं ते ऊडुहुर्धारणामयीं २० यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः भूतेशवत्सा ऊडुहुः कपालेक्ष
तजासवं २१ तथाहयो दंदशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकं विदाय वत्सं ऊडुहुर्बिलपात्रे विषंपयः २२ पशवोय
वसंत्तीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषं अरण्यपात्रे चाधुक्षन्मृगेंद्रेण च दंष्ट्रिणः क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं ऊडुहुः
सेकलेवरे सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेवच २४ वटवत्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः गिरयो हि
मवत्सा नानाधातून्स्वसानुषु २५ सर्वे स्ववत्सं मुख्येन स्वस्वे पात्रे दुह
सपवत्सो येषां तत्तजं रुधिरं तदेवासवं २१ अह
योनिष्फणाः दंदशूकाः वृश्चिकादयः सर्पाः सफणाः तक्षकं दंसंततिजा नागाः बिलपात्रे मुखे २२ यवसं तृणं गोवृ
षः रुद्रवाहवृषभं मृगेंद्रेण सिंहेन तृणान्वयः २३ क्रव्यं मांसं चरं कीटादि अचरं फलादि २४ २५ अनुक्तसंग्रहार्थमाह स

यक्षपाः सर्वकामदुहोपीठडुडुहःपक्ष
कितिः २८

वैमानिकोत्पलाः नेनेतनेनवीन २५

श्री० भा० च० टी० ९३

उपसंहरति सर्वमभीष्टमन्नं तमेव क्षीरभेदं दुदुहुर्दोहपात्रं २७ इमां पृथ्वीं २८ धनुषोग्रेण गिरिशृंगाणि चूर्ण
यन् राजा राजा २९ ३० ग्रामाद्द्यादिशून्यः पुराद्द्यादिमत्सः तापव महत्सः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि यथाद
र्हसंपत्तिः औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तेषां इति घोषान् आभीराणां निवासान् व्रजान् गवां निवासान्
शिबिरं सेनानिवासस्थानं तन्महितान् आकरान् स्वर्णादिस्थानानि खेटा कार्षकग्रामाः खर्वटाः पर्वतप्रान्तग्रामाः

63वां सन्धारा

एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः । दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥ २७ ॥ ततो महीपतिः प्रीतः
सर्वकामदुघां पृथुः । दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ॥ २८ ॥ चूर्णयन् स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट्
भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः । अथास्मिन् भगवान् वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता । निवासान् कल्पयांचक्रे
तत्र तत्र यथार्हतः ॥ ३० ॥ ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च । घोषान् व्रजान् सशिबिरानाकरान् खेटखर्वटा
न् ॥ ३१ ॥ प्राक्पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना । यथासुखं वसन्ति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः ॥ ३२ ॥ इति चतुर्थेऽष्टा
दशः ॥ १८ ॥ मैत्रेयः । अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः । ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ १ ॥ तदभिप्रे
त्य भगवान् कर्मातिशयमात्मनः । शतक्रतुर्न

तोऽध्याय ३२ इति चतुर्थेऽष्टादशः १८ ऊनविंशे त्वश्वमेधाङ्गहयापहर
णात्पृथोः इन्द्रहन्तृप्रवृत्तस्य धाता वारणमुच्यते ॥ हयमेधशतेन निमित्तेन अदीक्षत दीक्षितो भूत् शताश्वमेधसंकल्पम
करोदित्यर्थः ब्रह्मावर्ते सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरं तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ आत्मनः स्वकर्मातिश

63A

अतिशयमेवदर्शयति यत्रेतिसप्तभिः साक्षादन्वभूयत प्रत्यक्षेणाद्रश्यत ३ ४ सिद्धादयस्तंहरिमनीयुरित्यत्तरेः
णान्वयः ५ ६ धर्मदुघाभूमिर्दोग्ध्रीयेनुः सती ७ ऊहुर्वहंतिस्मसर्वरसानइक्षुद्राक्षादिरसायाप्तानक्षीरंचदधिच
अन्नंचपानकादिगोरसोघृतंतदूचतोयद्भूरीणिविस्तृतानिवर्षाणिशरीराणियेषांतेफलानिप्रास्रयेत मधुच्युतः

यत्रयज्ञपतिःसाक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः अन्वभूयतसर्वात्मासर्वलोकगुरुःप्रभुः ३ अन्वितोब्रह्मश
र्वाभ्यांलोकपालैःसहानुगैः उपगीयमानोगंधर्वैःमुनिभिश्चाप्सरोगणैः ४ सिद्धविद्याधरादैत्यादा
नवागुह्यकादयः सुनंदनंदप्रमुखाःपार्षदप्रवराहरेः ५ कपिलोनारदोदत्तोयोगेशाःसनकादयः त
मन्वीयुर्भागवतायेचतत्सेवनोत्सुकाः ६ यत्रधर्मदुघाभूमिःसर्वकामदुघासती दोग्धिस्माभीप्सि
तानर्थान्यजमानस्यभारत ७ ऊहुःसर्वरसान्नद्यःक्षीरदध्यन्नगोरसान् तरवोभूरिवर्ष्माणःप्रासू
यंतमधुच्युतः ८ सिंधवोरत्ननिकरान्गिरयोन्नंचतुर्विधं उपायनंउपाजह्रुःसर्वेलोकाःसपालकाः
९ इतिचाधोक्षजेशस्यसर्वथोस्तुपरमोदयं असूयन्भगवानिंद्रः प्रतिघातमचीकरत् १०

मधुस्राविणःसंतः ८ ९ चतुर्विधंभक्ष्यंभोज्यंचोष्यंलेह्यंच अधोक्षजईशोनाथोयस्य परमउदयोभिवृद्धिर्यस्मिन्
तत्कर्मअसूयन् असहमानः प्रतिघातंविघ्नंचकारेत्यर्थः १० ॥

श्री·
भा·व·
टी·
६४
64

यजमाने वैन्ये यज्ञः पतिं श्रीविष्णुं यजमाने सति स्पर्धमान इंद्रः तिरोहितः सन्नपहृतवान् ११ त्वरमाणं धावंतम्
आमुक्तः प्रतिमुक्तश्चपिनद्धश्चापिनद्धवन् सन्नद्धो वर्मितः सज्जइत्यमरसिंहः पाषांडवेषं कवचमिव गृहीतवं

चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिं वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्धन्नपोवाह तिरोहितः १२ तमत्रिर्भगवा
नैक्षत्त्वरमाणं विहायसा आमुक्तमिव पाषांडं योधर्मे धर्मविभ्रमः १२ अत्रिणा चोदितो हंतुं पृथुपु
त्रो महारथः अन्वधावत संक्रुद्धः तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् १३ तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणं
जटिलं भस्मनाच्छन्नं तस्मै बाणं न मुंचति १४ वधान्निवृत्तं तं भूयो हंतवेत्रिरचोदयत् जहि यज्ञहनं
तात महेंद्रं विबुधाधमम् १५ एवं वैन्यसुतः प्रोक्तः त्वरमाणं विहायसा अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं
गृध्रराडिव १६ सोश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अंतर्हितः स्वराट् वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान्
१७

अंति
तमित्यर्थः अधर्मे धर्मविभ्रमः धर्मो यस्मिन्निकरोयःतं १२ १३ न मुंचति स्म १४ हंतवे हंतुं जहि यज्ञहनं यज्ञं ह
नवंतं १५ १६ तस्मै हित्वा तदर्थमुत्सृज्य १७ ६४

64A

तस्मैदित्वातदर्थमुत्सृज्य १८ उपसृज्यसदृष्ट्वातेनछन्नःसन् चषालोयूपाग्रेतिष्ठतिस्मःकाष्ठकंठकः तद्युक्तात्यू
पात्हिरण्यनिर्मितारशनायस्मात्रशनायाहठ्त्वेनछेदाशक्त्यारशनासहितमेवोहृत्ययूपाग्रान्नीतवानित्य
र्थः विभुःसमर्थः १९ २१ अवद्यंनिंदितंतद्रूपंमदप्रत्ताजगृहुः २२ तदेवपाषंडनाममनिरुक्त्यादर्शयतियानीति

तत्तस्यचाद्भुतंकर्मविचस्यपरमर्षयः नामधेयंददुस्तस्मैविजिताश्वइतिप्रभो १८ उपसृज्यतमस्मी
ब्रजन्हारासंवपुनर्हरिः चषालरूपंतच्छन्नोहिरण्यरशनंविभुः अत्रिःसंदर्शयामासत्वरमाणंविहा
यसा कपालखट्वांगधरंवीरोनैनमवाधत २० अत्रिणाचोदितःतस्मैसंदधेविशिखंरुषा सोश्वंरूपंच
तद्दित्वातस्थावंतर्हितःस्वराट् २१ वीरश्चाश्वमुपादायपितृयज्ञमथाव्रजत् तदवद्यंहरेरूपंजगृहु
र्ज्ञानदुर्बलाः यानिरूपाणिजगृहेइंद्रोहयजिहीर्षया तानिपापस्यषंडानिलिंगंखंडमिहोच्यते २३
एवमिंद्रेहरत्यश्वंवैन्ययज्ञजिघांसया तद्गृहीतविसृष्टेषुपाखंडेषुमतिर्नृणां २४ धर्मइत्युपधर्मेषुनग्न
य
रक्तपटादिषु प्रायेणसज्जंतेभ्रांत्यापेशलेषुचवाग्मि
बहुवचनेनचान्यान्यपिगृहीतानीत्यर्थः २२ ततश्चेति
पाखंडमार्गःप्रवृत्तइत्याह एवमितितेनगृहीतेषुपुनर्विसृष्टेषु २४ नग्नाजैनाःरक्तपटाबौद्धाः आदिशब्देन
कापालिकादयः तेषुउपधर्मेषुधर्मोपमेषुधर्मएवायंइतिमतिःसज्जतइतिद्वयोरन्वयः पेशलेषुआपाततोरम्ये

२६ शक्रवधेअभिसंधितंकृताभिप्रायं प्रचोदितात्पृथोर्वधादन्यस्यवधस्तवनयुज्यते २७ तदर्थंत्ववयंकरिष्याम इत्याहुः वयमिहयज्ञनाशकंत्वत्कीर्तिघ्नं वहतप्रभमिंद्रमाह्वयामहेकैः अयातयामैरगतवीर्यैराह्वानमंत्रैःअनेतरंचनेतनवादितंजुहवामहोष्यामः २८ असहृष्योःस्रुकहस्तेयेषांतान् २९ यमिंद्रयज्ञेनजिघांसथयज्ञेने

तदभिज्ञायभगवान्पृथुःपृथुपराक्रमः इंद्रायकुपितोबाणमादत्तोद्यतकार्मुकः २९ तमृत्विजःशक्रवधाभिसंधितंविचक्ष्यदुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसं निवारयामासुरहोमहामतेनयुज्यतेत्रान्यवधःप्रचोदितात् २ वयंमरुत्वंतमिहार्थनाशनंह्वयामहेत्वच्छ्रवसाहतत्विषं अयातयामोपहवैरनंतरं प्रसह्यराजन्जुहवामतेऽहितं २८ इत्यामंत्र्यक्रतुपतिंविदुरास्यर्त्विजोरुषा स्रुग्घस्तान्जुह्वतोभ्येत्यस्वयंभूः प्रत्यषेधत २९ नवध्योभवतामिंद्रोयद्यज्ञोभगवत्तनुः यंजिघांसथयज्ञेनयस्येष्टास्तनवःसुराः ३० ॥ तदिदंपश्यतमहद्धर्मव्यतिकरंद्विजाः इंद्रेणानुष्ठितंराज्ञः कर्मैतद्विजिघांसता ३१

ष्टाः सर्वेसुरायस्यतनवः सइंद्रोभवतांवधार्हो नभवति यद्यस्मात् यज्ञोनामायंइंद्रोभगवतःतनुःअवतारःततःसप्तमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोभ्यजायतसयमाद्यैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरमितिस्मृतवान् ३० अतोबलीयसातेनसख्यमेवकर्तव्यंअग्र्यभूयःपाखंडेसत्प्रतीत्यास्वायेनाह तदिदमिंद्रेणानुष्ठितंमहद्दम्नायंपश्यतकिंमित्यपेक्षयामासधर्मस्यव्यतिकरंपर्ययंपाखंडे ३१

65A तर्हिकिमत्रयुक्तमित्यतआह पृथुकीर्तेरिति एकेनोनंशतंयस्मिंस्तादृशःक्रतुप्रयोगःपृथोर्भूयात्
पृथुरितिपाठे एकोनशतंक्रतवोयस्यतादृशोपिमहेंद्रात्पृथुकीर्तिर्भूयादित्यर्थः तदेवमृत्विजःप्रसक्ताःपृ
थुंप्रोवाचालमिति ३२ आत्मनेवात्मनेमहेंद्रायरोषंकर्तुं नार्हसि तत्रहेतुःउभावपीति ३३ तथापिक्रतुसमा
प्तिमेवध्यायंतंप्रत्याह अस्मिन्यज्ञेविघ्नचिन्तांमास्मकृथाः यद्यस्माद्दैवहतंकार्यंकर्तुंध्यायतोमनस्तनि

पृथुकीर्तेःपृथोर्भूयात्तर्ह्येकोनशतक्रतुः अलंतेक्रतुभिःस्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित् ३२ नै
वात्मनेमहेंद्रायरोषमाहर्तुमर्हसि उभावपिहिभद्रंतेउत्तमश्लोकविग्रहौ ३३ मास्मिन्महाराजकृथाः
स्मचिंतांनिशामयास्मद्वचआदृतात्मा यद्ध्यायतोदैवहतंनुकर्तुंमनोतिरुष्टंविशतेतमोन्धम् ३४
क्रतुर्विरमतामेषदेवेषुदुरवग्रहः धर्मव्यतिकरोयत्रपाखंडैरिंद्रनिर्मितैः ३५ एभिरिंद्रोपसं
सृष्टैःपाखंडैर्हारिभिर्जनं ह्रियमाणंविचक्ष्वैनंयस्तेयज्ञध्रुगश्वमुट् ३६ धु

श्चितं अतिरुष्टंसत् अंधंतमोमनोविशतिनतुशांतिंलभते ३४ अतएवचक्रतुर्विरमतु ननुइंद्रःकिंननिवार्यते
अतआह अतोदेवेषुदुराग्रहोभवतीतियत्रक्रतौ ३५ इंद्रदुराग्रहकृतमनर्थंपश्यन्नाह एभिरिति इंद्रेणोपसृष्टैर
धिष्ठितैः हारिभिश्चित्ताकर्षकैःपाखंडैरिंद्रः ते अश्वंमुष्णातीतितथायज्ञायद्रुह्यतीतितथातेनसृष्टैः ३६

श्री॰ ततोममकिमितिचेत् तत्राह भवानितिद्वाभ्यां सांख्ययोगादिनानासिद्धान्तरूपंधर्मंवेनस्यान्यायात् लुप्तंपरि
भा॰च॰ त्रातुं तद्देहाद्विष्णोःकलेवत्वमवतीर्णोसि ३७ अस्यविश्वस्योद्भवंविचार्य येहृत्यादिनोसितेषांविश्वसृजांसं
टी॰ कल्पपिपीएटहि आर्षःप्रयोगः एवयेस्पर्धः प्रचंडेयःपाखंडमार्गः संचेंद्रीमायोपधर्मजननीतांजहि ३८ तथाह
९९

66

भवान्परित्रातुमिहावतीर्णोधर्मंजनानांसमयानुरूपं वेनापचारादवलुप्तमद्यतद्देहतोविष्णुकला
सिवैन्य ३७ सत्वंविसृज्यास्यभवंप्रजापतेसंकल्पनंविश्वसृजांपिपीपहि ऐंद्रींचमायामुपधर्ममातरं
प्रचंडपाखंडपथंप्रभोजहि ३८ मैत्रेयः इत्थंसलोकगुरुणासमादिष्टोविशांपतिः तथाचकृत्वा
तर्पिताः वात्सल्यंमघोनापिचसन्दधे ३९ कृतावभृथस्नानायपृथवेभूरिकर्मणे वरान्ददुस्तेवरदाःयेतद्ब
र्हिषिसत्कृताः ४० विप्राःसत्याशिषस्तुष्टाःश्रद्धयालब्धदक्षिणाः आशिषोयुयुजुःक्षत्तरादिराजाय
सत्कृताः ४१ त्वयाहूतामहाबाहोसर्वएवसमागताः पूजितादानमानाभ्यांपित्रदेवर्षिमानवाः ४२

त्वायत्तग्रहंहित्वावात्सल्यंतेनहंचकृत्वाइंद्रेणसहसंधानंचकृतवान् ३९ ॥ इतिचतुर्थेएकोनविंशः १९
कृतमवभृथसंज्ञंविधिस्नानंयेनतस्मै ४० ४१ तुष्टानांवाक्यंतुयेति ४२ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांचतु ९९
र्थस्कंधेएकोनविंशोध्यायः १९

66A

विंशेतुविस्तुनासाक्षात्तयोर्यत्तेनुशासनं वरदानप्रसंगेनप्रीतिश्चान्योन्यमीर्यते १ मघवतासाकमिंद्रेणसहव
र्तमानः १ आत्मानंत्वांक्षमांकारयतोमुष्य २ यर्हियस्मात् कलेवरमात्मानभवति अतस्तदभिमानेनभूतानिना
भिद्रुह्यंति ३ ५ तथापिपुत्रादिममत्वेनभूतद्रोहेणचसंगोभवेत्तत्राह असक्त इति ६ प्रतिविक्रमंविद्वएवन्

ऋषिरुवाच भगवानपिवैकुंठः साकंमघवताविभुः यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टोयज्ञभुक्तमभाषत १ श्रीभ
गवानु॰ एषतेकार्षीद्भंगंहयमेधशतस्यह क्षमापयतआत्मानममुष्यक्षंतुमर्हसि २ सुधियःसाध
वोलोकेनरदेवनरोत्तमाः नाभिद्रुह्यंतिभूतेभ्योयर्हिनात्माकलेवरं ३ पुरुषायदिमुह्यंतित्वादृशादेव
मायया श्रमएवपरंजातोदीर्घयावृद्धसेवया ४ अतःकायमिमंविद्वानविद्याकामकर्मभिः आरब्ध
इतिनैवास्मिन्प्रतिबुद्धोनुषज्जते ५ असंसक्तःशरीरेस्मिन्नमुनोत्पादितेगृहे अपत्येद्रविणेवापिकः
कुर्यान्ममतांबुधः ६ एकःशुद्धःस्वयंज्योतिर्निर्गुणोसौगुणाश्रयः सर्वगोनावृतःसाक्षीनिरात्मात्मात्म
नःपरः ७

देहेनुषंगाभावमाह एक इतिद्वाभ्यां असावात्माआत्मानोदेहात्परोभिन्नः तत्रनवधावैल
क्षण्यंभेदेसाधयति एक इतिनवभिःपदैः देहादिवालघुवादिभेदादनेकः मलिनश्चजडश्चस्वकारणभूतगुणा
श्रयश्चपरिच्छिन्नश्चगृहादिभिरावृतश्चदृश्यश्चसात्माच आत्मातुनैवमतोभिन्नः ७

श्री° भ°च° टी° ६७
67

आत्मस्थं स्वस्मिन्स्थितं प्रकृतिस्थोपि देहस्थोपि तद्विकारैर्नलिप्यते यतः समं पि ब्रह्मणि स्थितः ८ इयमवस्था
कस्योत्पद्यत इत्यपेक्षायामाह यः स्वधर्मेणेति चतुर्भिः ९ यदि विशदाशयः प्रसन्नचेताः तदा परित्यक्तगुणः
सन् सम्यग्दर्शनो भूत्वा शांतिं तमश्नुते शांतिमाह ममसम्यगौदासीन्येनावस्थानमेव ब्रह्म तदेव कैवल्यमश्नुते
१० सम्यग्दर्शनमेवाह उदासीनमिवात्मानं द्रष्टव्यत्तानक्रियात्मनो देहत्तानकर्मेंद्रियमनसामध्यत्तमिव स्थित

यएवं संतमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः नाज्यते प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः समयि स्थितः ८ यः स्वधर्मेण
मां नित्यं निराशः श्रद्धयान्वितः भजते ध्यानकैरस्य मनो राजन्न सीदति परित्यक्तगुणस्सम्यग्दर्शनो वि
शदाशयः शांतिमेति समवस्थानं ब्रह्मकैवल्यमश्नुते १० उदासीनमिवाध्यक्षं द्रष्टृज्ञानक्रियात्मनो कू
टस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनं भिन्नस्य लिंगस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः दृष्टा
श्च संपत्तिविपत्तिस्सरयो न विक्रियंते मयि वद्धसौहृदाः ११ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च
जितेंद्रियाशयः मयोपक्लृप्ताखिललोक

सात्मानं यो वेद ११ संसारिणः कथं कूटस्थत्वमत आह भिन्नस्य देहस्य गु
णप्रवाहः संसारः भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य तत्र चेतनाचिदाभासः अतो द्रष्टा सुखप्राप्तास्वहर्षशोकादिभिर्न विक्रियंते
१२ त्वं च हरिः अतः सुखे दुःखे च समः सन् समानोत्तममध्यमाधमायस्य जितानींद्रियाण्याशयश्च येन सत्वं अखिललोका

संयुतो विपत्सु वीराखिललोकरक्ष
णं १३

रक्षणं विपत्सु कथमेकेन मया कर्तुं शक्यं तत्राह मयेश्वरेणोपक्लृप्ताः संपा
दिता ये अखिललोका अमात्यादयस्तैर्युतः १३

67A ननुरक्षणंदंडश्चरक्षणंसापेक्षं अतस्तयोरन्यदाप्रगुणंकरिष्यामीतिचेदतआह श्रेयइति यद्यस्मात्संपरालोके
प्रजाभिःकृतात्सुकृतात्षष्ठमंशंहर्ताहरति अरक्षणेदोषमाह अन्यथाप्रजाभिर्ईतेगुण्यस्यस्तःप्रजानाम
वमन्त्रिपापंभुंक्ते अन्वयेत्यस्यविवरणंकरहाराः सन्नरक्षिताचेत् १४ एवंमोक्षोप्यनायासेनभविष्यतीत्या
ह द्विजाग्र्याणामनुमतश्चसाधनुवृत्तश्चपरस्पराप्राप्तोयोधर्मः सएवप्रधानं अर्थकामौतुप्रासंगिकौयस्य

श्रेयःप्रजापालनमेवराज्ञोयत्संपरायेसुकृतात्षष्ठमंशं हर्तान्यथाहर्तृगुणःप्रजानामरक्षिताकरहा
ध रोघमत्तिः १४ एवंद्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोन्यतमोविताम्याः ह्रस्वेनकालेनशरोपयातान्द्रष्टा
सिसिद्धानन्तुरक्तलोकः १५ वरंचमत्तंचनमानवेंद्रवृणीष्वतेहंगुणशीलयंत्रितः नाहंमखैर्वैवह
लमस्तपोभिर्योगेनवायत्तमवित्तवर्ती १६ मैत्रेय सइत्थंलोकगुरुर्गणाविश्वकैसेनेनविश्वजित्
अनुशासितआदेशंशिरसाजगृहेहरे १७

अन्यतमःअतिशयेनान्यःधर्मादिष्विनासक्तइत्यर्थः पेकप
द्यपाठेधर्मप्रधानावतेन्यमावर्थकामोयस्यत्यर्थः अस्याःपृथिव्याःअविताम्यन् अल्पेनकालेनशृहागतान् सन
कादीन् द्रष्टासिअनुरक्तोलोकोयस्यसः १५ अमत्तःसकाशात्कंचिद्वरंवृणीष्व गुणाःशमादयः शीलंनिर्मत्स
रत्वादिस्वभावःतेरहंयंत्रितःवशीकृतः अतंदितेस्तुमखादिभिर्नाहंसुलभःयतःसमेचित्तंयेषांतेषुवर्तितंशीलं

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ९८ 68

तमापतितं पादयोः स्पृशंतं स्वेन कर्मणा स्वापराधेन व्रीडितं प्रेम्णा परिष्वज्य १८ भगवान्प्रस्थानाभिमुखोप्यनुग्रहे
ण विलंबितः सन्नप्रतस्थे प्रयाणं न कृतवानिति द्वयोरन्वयः कथंभूतः उपहृतमर्हणमर्पितं यस्मै समुज्जिहानया समु
न्नच्छंत्या वर्धमानया भक्त्या गृहीते चरणांबुजे यस्य १९ पद्मपलाशवद्दृतिर्णी यस्य तथाभूतः सन्नेनं पृथुं पश्यन् २०

स्पृशंतं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह १८ भगवानथ
विश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणांबुजः १९ प्रस्थानाभिमुखोप्येन
मनुग्रहविलंबितः पश्यन्पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सतां २० स आदिराजो रचितांजलिर्हरिं
विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः न किंचनोवाच स बाष्पविक्लवो हृदोपगृह्यामुमधादवस्थितः
२१ अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषम् पदा स्पृशंतं क्षितिमंस उन्नते
विन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्विषः २२

भगवतस्तत्कृपातिरेकमुक्त्वा तस्य भक्त्युद्रेकमाह स इति द्वाभ्यां \\
बाष्पविक्लवत्वेन तूष्णीमवस्थितः सन् अमुं हरिं हृदोपगृह्याधात् धृतवान् २१ अतृप्तयोः दृशोर्गोचरं विषयभू
तं पदा क्षितिं स्पृशंतमित्यस्य भावः न खलु देवाः पदा भुवं स्पृशंति अतः कृपापरवशो नूनं हरिरात्मानं विस्मृ ९८
तवानिवेति अत एव स्खलनपरिहारायेव गरुडस्योन्नते स्कंधे विन्यस्तं हस्ताग्रं येन तं २२

68A

वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तत्र समाह हे विभो वरदानां ब्रह्मादीनामीश्वरात् वरप्रदात् तत्तस्तः सकाशात् बु
धः कथं वरान् वृणीते कीदृशान् गुणैर्विक्रियत इति गुणविक्रियो हंकारः स एवात्मा येषां ब्रह्मादीनां संबंधिनः दे
हाभिमानिनां भोग्यानिति वा तथा वेद्गुपपन्नं भवतीत्यर्थः जुगुप्सितत्वादपीत्याह य इति बुधपवाहमपि नवृ
णइतिसमुच्चयाय चकारः २३ कैवल्यपत इति संबोधनात् कैवल्यं वरिष्यतीति माशंकीत्याह महत्तमानामंतर्हृ
दयात् मुखद्वारेण निर्गतो भगवत्पदांभोजमकरंदो यशः श्रवणादि सुखं यत्र नास्ति तदहं सांचेत् कैवल्यं तर्हि

पृथुः वरान्विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनां ये नारकाणामपि संति देहिनां तानी
श कैवल्यपते वृणे न च २३ न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणांबुजासवः महत्तमान्तर्हृद
यान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः २४ स उत्तमश्लोक महन्मुखच्युतो भवत्पदांभोजसुधाकणा
तत् क्वचित्कदाचिदपि न कामये तर्हि किं कामयसे तत् // निलः स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वित
दाह यशः श्रवणाय कर्णानामयुतं विधत्स्व ननु कोप्येवं न वृतवान् किमन्यैश्चिंतयेत्याह एष मे वरः २४ ननु तर्हि
कैवल्याभावे रागद्वेषाद्याकुलानां भक्तिसुखं न स्यादित्याशंक्याह स इति भवत्पदांभोजसुधायाः कणालेशः तत्
संबंधी यो निलः स एव यदपि किंचिद्यशः श्रवणमात्रमपीत्यर्थः विस्मृतं तत्त्ववर्त्म यैः कुयोगिभिस्तेषामपि पुनः
स्मृतिं प्रात्मज्ञानं वितरति अतो न खलु भक्तानां रागादिसंभवः अतोस्माकं सारग्राहिणामन्यैर्वरैरलं भक्तावेव मोत्ता

स्तवंविं: २५

टि सर्वसुखाव्यानभावदीपिमवः २५

श्री· ननु भक्तिर्मुक्तिफलैव अतः फलं विहाय साधने भवतः कोयमाग्रह इत्याशंक्याह हे सुश्रवः मंगलकीर्ते यशः
भा·च· सतां संगमे यः सकृदपि यदृच्छयापि उपशृणोति गुणज्ञश्चेत् स पशुं विनान्यः कथं विरमेत् गुणातिशयं स्तुवय
टी· ति श्रीर्यद्यशः प्रवव्रे प्रकर्षेणाहृतवती गुणानां सर्वपुरुषार्थानां संग्रहः स्वस्मिन्समाहारः तदिच्छया २६ अतो
९९ स्क लक्ष्मीरिवावरत्यागेन त्वामेवाहं भजे इत्याह अथेति लालस उत्सुकः सत्कर्मणि क्रियमाणे यथेंद्रेण सहक
69

यशः शिवं सुश्रव आर्यसंगमे यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत् कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं श्री
र्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया २६ अथाभजे त्वाखिलपूरुषोत्तमं गुणालयं पद्मकरेव लालसः अप्या
वयोरेकपतिस्पृधोः कलिर्न स्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः २७ जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं स्यादेव यत्क
र्मणि नः समीहितं करोषि फल्ग्वप्युरु दीनवत्सलः स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया २८

लिः एवं भक्तावपि किं लक्ष्म्या सह कलिः स्यादिति वितर्कयति एकस्मिन्पत्यौ स्पर्धमानयोरपि किं कलिर्न स्यादि
ति का कापि तर्कः ननु पर्यायेण सेवायां न स्यात् नैवं कृतत्वच्चरणयोरेवैकतानः मनोविस्तारो याभ्यां तयोः २७
भवतु वा कलिः तथापि भजे एवमेवेत्याह जगज्जनन्यां वैशसं विरोधः स्यादेव तत्राह यस्याः कर्मणि नः समीहितं ण४
इच्छा भवति तथापीदृ विरोधे मत्पक्षपातवदत्रापि त्वत्पक्षपात एव स्यादित्याह फल्ग्वपि तुच्छमपि उरु बहु करोषि ९९
यतो दीनेषु वत्सलः स्व एव स्वरूप एव रतस्य तया किं प्रयोजनं तेनानाद्रियसे इत्यर्थः यतस्त्वं दीनवत्सलः २८

69A

अतएवसाधवोनिष्कामाः अप्यन्तानामंतरमपित्वांभजंति कथंभूतंमायागुणानांविभ्रमोविलासः तस्योदयः
सोकर्येसतिनिरस्तोयस्मिंस्त्वंतेकिमर्थंभजंति तत्राह भवत्पदानुस्मरणाहिनाअन्यतेषांनिमित्तफलेनविघ्नः २९
वैरैः प्रलोभनंचक्रुपालोस्त्वानुचितमित्याशयेनाह मन्येइतितुअहोतेवचनंयदिजनोयंअसितःअवद्धःसा

भजन्त्यथत्वामतएवसाधवोव्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयं भवत्पदानुस्मरणादृतेसतांनिमित्तम
त्र न्यद्भगवन्नविद्महे २९ मन्येगिरंतेजगतांविमोहिनीवरंवृणीष्वेतिभजन्तमात्थयत् वाचानुतंत्रा
यदितेजनोसितःकथंपुनःकर्मकरोतिमोहितः ३० त्वन्माययाद्धाजनईशखंडितोयदन्यदाशास्त
ऋतात्मनोवुधः यथाचरेद्वालहितंपितास्वयंतथात्वमेवार्हसिनःसमीहितुं ३१ मैत्रेयउः इत्या
दिराजेनन्नुतःसविश्वदृक्तमाहराजन्मयिभक्तिरस्तुते दिष्ट्येदृशीधीर्मयितेकृतायया मायांमदी
यांतरतिस्मदुस्त्यजां ३२ तत्वंकुरुमदादिष्टमप्रमत्तःप्रजापते मदादेशकरोलोकःसर्वत्राप्नोति
शोभनं ३३

त तर्हिपुनःपुनःफलैर्मोहितःसन्कथंकर्मकरोति ३० त्वन्माययाखंडितस्यत्वयापुनः
पुनर्नखंडनंकर्त्तव्यं किंतु हितचेष्टितंहितव्यमित्याह त्वन्माययासत्यादात्मनःत्वत्तःखंडितःपृथक्कृतः
यद्यतोन्यत् पुत्रादिकमाशास्ते अतःस्वयमविज्ञापितएवहितंचेष्टितमर्हसि ३१ ३२ ३३

३४ ३५ वाग्वितांजलिभक्तितः पूजिताः संतः वैकुंठानुगताः पार्षदाः ३६ ३७ अदृष्टायलोचनपथ्यमति
कीर्तायसंदर्शितआत्मायेनतस्मै ३८ इतिश्रीचतुर्थेविंशोध्यायः २० एकविंशेतुपृथुनाप्रजानामनुशासनं

मैत्रेयः इतिवैन्यस्यराजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः पूजितोनुगृहीत्वैनंगंतुंचक्रेच्युतोमतिं ३४ देवर्षिपितृ
गंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः किन्नराप्सरसोमर्त्याः खगाभूतान्यनेकशः ३५ यज्ञेश्वरधियाराज्ञावाग्वितां
जलिभक्तितः सभाजितायपुः सर्वेवैकुंठानुगतास्ततः भगवानपिराजर्षेः सोपाध्यायस्यचाच्युतः ह
रन्निवमनोमुष्यस्वधामप्रत्यगात्प्रभुः ३७ अदृष्टायनमस्कृत्यनृपः संदर्शितात्मने वासुदेवायदेवानां
देवायस्वपुरंययौ ३८ इतिचतुर्थेविंशः २० मैत्रेयः मौक्तिकैः कुसुमैः स्त्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः म
हासुरभिभिर्धूपैर्मंडितंतत्रतत्रवै १ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैर
र्चिभिरर्चितं २

महासत्वेस्वराद्दीनांमहासत्वमिवर्ण्यते पुरंयथाविस्तकंतत्सर्वंग्रन्थवर्णयति मौक्तिकैरितित्रिभिः १ चंदनागुरु
युक्तैस्तोयैरार्द्रारथ्यादयः तद्युक्तंतोक्मैः हरितयवैः अंकुरैरितिवाअर्चिभिर्दीपैः २ ७०

70A

३ संभृतानिअशेषाणिमंगलानिदध्यादीनितैः सदश्वभिजगमुः मृष्टाउज्वलाःकन्याश्च ४ गतस्मयोनिरहंकारः

२ ५९ गुणैर्महानतएवमंत्तमः ७ गुणैर्विजृंभितस्तर्जितंगुणविद्भिः सभाजितंसत्कृतं यशोशृण्वंतमर्चयन्मा

सहृद्भिः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतं ३ प्रजास्तंदीपब
लिभिः संभृताशेषमंगलैः अभीयुर्मृष्टकन्याश्चमृष्टकुंडलमंडिताः ४ शंखदुंदुभिघोषेणब्रह्मघो
षेणचर्त्विजां विवेशभवनंवीरः स्तूयमानोगतस्मयः ५ पूजितःपूजयामासतत्रतत्रमहायशाः पौरां
जानपदांस्तांस्तान्प्रीतःप्रियवरःप्रदः ६ सएवमादीन्यनवद्यचेष्टितःकर्माणिभूयांसिमहान्महत्त
मः कुर्वन्शशासावनिमंडलंयशः स्फीतंनिधायारुरुहेपरंपदं ७ सूत उ॰ तदादिराजस्ययशोवि
जृंभितंगुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितं क्षत्तामहाभागवतःसदस्पते कौषारविंप्राहगृणंतमर्चय
न् ८ विदुर उ॰ सोभिषिक्तःपृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुराहर्णः बिभ्रत्सवैष्णवंतेजोबाह्वोर्याभ्यांदुदो
हगां ९ कोन्वस्यकीर्तिंनशृणोत्यभिज्ञोयद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः लोकाःसपालाउपजीवं
तिकाममद्यापितन्मेवदकर्मशुद्धं १०

ह सदसंपतेशौनक ८ लब्ध्वान्यशेषसुराहर्णानियेनसः किमकरोदितिशेषः ९ श्रवणोत्सुका
माविष्कुर्वन्नाहअर्थयतेकोन्वितियस्यविक्रमः पृथ्वीदोहनंतस्योच्छिष्टंस्तुयंकामंतन्नस्यकर्मवद १०

श्री· भा·वं· टी· ७१ 71

प्राचीनकर्मभिः प्रारब्धानेवबुभुजेनेनतुभोगार्थंकर्माणिकरोति तदपिभोगेनक्षपणपनेछयानतुस्वसुखासक्त्या
र्थः ११ अस्खलितः अप्रतिहतआज्ञायस्यसः सप्तद्वीपेष्वेकएवदंडधारयतीतियावा किंसर्वत्रेनेत्याहब्रह्मकुलव्यतिरे
केणअच्युतोगोत्रप्रवर्तकतत्संबंधोयेषांवैष्णवानांतद्व्यतिरेकेणच १२ एकदातस्यमहासत्रेदीक्षायामासीत् तत्रसत्रेदे
वादीनांसमाजोस्त्यासीदित्यर्थः १३ तस्मिन्नर्हेषुस्वर्चितेषुसत्सुसदसोमध्येउत्थितः सन् समनंततः समैव

मैत्रेय· गंगायमुनयोर्नद्योरंतराक्षेत्रमावसन् आरब्धानेवबुभुजेभोगान्पुण्यजिहासया ११ सर्वत्रा
स्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदंडधृत् अन्यत्रब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः १२ एकदासीन्महासत्रेदी
क्षितानांदिवौकसां समाजोब्रह्मर्षीणांचराजर्षीणांचसत्तम १३ तस्मिन्नर्हत्सुसर्वेषुस्वर्चितेषुयथार्ह
तः उत्थितः सदसोमध्येताराणामुडुराडिव १४ प्रांशुः पीनायतभुजोगौरः कंजारुणेक्षणः सुनासः
सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः १५ व्यूढवक्षाबृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः आवर्तनाभिरोज ५

तेतिषट्श्लोकेनान्वयः १४ प्रांशुरुन्नतः पीनावायतौभुजौयस्य कंजवदरुणेईक्षणे \\ सौकांचनोहरुदयणात्
णीयस्य शोभनाद्विजाः स्मितंचयस्य १५ व्यूढंविस्तीर्णंवक्षोयस्य वलीभिस्त्रिसृभिर्वल्गुसुंदरंदलवदश्वत्थ
पत्रमिवोपरिविस्तृतमधस्तात्संकुचितमुदरंयस्य आवर्तवन्निम्ननाभिर्यस्य कांचनवदुज्ज्वलान्यूरूयस्यउदयाव

[illegible] ७१

71A

सत्त्वाश्चैतेवक्त्राश्चासिताश्चस्निग्धाश्चमूर्धजायस्य कंबुवत्रिरेखांकिताकंधरायस्य परिधायसमसितवाउपवी
यउत्तरीयंकृत्वा १७ नियमेनिमित्तेन्यस्तानिसकलानिभूषणानियेनसः अतएवतैरनाहृतत्वाद्व्यंजिता अशेष
गात्रेषुश्रीःस्वभाविकीशोभायेन कृतान्युचितानिकर्माणियेन १८ शिशिरेसंतापहरेस्निग्धेचतारेययोस्ते
अक्षिणीयस्य १९ इदंवक्ष्यमाणंवाक्यमुक्तवांश्चचारुश्रोत्रप्रियंचित्राणिपदानियस्मिन तत्तांप्रशस्तांमहर्षिभ्यः

सत्त्ववक्त्रासितस्निग्धमूर्धजःकंबुकंधरः महाधनेडश्लाग्रेपरिधायोपवीयच १७ व्यंजिताशेष
गात्रश्रीर्नियमेन्यस्तभूषणः कृष्णाजिनधरःश्रीमान्कुशपाणिःकृतोचितः १८ शिशिरस्निग्धतारा
क्षःसमेतततसमंततः ऋषिवानिदमुवाचाःसदः संहर्षयन्निव चारुचित्रपदंश्लक्ष्णांमहर्षिप्रमुखमवि
क्लवं १९ सभ्याःशृणुतभद्रंवःसाधवोयेइहागताः सत्त्वजिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यंस्वमनीषितं २०
अहंदंडधरोराजाप्रजानामिहयोजितः रक्षिताहितमिदंस्तेषमेतदुस्यापिताप्यकृ २१

इदं गूढंगंभीरार्थंअविक्लवंअव्याकुलं १९ भाषणेहेतुः धर्मजिज्ञासुभिःपुंभिःसत्त्वस्वमनीषितमावेद्यंव
क्तव्यमतःप्रजानुशासनमिषेणजिज्ञासैवक्रियते नयुष्मान्प्रतिधर्मप्रवचनमितिभावः २० इदानींप्रजारक्ष
विघ्नन् प्रजाशिक्षणादिकंममावश्यकमित्याह अहमितित्रिभिः एषएवैतदस्यापिपिता २१

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ७२ 72

दिष्टहृत्कर्मसातीर्थ्यो यस्य तुष्यति तस्य वेदवादिनो यं लोकानाहुः प्रजारक्षणाद्यनुष्ठानात्ते लोका ये
स्युः कथंभूताः कामानां समग्रदोहसंशयेषु २२ अन्यथा त्वनिष्टं स्यादित्याह यइति शमलं पापं भगमैश्व
र्यं २३ तस्मात् हे प्रजाः भर्तुर्मम पिंडदानवत्सर्वलोकहितार्थं स्वकार्यमेव धर्ममेव अथो त्वजे धीर्येषां ता
दृशाः सतः वामदेवापर्णा हृष्टोत्सर्थ्यैः अनुग्रहकृतो भवेदिति शेषः २४ शास्तुः शिक्षयितुः अनुज्ञातुः अ

तस्यमेतदनुष्ठानार्थं राऊर्ब्रह्मवादिनः लोकाः स्युः कामसंदोहाः यस्य तुष्यति दिष्टहृत् २१ य
उद्धरेत्कोराजा प्रजापर्मेघशिक्षयन् प्रजानां शमलं भुंक्ते भगं च स्वं जहाति सः २२ तत्प्रजाभर्तृपिंडा
र्थं स्वार्थमेवानसूयवः कुरुताधोक्षजधियस्तर्हिमेनुग्रहः कृतः २४ यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेव
र्षयोमलाः कर्तुःशास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलं २५ अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्हस

नुमोदितुः प्रेत्य परलोके यत्फलं तत्तुल्यं २५ कर्मक \\ त्तमाः इहामुत्र च लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नावत्यः क्वचि
टि॰भि॰
तव्यमित्यनुमोदामहे नतु वामदेवापर्णां विनातदनंगीकारादित्येवंवादिनः शनैः संबोधयन्नाह हे
अर्हत्तमाः यज्ञपतिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मतेन न तावदस्ति तथापि विप्रतिपन्नेन न तत्सिद्धिरित्याशंक्या ७२
जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति इहामुत्रच ज्योत्स्नावत्यः भवो भोगाभूयः शारीराणि वा २६

रत्ति म

72A

नन्विदं कर्मैव विद्याद्देवसेत्स्यति तथापि विद्वदनुभवेश्वरसिद्धिरित्याह मनोरितित्रिभिः अस्मत्पितामहस्यांगस्य
कृत्यमस्ति अवश्यं कर्मफलदात्राभाव्यमिति तेषां मतमित्यर्थः २८ मृत्योर्दौहित्रादीन्वेना धर्मविमोहितानत्र
तः शोच्यान् ननु कर्मैव फले [illegible] दास्यति विष्णुर्देवतान्तरादेवताः किं परमेश्वरेणेत्यत्राह वर्ग इति वर्गः त्रिवर्गः स्व
र्गो धर्मस्य फलं अपवर्गो मोक्षस्तेषामैकात्म्येन एकरूपेण सर्वानुगतेन हेतुना तत्रापि प्रायेण हेतुना अयंभावः
न तावज्जडस्य कर्मणः फलदातृत्वं घटते न चार्वाग्देवतानां स्वांतर्यामीश्वरतेः न च तदाकर्मसाम्यफलतारत

मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः २८ ईदृशानामथा
न्येषामजस्य च भवस्य च प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता २९ दौहित्रादीनृते मृत्योः शो
च्यान्धर्मविमोहितान् वर्गः स्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना ३० यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्वि
नामशेषजन्मोपचितं मलं धियः सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरित् ३१

संबंधवितरसिद्धिश्च संभवति अतः स्वतंत्रेण कर्मकर्तृमन्यथाकर्तुं समर्थेन परमेश्वरेण भाव्यमिति ३०
किंच जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव नार्वाग्देवताः तासामपि जीवत्वेनाविशेषादित्याशयेनाह यदितित्रिभिः
यत्पादयोः सेवायामभिरुचिस्तपस्विनां संसारतप्तानां अशेषेषु जन्मस्वभिसंवर्धितं धियो मलं सद्यः क्षपयति
तमेव भजतेतितनीयेनान्वयः कथंभूता अहरहरभिवर्धमाना वर्धमाना सती सात्विकी तत्पादसंवेपसेवैव

मदिमेति दृष्टांतेनाह यत्पादेति ३१

यो॥४

श्री॰ विनिर्धुतानिशेषाणिमनोमलायस्यअसंगोवैराग्यंतेनविशेषसाक्षात्कारः तदेववीर्यंयस्ययस्यांघ्रिमूले
भा॰च॰ कृत्वाश्रयः सन् ३१ आत्मवृत्तिभिरध्यापनादिभिःमनोवचःकायानांगुणैर्ध्यानस्तुतिपरिचर्याभिःआमा
टी॰ यिनःनिष्कपटाः संतः ननुमनुब्रह्मादिभिःसेव्येकिमस्मद्भक्त्याभविष्यतीति तत्राह यथाधिकारमेवा
७३ वसितानिश्रितावार्थानांसिद्धयेषांसमानार्थसिद्धिर्यथा ३२ स्वकर्मभिर्यागादिभिर्भजतेतस्मैतेतत्रब्रह्मा
73 ति५ पणंब्रह्मसद्विरिंच्यायेनसर्वेषुयागतंत्रेषुतत्फलेषुभगवद्दृष्ट्याकर्मकर्तृत्वमनभिज्ञदृष्ट्येतिवक्तुंयेषांभग

विनिर्धुताशेषमनोमलःपुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् यदंघ्रिमूलेकृतकेतनःपुनर्नसं
सृतिंक्लेशावहांप्रपद्यते ३१ तमेवयूयंभजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैःस्वकर्मभिः अमा
यिनःकामदुघांघ्रिपंकजंयथाधिकारावसितार्थसिद्धयः ३२ असाविहानेकगुणोगुणोध्वरः
पृथग्विधाद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः संपद्यतेर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनःस्वरूपतः

वद्रूपतामाह असौभगवानेवस्वरूपतोविशुद्धविज्ञानघनोपिनिर्विशेषणोःपिसन्निरूढकर्ममार्गेःनेकगुणः अगुणोपि
नानाविशेषणवान् अध्वरोयज्ञःसंपद्यते यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः अनेकगुणत्वमेवाह पृथग्विधानियानि
द्रव्यादीनितैः तत्रद्रव्याणिव्रीह्यादीनिगुणाःशुक्लादयःक्रियाअवघातादयःउक्तयोमंत्राःअर्थोयागसाध्य
उपकारःआशयःसंकल्पःलिंगपदार्थानांशक्तिःनामज्योतिष्टोमादितैश्चाध्वरःसंपद्यते ३३ ७३

घा

73A

योगफलस्यापिभगवद्रूपतामाह प्रधानेति एषविभुः परमानंदोपिशरीरेचेतनांविषयाकारांबुद्धिंप्रतिपद्य
तदभिव्याप्यानंदरूपःसन्क्रियाफलत्वेनप्रतीयते एतस्यैवानंदस्यांशान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रु
तेः यथानलोदारुषुस्थितस्तद्गुणात्मकःदारुधर्मैर्दैर्घ्यवक्रत्वादिमानतद्वत कथंभूतेशरीरेप्रधानंअव्यक्तं
कालःक्षोभकःआशयोवासनाधर्मोःएहिष्टेतेःसंभृतेतेजन्यतइतितथातस्मिन् ३४ तदेवप्रवृत्तानांभगव

प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहेशरीरएषप्रतिपद्यचेतनां क्रियाफलत्वेनविभुर्विभाव्यतेयथान
लोदारुषुतद्गुणात्मकः ३४ अहोममामीवितरंत्यनुग्रहंहरिंगुरुंयज्ञभुजामधीश्वरं स्वधर्मयो
गेनयजंतिमामकाःनिरंतरंक्षोणितलेदृढव्रताः ३५ मायातुतेजःप्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्ष
यातपसाविद्ययाच देदीप्यमानेजितदेवतानांकुलेस्वयंराजकुलाद्विजानां ३६

भजनेप्रवर्तस्वतःप्रवृत्तानां प्रवृत्तिमभिनंदनेनदृढयति अहोइति वितरंतिकुर्वंति ३५ इदानींहरिभक्ति
दार्ढ्यायब्राह्मणभक्तिंविधत्तेमायात्विसष्टभिः महत्यश्चताः ऋद्धयश्चताभिः यद्राजकुलस्यतेजःतत् तस्मा
त्साकाशात् द्विजानांकुलेअजितोदेवतायेषांवैष्णवानांतेषांचकुलेमाजातुप्रभवेत् कदाचिदपिप्रभा
वंनकरोतु कथंभूतेसमृद्धिभिर्विनापिस्वयमेवतितिक्षादिभिर्देदीप्यमाने ३६

श्री॰ ब्राह्मणान्स्तुवन्नाह यच्चरणाभिवंदनाद्धरिर्लक्ष्मीयशश्श्रियमवापयत्सेवयाचेश्वरंतुष्यतितद्देवब्रह्मकुलंनि
भा॰ च॰ षेव्यतामितिद्वयोरन्वयः ३७ हरेर्लोकसंग्रहरूपोयोधर्मस्तत्परैः ३८ ननुब्रह्मकुलपवनित्यंसेव्यमानेसर्व
टी॰ देवतास्वभूतेगौ यज्ञाद्यनुष्ठानेनस्यान्नचेतेनविनाचित्तशुद्धिः नचतयाविनामोक्षःस्यादित्याशंक्याह
७४

ब्रह्मण्यदेवःपुरुषःपुरातनोनित्यंहरिर्यच्चरणाभिवंदनात् अ
वापलक्ष्मीमनपायिनीयशोजगत्पवित्रंचमहत्तमाग्रणीः ३७ य
त्सेवयाशेषगुहाशयःस्वराड्विप्रप्रियस्तुष्यतिकाममीश्वरः तदे
वतद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मनाब्रह्मकुलंनिषेव्यतां ३८ पुमां
ल्लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोत्यंतशमंस्वतःस्वयं यन्नि
त्यसंबंधनिषेवयाततःपरंकिमत्रास्तिमुखंहविर्भुजां ३९

पुमानितिद्वाभ्यां यस्यब्रह्मकुलस्यनित्यसंबंधेननिषेवया पुमान्स्वयमेवज्ञानाभ्यासादिकंविनापिप्रसन्नत
मंशमंमोक्षंलभते कुतः यतोवयास्वतएवअनतिवेलंशीघ्रंचप्रसीदतः शुद्धतत्त्वात्मनश्चित्तात्ततः परंश्रे
ष्ठंदेवानांकिंतत्सुखमस्तिब्राह्मणासेवयैवयज्ञादिफलंज्ञानफलंतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ३९ ७४

हरेरर्पिते देवपरं सुखमित्याह अश्नातीति स्वानां पूज्यानामिंद्रादीनां नामभिर्यन्मुखे श्रद्धयाहुतं हविरनंतो यथा
श्नाति तथा चेतनपारद्विते हुताशने हुतं नाश्नाति कैर्हुतमश्नाति तत्त्वकोविदैः सर्वदेवमयश्चेतनन्यमूर्तिरनं
तइतितत्त्वकोविदैः विद्वद्भिः हुतमेवंभूतेभ्योतत्राह पारमहंस्यज्ञानंतत्यैर्हेति अधिकुर्वतीति पारमहंस्यप
र्यन्तागागावोवाचोयस्मिन्नुपनिषद्भिर्ज्ञानेनचनत्वेनोक्तः इत्यर्थः यद्वा परमहंसः परितोनगच्छेति गावोवा

अश्नात्यनंतः खलुतत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुखइज्यनामभिः नवैतथाचेतनयाबहिःकृतेहुताश
नेपारमहंस्यपर्यगुः ४ यद्ब्रह्मनित्यंविरजंसनातनंश्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः समाधिनाबिभ्रति
हार्थदृष्टयेयत्रेदमादर्शइवावभासते ५ तेषामहंपादसरोजरेणुमार्यावहेयाधिकिरीटमायुः यं
नित्यदाबिभ्रतआशुपापंनश्यत्यमुंसर्वगुणाभजंति ६ //

चोयस्मात्सपर्यगुः ज्ञानरूपः सर्वान्तर्यामी
त्यर्थः ४ नकेवलंचेतनत्वेनहुताशाद्विशेषः किंतुवेदज्ञानादपीत्याह यदिति यच्छ्रियेब्रह्मवेदंनित्यंबिभ्र
तितेषामित्युत्तरेणान्वयः मंगलंनामप्रशस्ताचरणंनित्यमप्रशस्तस्यवर्जनं एतद्धिमंगलंप्रोक्तमृषिभिस्त
त्त्वदर्शिभिः मौनमध्ययनविरोधिवार्तात्यागः समाधिनाचित्तस्थैर्येण अर्थदृष्टयेवेदार्थमपिविचारयतीत्य
र्थः यत्रवेदेइदंविश्वं ५ हेआर्याआयुर्यावज्जीवं अधिकिरीटंमुकुटस्योपरिवहेयेतिप्रार्थनायांलिङ्येरेणुं

परमहंसानां ज्ञाननिष्ठानाम ७

श्री॰ भा॰वि॰ टी॰ ७५ गुणाभजनस्यफलमाह गुणायनंश्रीन्वनुसंपदः संवृणतेसम्यग्भजंति तस्मात्प्रसीदतुगवांचकुलं ४३ ४४
साधुवादमाह पुत्रेनेतिषड्भिः यद्यतः वेनोऽपितमोनरकमत्यतरत् अतितनतार ४५ ४६ मुकुंदनाथाःस्मः

75

गुणायनंशीलधनंकृतज्ञंवृद्धाश्रयंसंवृणतेऽनुसंपदः प्रसीदतांब्रह्मकुलंगवांचजनार्दनःसा
नुचरश्चमह्यं ४४ मैत्रेयः इतिब्रुवाणंनृपतिंपितृदेवद्विजातयः तुष्टुवुर्हृष्टमनसःसाधुवादेन
साधवः ४५ पुत्रेणजयतेलोकानितिसत्यवतीश्रुतिः ब्रह्मदंडहतःपापोयद्वेनोऽत्यतरत्तमः ४६
हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमः विविक्षुरत्यगात्सूनोःप्रह्लादस्यानुभावतः ४७ वीरवर्य
पितःपृथ्व्याःसमाःसंजीवशाश्वतीः यस्येदृश्यच्युतेभक्तिःसर्वलोकैकभर्तरि ४८ अहोवयंह्यद्य
पवित्रकीर्तेत्वयैवनाथेनमुकुंदनाथाः यउत्तमश्लोकतमस्यविष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्यकथांव्यन
क्ति ४९ नात्यद्भुतमिदंनाथतवाजीव्यानुशासनं प्रजानुरागोमहतांप्रकृतिःकरुणात्मनां ५०
अद्यनस्तमसःपारस्त्वयोपासादितःप्रभो भ्राम्यतांनष्टदृष्टीनांकर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ५१

त्वन्नाथत्वमुकुंदनाथत्वेपर्यवसितमित्यर्थः तत्रहेतुः यइति ४८ आजीविनांसेवकानांसम्यक्त्वमनुशा ७५
सनं प्रजास्वनुरागःप्रकृतिस्वभावः ५० उपसादितःप्रापितःप्राक्कर्मभिर्भ्राम्यतां ५१

75A

ईश्वरदृष्ट्याविप्रादयोऽपिप्रणमंतीत्याह नमइति ब्रह्मविप्रब्राह्मणजातिममधिष्ठायतत्तद्वीर्यंबिभर्त्तितत्त्वंचा
विश्यब्रह्मबिभर्त्तितद्भयंचाविश्यइदंविश्वइदंविश्वंभर्त्ति ५२ इतिचतुर्थेएकविंशः २१ द्वाविंशेतुपरंज्ञा
नंपृथवेदत्तंशासनात् सनत्कुमारोभगवानुपादिशद्विस्तीर्य्यते १ अर्चिषालक्षितान्सनकादय इतिज्ञापि
तान् अचष्टअपश्यत् २ तेषांदर्शनेनोद्गतान्प्राणान्प्रत्यादित्सुरिवस्वयंभावः ऊर्ध्वंप्राणास्तूत्क्रामंति

नमोविवृद्धसत्वायपुरुषायमहीयसे योब्रह्मक्षत्रमाविश्यबिभर्त्तीदंस्वतेजसा ५२ इतिश्री
भागवतेचतुर्थस्कंधेएकोविंशोऽध्यायः २१ मैत्रेयउवाच जनेषुप्रगृणत्स्वेवंपृथुंपृथुलविक्र
मं तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः १ तांस्तुसिद्धेश्वरान्राजाव्योम्नोऽवतरतोऽर्चिषा
लोकानपापान्कुर्वाणान्सानुगोऽचष्टलक्षितान् २ तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान्प्रत्यादित्सुरिवोत्थि
तः ससदस्यानुगोवैन्यइंद्रियेशोगुणानिव ३

यूनःस्थविरआगते प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यतइतिस्मृतेः प्राणास्तावत्तत्तेजसाक्षिप्तास्ता
न्युद्गच्छंति अतः स्वयमनुद्गच्छतःप्राणान्ददानिस्मादिव ससंभ्रमंप्रत्युद्गमंचकारेतिसदस्यैरनुगो
वर्तमानःइंद्रियेशोजीवःगुणान्नात्यादीन्प्रतियथोद्गच्छतितद्वत्सोऽत्रकेवलदृष्टांतः ३

श्री·
भा·च·
टी·
७६
76

यंत्रितोवशीकृतः गृहीतमर्घ्यर्हणमर्घ्यमासनं चयैस्तान् ४ मार्जितंक्षालितमलकबंधनंकेशबंधनंय
यस्य मानयन्निवस्वयंचचार ५ भवस्याग्रजत्वेनमान्यान् प्रीतः प्राहस्वकं ६ तदेवप्रीतिरेवंकंवचनमा
हअहोइतिदशभिः हेमंगलायनाः मंगलमयनंयेषांमयाकिंमंगलमाचरितं यस्य मे योगियोगिभिर

गौरवायंत्रितः सद्यः प्रश्रयानतकंधरः विधिवत्सज्जयांचक्रे गृहीतार्घ्यर्हणासनान् ४ तस्मादशौ
चसलिलैर्मार्जितालकबंधनः तत्रशीलवतांवृत्तमाचरन्मानयन्निव ५ हाटकासनआसीनान्
स्वधिस्थैषिवपावकान् अहोमेयमसंयुक्तः प्रीतः प्राहभवाग्रजान् ६ पृथुकः अहोआचरितंकिं
मेमंगलंमंगलायनाः यस्यवोदर्शनंह्यासीदुर्दर्शानांचयोगिभिः ७ किंतस्यदुर्लभतरमिहलो
केपरत्रच यस्यविप्राः प्रसीदंतिशिवोविष्णुश्चसानुगः ८ नैवलक्षयतेलोकोलोकान्पर्यटतोपि
यान् यथासर्वदृशःसर्वआत्मानंयेस्यहेतवः ९ अथनाथपितेधन्याः साधवोगृहमेधिनः यद्गृ
पिदुर्दर्शानां ७ ८ दुर्दर्शत्वमाह नैवेति सर्वदृशमात्मानंय हाः हास्यर्हवर्योत्तृणभूमीस्थरावराः १०
थासर्वदृश्पानलक्षयंतेयेस्यविश्वस्यहेतवोमहदादयोमन्वादयोवा यद्वा कथंभूतान् अस्यसर्वदृगात्म
दर्शनस्यहेतवस्तान् ९ येषांसाधनंनागृहाः अर्हणार्हजानांवर्याः वरणीयाःस्त्रीकर्णादेः अंब्वादयोयेषु ७६

तादृशाः अंतुचनरां भूमिस्थ्रईस्थारोगृहस्थांचत्रव राभूत्नारद्यम्ब १०

76A

व्यालानामालया द्रुमा एव ते अरिक्ताः पूर्णा अखिलाः संपदो येषु तादृशा अपि ये गृहाः तीर्थपादीया वैष्णवा
स्तेषां पादतीर्थेन विवर्जिताः ११ स्वागतं भद्रं गमनं जातं यद्यस्माद्बालाप एव भवंतो बृहंति व्रतानि चरंति यद्वा
येषां वो व्रतानि अन्ये बालश्चरंति १२ इंद्रियार्थप्रपुरुषार्थ्य एव वदंति तेषां नः व्यसनान्युप्यंते यस्मिंस्तस्मिन्संसारे १३

व्यालालयद्रुमा वै तेष्वरिक्ताखिलसंपदः यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ११ स्वागतं वो
द्विजश्रेष्ठा यद्व्रतानि मुमुक्षवः चरंति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहंति वै १२ कच्चिन्नः कुशलं नाथा इंद्रि
यार्थार्थवेदिनां व्यसनावाप एतस्मिन्पतितानां स्वकर्मभिः १३ भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्य
कुशला
ते कुशला यत्र न संति मतिवृत्तयः १४ तदहं कृतविस्रंभः सुहृदो वस्तपस्विनां संपृच्छे भव एत
स्मिन्क्षेमः केनांजसा भवेत् १५ व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः स्वानामनुग्रहायेमां सि
द्धरूपी चरत्यजः १६

नत्वाभ्यागतानां कुशलं पृच्छ्यते लोके न त्वात्मनस्तस्माद् भवत्स्विति १४ तत्तस्मा
त्कृतविश्वासः संस्तपस्विनां सतमानां सुहृदो पृच्छामि १५ न खल्वनयोगित्वात्पृच्छ्यं किं त्वसान्नाद्भग
वानेवेत्याह व्यक्तं निश्चितं आत्मावतां धीराणामात्मा तेषामात्मत्वेन प्रकाशमान आत्मानं भावयति प्रकाशय
तीति तथा इमां पृथ्वीं चरति १६

न्नपा

श्री· स्वलंकृतं शोभनं संगममभिनंदति वचनं सारं न्याय्यं स्पष्टं गंभीरार्थं मितमल्पाक्षरं मधुश्रोत्रप्रियं सुखप्रसन्नास्मय
मानइवप्रतीयमानः १७ १८ स्वयमविष्टयोः संगममभिनंदति संगमइति उभयेषांवक्तॄणां श्रोतॄणांचयेषांसंभाष
भा·च· णमदितः संप्रश्नः सर्वेषांशंसुखंविस्तारयति १९ तदेवं संगमं प्रश्नंचाभिनंद्यानुवादमुखेनैवमोक्षसाधनमुप
टी· दिशति अस्त्येवेति गुणानामनुवादेन श्रद्धाद्वारेणानुवादः प्रवर्तते श्रवणमित्यर्थः आत्मनोमनसोंतः स्थका
२२ मैत्रेयः इत्योस्तत्सकमाकर्ण्य सारं स्पष्टं मितं मधु स्मयमानइवप्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह १७ सनत्कु
77 मार उ· साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी १८ संगमः
खलु साधूनामुभयेषां च संमतः यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शं १९ अस्त्येव राजन्भवतो म
धुद्विषः पादारविंदस्य गुणानुवादने रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलमंतरात्मनः २०
शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः असंग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढा
मात्मकं विधुनोति कषायं यथा तद्रागवदनिवर्त्यं २० वित्त \\ रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या २१
विशुद्धेस्त्वदृढवैराग्यमात्मनि च रतिर्भवति न च ततोधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वनिश्चया
दित्याह शास्त्रेष्विति सध्र्यग्विमृशेषु सम्यग्विचारवत्सु क्षेमस्य हेतुरेतावानेव सुनिश्चितः कोसावात्मव्यति ७७
रिक्ते असंगो वैराग्यं आत्मनि च रति आत्मनो विशेषणं निर्गुणे ब्रह्मणीति २१

77A

नन्वेतदेवातिदुर्लभमित्याशंक्योत्तमाधिकारिणः श्रवणमात्रेणभवति अन्यस्यतुचित्तशुद्ध्यनुसारेणसाध
नतारतम्यतोवर्धमानयाभक्त्येत्यभिप्रेत्याह सेतिचतुर्भिः साब्रह्मणिरतिरसंगाख्यश्रद्धादिभिःस्यादितिचा-
तुर्थेनान्वयः जिज्ञासयातत्तद्विशेषबुभुत्सयापुण्यंश्रवोयशोयस्यतस्यहरेः पुण्ययाकथयाच २२ अर्थारा
माअर्थनिष्ठास्तामसाः इंद्रियारामाः कामनिष्ठाराजसाः तैः सहयागोष्ठीतस्यामतृष्णयातेषांचयेसंमता अर्थ

साश्रद्धयाभगवद्धर्मचर्ययाजिज्ञासयाध्यात्मकयोगनिष्ठया योगेश्वरोपासनयाचनित्यंपुण्य
श्रवःकथयापुण्ययाच २२ अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णयातत्संमतानामपरिग्रहेणच विविक्त
रुच्यापरितोषआत्मन्विनाहरेर्गुणपीयूषपानात् २३ अहिंसयापारमहंस्यचर्ययास्मृत्यामुकुं
दाचरिताग्र्यशीधुना यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदयानिरीहयाद्वंद्वतितिक्षयाच २४

कामास्तेषामपरिग्रहेणविविक्तेविजनेयारुचिस्तयाआत्मन्येवंरितोषश्चमतिःस्यात् किंतद्धरेर्गुणपीयूषपा
नाद्विनातस्मिन्सतिविविक्तेरुचिर्नकार्यानचात्मनिपरितोषःकार्यइत्यर्थः २३ पारमहंस्यचर्ययाउपमादिप्र
धानयावृत्त्यास्मृत्या आत्महितानुसंधानेनमुकुंदाचरितमेवाग्र्यंशीधुश्रेष्ठममृतंतेनतच्चरितस्मृतिसुखेनेत्यर्थः
मार्गान्तरस्यानिन्दयानिरीहयायोगतोपार्थक्रियारहितेनशीतोष्णादिद्वंद्वसहनेन २४

श्री· भा·च· टी· ७८ 78

कथयेत्तत्रोक्तमपि कथनं भक्तावन्तरंगत्वेन पुनरुच्यते तत्पराह्वरिभक्ताः तेषां कर्णेश्वराः कर्णाः लंकारभूतायेह्
रेर्गुणाः तेषामभिधानेनसद्वतिकार्यकारणरूपे २४ भवत्तन्यत्रासंगश्रात्मरतिस्ततः किमतआह यदानिष्ठांप्र
माने नैष्टिकी रतिर्भवति तदाश्राचार्यवान्सज्ञानवैराग्ययोर्वेगेनावीर्यनिर्वासनं सन् जीवस्यकोशमावरकंहृ
दयेलिंगशरीरंप्रमान्दहति कथंभूतं पंचभूतप्रधानं यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशाः
तदात्मकं उत्थितः प्रज्वलितोग्निर्योनिमरणिमिव यद्वा यदारतिराचार्यानुग्रहस्ततदाज्ञानवैराग्यवेगेनोत्थि

हरेर्गुरुस्तत्परकर्णेपराणाभिधानेनविजृंभमाणया भक्त्यासत्संगः सदसत्पनात्मानिस्यान्निर्गुणे
ब्रह्मणिवाच्छमारतिः २५ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्टिकीप्रमानाचार्यवाज्ञानविरागरंहसा दहत्यवीर्यं
हृदयंजीवकोशंपंचात्मकंयोनिमिवोत्थितोग्निः २६ दग्धाशयोमुक्तसमस्ततद्गुणोनैवात्मनोव
हिरंतर्विचष्टे परात्मनोर्यद्व्यवधानंपुरस्तात्स्वप्नेयथापुरुषस्तद्विनाशे २७

तेः साक्षात्कारः अवीर्यं पुनः प्ररोहसमंयथानभवत्येवंहृदहतिशेषंसमानं २९ ततः किमतआह दग्धश्रा
शयोहृदयमुपाधिर्यस्य अतएवमुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयोयेन आत्मनः सकाशाद्बहिर्विषयादि २५
अंतः सुखदुःखादिनैवविचष्टेनपश्यत्येव ऊनत्वपेक्षायांहृष्टहपपप्रतीतेरंतः करणेहेतुत्वादित्याह पुरो
हपपः आत्मद्रष्टा तयोर्यद्व्यवधानंभेदकंपूर्वमासीतस्यविनाशेसति यथास्वप्नेराजाहमित्यारोपितसैन्यादिद्र.

७८

78A ९२

भेद ण

द्रष्टृदृश्यप्रतीतेरंतःकरणैरित्युक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां उपपादयति आत्मानं द्रष्टारं इंद्रियार्थं दृश्यं उभयोस्त
योः परं संबंधं दृष्टमहंकारं च आशयेंतःकरणे सत्येव जाग्रत्स्वप्नयोः पश्यति अन्यदा सुषुप्तौ दृश्यानुरंजि
तं द्रष्टृदृश्यं द्रष्ट्रनुरंजितं अहंवृत्त्योभयं रक्तं तन्नाशे हेतत्तात्मन इति २८ एकस्मिन्नात्मनि द्रष्ट्रादिभेदप्रतीति
रौपाधिकीति दृष्टांतेन स्पष्टयति निमित्त इति लोकेपि च सर्वत्र जलदर्पणादौ भेदनिमित्ते सत्येव आत्मनो विंबभू
आत्मनमिंद्रियार्थं च परं यदुभयोरपि सत्याशय उपाधौ वै पुमान् पश्यति नान्यदा २८ निमित्ते स
ति सर्वत्र जलादावपि स्वरूपः आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा २९ इन्द्रियैर्विषयाकृ
ष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः चेतनां हरते बुद्धेः स्तंभस्तोयमिव ह्रदात् ३०
तस्य परस्य प्रतिविंबस्य च भेदं पश्यति न तु जलाद्यभावे २९ तदेवं चतुर्भिरसंगात्मरत्योर्मोक्षहेतुत्वमु
क्त्वेदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह इंद्रियैरिति चतुर्भिः ध्यायतो गुणारोपेण स्मरतः पुंसः इंद्रिया
णि स्वैस्तैर्विषयैराकृष्यंते तैश्च मनस्याक्षिप्यते विषयासक्तिः प्राप्यते तच्च बुद्धेः सकाशात् सद्धर्मं चेतनां वि
चारसामर्थ्यं हरति एतच्चाविवेकिनो न लक्ष्यत इति दृष्टांतेनाह तीरजः कुशादिस्तंबो यथा म
लैस्तोयं ह्रदादपहरति तद्वत् ३०

विनं चेतनामनु तस्यामपहृतायां स्मृतिः पूर्वापरसंधानं भ्रश्यति एवं तद्रोधं ज्ञानभ्रंशः आत्मन एव देहेतो रात्मनो
पह्नवं नाशं प्राहुः ३१ एवं भूतो नाशो भवतु ततः किमित्यत आह यदधियमधिकृत्य अन्यस्य विषयस्य प्रियत
मत्वं आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः तस्मात्मनः स्वेनैव यो व्यतिक्रमो पह्नवः तस्माद्यः स्वार्थना
शः अतः परतरः स्वार्थनाशो नास्ति ३२ कुत इत्यत आह अर्थविषयस्याभिध्यानमिंद्रियार्थः कामः तस्याभिध्या

भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ३१ नातः परतरो
लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ३२ अर्थेंद्रियार्थाभिध्यानं
सर्वार्थापह्नवो नृणां भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्यतां ३३ न कुर्यात्कर्हिचित्संगं तम
स्तीव्रं तितीर्षुकः धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघातकं तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यंतिकतयेष्यते
त्रैवर्ग्योर्थो यतो नित्यं कृतांतभयसंयुतः ३५ परेवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु न तेषां विद्यते क्षेममी
शविध्वंसिताशिषां ३६

नं सर्वार्थनाशं ज्ञानं विज्ञानं च परोक्षापरोक्षं तेन ध्यानेन मुख्यतां स्थावरतां याति ३३ अनात्मरतेतरनर्थहेतुत्व
मुक्त्वा संगस्याप्याह नेति यदत्यंतं धर्मादीनां विघातकं तस्मिन्संगे तमः संसारं ३४ तत्वनिर्देशानुरूपार्थसा
म्यभ्रांतिं वारयति तत्रापीति कृतांतः काल ३५ भयसंयुतत्वमेवाह परे ब्रह्मादयः अवरे अस्मदादयः गुणक्षो
भादनु पश्चाद्भवंति ईशः कालः तेन विध्वंसिता आशिषो येषां ३६

यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत्तस्माज्जगतांजंगमानां तस्थुषांस्थावराणांचदेहादिभिरात्मनोहंकारेण।
चावृतानांहृदियस्त्वकास्तिप्रकाशतेतमेवेहि कथंसोस्मीति सोस्मीतिपाठे सएवैकोस्तिततोन्यदसदित्यर्थः
ननुजीवोहृदिचकास्तिनान्यस्तत्राह क्षेत्रविदंनपतिनियमयतीतिक्षेत्रवित्तपः तस्याभावःतत्तातयांतर्यामिरूपे
ण यद्वा क्षेत्रविते अहंममतारूपदेपातीतिक्षेत्रवित्तपः तेनरूपेण जीवस्वरूपावतंत्र्यात्त्रपातीति ननुकर्मजीवंनि
यच्छतिन श्वादिःप्रत्यगतः तर्हिबुद्धिः न प्रत्यक्त्वतिलोमःचकास्तिःबुद्धिस्तुपराग्विषयाकारेण तर्ह्यहंकारःन

तत्त्वंनेदंजगतामथतस्थुषांचदेहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां यःक्षेत्रवित्तपतयाहृदिविश्वगाविःप्र
त्यक्चकास्तिभगवांस्तमवेहिसोस्मि ३७ यस्मिन्निदंसदसदात्मतयाविभातिमायाविवेकविधुतिस्रजिवा
हिबुद्धिः तंनित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धतत्त्वंप्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिंप्रपद्ये ३८

विश्वग्व्यापकत्वेनसततपरिच्छिन्नः एवंभूतोयोभगवांस्तमवेहीति ३७ स्थावरजंगमादीनांहृदिचकास्तीत्युक्तेतेषांमा
त्वंतत्संबंधादीश्वरस्यमालिन्यंप्रसक्तंनिराकुर्वंस्तदृक्भक्त्यातप्रणमति यस्मिन्निदंविश्वंसदसदात्मतया उत्कृष्ट।
निकृष्टभावेनकार्यकारणभावेनवामाययेवविभातितंप्रपद्ये मायात्वेहेतुः विवेकेनविधुतिर्निराकृतिर्यस्यतत्त
स्रजिवेति वाशब्दोदृष्टांते नित्यमुक्तेयुतः परिशुद्धं तत्कृतःविशुद्धंतत्त्वंस्वरूपं अतएवप्रत्यूढान्यभिभूतानिकर्मभिः

कपिलामलिनाप्रकृतिर्विनं ३८

श्री· भा·च· टी· ८· 80

तमेवेदीतिसानुस्मृपरिष्टंतस्यउक्करत्वेनभक्तिमुपदिशतिद्वाभ्यां यस्यपादपंकजयोःपलाशानिअंगुलयः
तेषांविलासःकांतिः तस्यभक्त्यास्मृत्या कर्माशयमहंकाररूपंहृदयग्रंथिं कर्मभिरेवसंग्रथितं रिक्तानिर्वि
षयामतिर्येषां रुद्धःप्रत्याहृतःस्रोतोगणइंद्रियवर्गोयैः अरणंशरणं ३९ ननुब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिश्रु
तेः कथंयतयोनोद्ग्रथयंतीत्युच्यतेतत्राह कृच्छ्रइति अप्लवेषांनत्प्लवस्तरणहेतुः ईडु ईशोयेषांतेषाम

यत्पादपंकजपलाशविलासभक्त्याकर्माशयंग्रथितमुद्ग्रथयंतिसंतः तद्वन्नरिक्तमतयोपिरुद्ध यतयो
स्रोतोगणास्तमरणंभ्रजवासुदेवं ३९ कृच्छ्रोमहानिहभवार्णवमप्लवेषांषड्वर्गनक्रमसुखेनति
तीरषंति तत्त्वंहरेर्भगवतोभजनीयमंघ्रिंकृत्वोडुपंव्यसनमुत्तरदुस्तरार्णं ४० मैत्रेयउ· सएवंब्रह्म
पुत्रेणकुमारेणात्ममेधसा दर्शितात्मगतिःसम्यक्प्रशस्योवाचतंनृपः ४१ राजोवाच कृतोमे
नुग्रहः पूर्वंहरिणार्तानुकंपिना तमापादयितुंब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः ४२

हानिरंतराणिकृच्छ्रः क्लेशास्तेहि असुखेनयोगादिना इंद्रियषड्वर्गग्राहंभवार्णवंतीतीर्षंति तत्तस्माडुडुपं
प्लवंडुस्तरार्णमित्यर्थः यद्वा अर्णशब्देवकाराभावश्चार्षः डुस्तरोदकरोदकरूपं व्यसनमित्यर्थः ४०
आत्ममेधसाब्रह्मविदादर्शिता आत्मनोगतिस्तत्वंयस्मैसः ४१ ब्रह्मन्निति संबोधनं प्राधान्यादेकस्यएवमि

सुखिः सुखात्तरति ४१

८०

४०८ आत्मानादेहेनसहसर्वंराज्यादिकंमदीयं साक्षाच्छिष्टंसाधुभिः स्वीयंमन्मस्वप्रसादरूपेणदत्तं अतस्तत्रममा
स्वत्वाभावात्तुरुदक्षिणायांकिंददे नहिपित्रादत्तंमोदकादितस्मैदानरूपेणप्रत्यर्प्यते ४३ निवेदनेनतदीयस्येव
समर्पणं यथाभृत्योराज्ञेसेवारूपेणताम्बूलादिकसमर्पयति तथामयापिनिवेदितंस्वीकृतेत्याह प्राणाइ
ति ४४ आत्मनःस्वत्वाभावंप्रपंचयति सेनापत्यंचेतिद्वाभ्यां ४५ बलिपरिधनेअन्नमात्रंकेवलंभुंजते नतदा
निष्पादितस्त्वकात्स्मैनभगवद्भिर्गुणात्मभिः साक्षाच्छिष्टंहिसर्वंमेआत्मनासहकिंददे ४३ प्राणादाराः
सतावलम्बहास्त्रसपरिच्छदाः राज्यमहीबलंकोशइतिसर्वंनिवेदितं ४४ सेनापत्यंचराज्यंचदंडनेतृत्व
मेवचसर्वलोकाधिपत्यंचवेदशास्त्रविदर्हति ४५ स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच तस्यैवा
नुग्रहेणान्नंभुंजतेक्षत्रियादयः ४६ येरीदृशीभगवतोगतिरात्मवादएकान्ततोनिगमिभिःप्रतिपादि
तानः तुष्यंत्वदभ्रकरुणाःस्वकृतेननित्यंकोनामतत्प्रतिकरोतिविनोदपात्रम् ४७
नेस्वतंत्राः ४८ सत्यपिसत्वेसर्वस्वेनापितयोः प्रत्युपकर्तुंनशक्यमित्याह येरिति आत्मवादेअध्यात्मविचारे
एकान्ततःनिश्चयेन निगमिभिःवेदविद्भिःतेनित्यमनल्पकरुणाःस्वकृतेनैवदीनोद्धरणकर्मणातुष्यंत
कोनामतत्कृतमुपकारंप्रतिस्वयमुपकरोति उपपात्रसंजलिंविनामयांजलिरेवतेभ्योबद्धइत्यर्थः यद्वा वि
नोदमात्रमुपहासास्पदंप्रत्युपकारेप्रवृत्तोजनानामुपहासास्पदंभवेदित्यर्थः ४७

सा

श्री· रेवेत्रभवनृत्माकाशमार्गेणोद्गताः ४८ पृथीमुख्येः अध्यात्मशिक्षयायासंस्थितिरेकायनतातयाआत्मन्यव
भा·च· वस्थितः सम्मेने ४९ ब्रह्मसात्कृतंब्रह्मण्यर्पितंयथाभवतितथा ५० निर्विषंगः कर्मस्वनासक्तः कर्माध्य
टी·
८१ मैत्रेयः तस्मात्माथोगपतयआदिराजेनपृष्ठनिताः शीलंतदीयंशंसंतः स्वेभवन्मिषतांनृणां ४८
वैन्यस्तथुर्यामहतांसंस्थित्याध्यात्मशिक्षया आप्तकाममिवात्मानमेनआत्मन्यवस्थितः ४९ क
र्माणिचयथाकालंयथादेशंयथावलं यथोचितंयथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृते ५० फलंब्रह्म
णिविन्यस्यनिर्विषंगः समाहितः कर्माध्यक्षंचमन्वानआत्मानंप्रकृतेपरे ५१ गृहेषुवर्तमानोपिस
साम्राज्यश्रियान्वितः नासज्जतेंद्रियार्थेषुनिरहंकृतिरर्कवत् ५२ एवमध्यात्मयोगेनकर्माण्ये
वसमाचरन् पुत्रानुत्पादयामास पंचार्चिष्यात्मसंमतान् ५३ विजिताश्वंधूम्रकेशंहर्यश्वंद्रविणं
वृकं सर्वेषांलोकपालानांदधारैकः पृथग्गुणान् ५४ गोपीथायजगत्सृष्टेःकालेस्वेस्वेच्यु
तात्मकः मनोवाङ्मूर्तिभिःसौम्यैर्गुणैःसंरंजयत्प्रजाः ५५
तंकर्मसाक्षिणं उदासीनंमन्वानोकरोदितिसर्वेणैवान्वयः नासज्जतइत्यत्नतरेणवा ५१ ५२ अर्चिषिभार्यायां ८१

सोमस्यासौराजावसत्इवधुवोवस्थपनंशक्तान्विसृजंस्यासौसूर्यवत् रात्नःप्रतपनमात्राकरणं ५९ अग्निरि
वदुर्धर्षः द्यौः स्वर्गइव ५० समुद्रोयथागांभीर्येणोतवानिनक्षुभ्यतेतथासावभिप्रायतोडवैधः अचलरा

राजेत्यथान्नामधेयंसोमराजइवापरः सूर्यवद्विसृजनशक्त्या अतपंश्चध्रुवोवस्य ५९ दुर्धर्षस्तेज
सेवाग्निर्महेंद्रइवदुर्जयः तितिक्षयापरिश्रीवघोरिवाभीष्टदोनृणां ५० वर्षतिस्मयथाकामैःपर्ज
न्यइवतर्पयन् समुद्रइवदुर्वैधः सत्वेनाचलराडिव ५८ धर्मराडिवशिक्षायांआश्चर्येहिमवानिव
जवेरइवकोशाध्यक्षोगुमार्थोवरुणोयथा ५९ मातरिश्वेवसर्वात्मावलेनसहसौजसा अविषह्य
तयादेवोभगवान्भूतराडिव ६० ओजस्रः कंदर्पइवसौंदर्येमनस्वीमृगराडिव वात्सल्येमनुव
न्नृणांप्रभुत्वेभगवानजः ६१ बृहस्पतिर्ब्रह्मत्ववादेआत्मवत्वेस्वयंहरिः भक्त्यागोगुरुविप्रेषुवृषि
ष्णसेनानुवर्तिषु क्रियाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यःपरोधमे ६२

राट् मेरुरिव ५८ ५९ सर्वात्मासर्वत्रसंचारशक्तिर्बलादिभिर्मातरिश्वेवभूतराट् ६० अनोबलेव ६१ आत्म
वत्वेजितेंद्रियत्वेमन्वादिभिः पराध्येयमेआत्मनैवतत्तुल्यःनिरूपमः ६२

श्री· पुंभिः सत्त्वरूपैः रामः सीतापतिर्यथा स तां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः ९२ इति चतुर्थे द्वाविंशः २२ त्रयोविंशे सभार्य
भा·च· स्य वैनेनियमसमाधिना विमानमधिरुह्याय वैकुंठगतिरीर्यते प्रवयसं स्वदेहं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति तृतीयेना
टी· न्वयः स्वहेतः अनुसर्गः अन्नादिसर्गः पुरग्रामादिसर्गश्च वर्धितश्चाशेषः स्वानुसर्गो येन १ निष्पादितईश्वरादे
८२ 82

कीर्तो ऽर्धगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ९२ इति श्री
भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २२ मैत्रेय उ· दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य
आत्मवान् आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः १ जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्स
तां निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् २ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव प्र
जासु विमनः स्वेकः सदारो गात्तपोवनं ३ तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसंमते आरब्ध
उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ४

शः प्रजापालनादिर्येन जज्ञिवान् जातः २ आत्मजां पृथ्वीं विमनः सुचिंतातुरास्व सदारः सभार्यः ३ अदाभ्या
विघ्नैर्नाशयितुमशक्या नियमा यस्य वानप्रस्थानां सुसंमते उग्रे तपसि आरब्धः कर्तुमिति स्वस्य धर्ममंड
लस्य विजये पूर्वं यथा महता यत्नेन प्रवृत्तः ४ ८२

६१ तेनक्रमानुसिद्धेनध्वस्तकर्ममलाशयः प्राणायामैः सन्निरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबंधनः ८

उग्रंतपोदर्शयति कन्दमूलेतित्रिभिः क्वचित्कदाचित् ५ चतुर्दिक्षुचत्वारोग्नयः उपरिसूर्यइति पंचानां
तपः संतापोयस्य पंचतपः आसारंसहते इत्यासारषाट् शिशिरेजलेतोस्थंडिलेशयः भूमिशयः सर्वदा ६ ७ ते
नतपसाक्रमानुसिद्धेनप्राणायामैर्ध्वस्तानिकर्माणियस्य अतः अमलआशयोयस्य छिन्नानिबन्धनानिवासनायस्य

कंदमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् अब्भक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततःपरं ५ ग्रीष्मेपं
चतपावीरोवर्षास्वासारषाण्मुनिः आकंठमग्नः शिशिरेउदकेस्थंडिलेशयः ६ तितिक्षुर्यतवाग्दांत
ऊर्ध्वरेताजितानलः आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तपउत्तमं ७ सनत्कुमारोभगवान्यदाहाध्यात्मिकंपरं
योगंतेनैवपुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ९ भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धयायततः सदा भक्तिर्भगवति
ब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् १० तस्यानयाभगवतः परिकर्मशुद्धसत्वात्मनः तदनुसंस्मरणानुपूर्त्या
ज्ञानंविरक्तिमदभून्निशितेनयेनचिच्छेदसंशयपदंनिजजीवकोशं ११

८ ९ १० परिकर्मणापरिचर्ययाशुद्धसत्वआत्मामनोयस्यतस्यज्ञानमभूत् कीदृशं येननिजमुपाधिंजीवको
शंरूढग्रंथिंसंशयानामसंभावनादीनांपदमाश्रयंचिच्छेदकीदृशेन अनयाभक्त्यातिशयेनतस्यभगवतः
अनुसंस्मरणेनानुपूर्तिः संपूर्तिर्यस्याः तयानिशितेन ११

श्री॰ किंच छिन्नान्यधीर्दृढाद्यात्मवुद्धिर्यस्य यतोधिगतात्मगति अतएवनिरीहः प्राप्तासुसिद्धिषुनिस्पृहः
भा॰च॰ येनवयुनेनज्ञानेनज्ञानेन इदंसंशयपदंविच्छेदतत्तत्यजेत्यक्तवान् तत्प्रयत्नाद्विररामेत्यर्थः तस्ययोग
टी॰ सिद्धिष्वपिनिस्पृहत्वमुक्तमेवेत्याह तावन्नाप्रमत्तः किंतप्रमत्तोभवति तस्यश्रीकृष्णरतत्वात्तास्वलोभेन
८३ जातः ११ देहत्यागप्रकारमाह संपीड्येतिपंचभिः पायुगुदंसंपीड्येतिमुक्तासनेनरुध्वेति संपीड्यसीव

छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहः तत्तत्यजेच्छिनदिदंवयुनेनयेनतावन्नयोगगतिभिर्यति
रप्रमत्तोयावद्गदाग्रजकथासुरतिंनकुर्यात १२ एवंसवीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्मभूतो
दृढंकालेतत्याजस्वंकलेवरं १३ संपीड्यपायुंपार्ष्णिभ्यांवायुमुत्सारयंस्ततः नाभ्यांकोष्ठेष्ववस्था
२ प्यहृदुरःकंठशीर्षणि १४ उत्सर्पयंस्तुतंमूर्ध्निक्रमेणावेश्यनिःस्पृहः वायुंवायौक्षितौकायंते जस्तेजस्ययूयुजत १५

तोसव्यांगुल्फेनैववृत्तमध्यतः सव्येदक्षिणगुल्फेनमुक्तासनमितीरितं मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन्नूर्ध्वंनयन्ना
भ्यामास्थाप्य ततः कोष्ठेवस्थाप्याप्रयुजदित्यन्तरेणान्वय कोष्ठान्येवाह हृदादीनीनांद्वैकं शीर्षभ्रम
ध्यंतस्मिन् १४ तंवायुं पाठांतरेएवमुत्सर्पयन्नुत्सर्पयन्क्रमेणास्तन्मूर्ध्निब्रह्मरंध्रेप्रवेश्य ततोदेहारंभ
कपंचभूतानिसमष्टिभूतेषुविलापितवान् तदाह वायुंवायावयूयुजत् एकीकृतवान् कथंदेहगतेक

छिन्नसंशयो १५ श्रीः
८३

83A खानिइंद्रियछिद्राणिद्रवांशेतोये तदेवंदेहंप्रविलाप्याहितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थंमहाभूतानामपिलयमाह
क्षितिमंभस्येकीकृतवान्तदंभः शरत्स्तेजः श्वसुवायु ९ तदेवंतामससाहंकारकार्यस्याकाशपर्यंतंलयमु
क्त्वासात्विकराजसाहंकारकार्याणांलयमाह इंद्रियेषुमनइतिदेवानामप्युपलक्षणं सविकल्पकज्ञाने
नमनसः इंद्रियैराकर्षणात्तेषुलयाभिधानंनतुकार्यत्वात् तदुक्तंगीतासु इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनु
विधीयतेइति इंद्रियेषुनभइतिपाठेप्ययमर्थः महदादीनांमतेननभस्यात्वषं केषांचिन्मानसं स्यात्तुमाते

खान्याकाशेद्रवंतोयेयथास्थानविभागशः क्षितिमम्भसितत्तेजस्यदोवायौनभस्यमुं ९
इंद्रियेषुमनस्तानितन्मात्रेषुयथोद्भव भूतादिनामृन्युत्कृष्यमहत्यात्मनिसंदधे २

कमतेप्यींद्रियव्यापारोस्त्येव नभोगुणश्चशब्दः श्रोत्रग्राह्यः अत इंद्रियग्राह्यत्वादिंद्रियेषुनभोविभावित
मिति तानींद्रियाण्ययथोद्भवं उद्भवोत्पत्तिलाभः सचविषयाधीनइतिश्रोत्रादीनांविषयेषुशब्दादिषुलयः
यद्वा तन्मात्रकार्याण्येवेंद्रियाणिमनोप्यपंचीकृतपञ्चतन्मात्रकार्यं अहंकारिकत्वाभिधानंतदधीनतद
धीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः भूतादिनाहंकारेणप्रागवशिष्टनभः सहितानींद्रियाण्युत्कृष्यपरतोनीत्वादौ
निर्मितातेनसहमहत्तत्वेसंदधेइत्यर्थः १०

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ८४ 84

सर्वेषांगुणानांकार्याणांविन्यासःस्थितिर्यस्मिंस्तं महांतंमायामयेमायामयोपाधिप्रधानेजीवेतंचानु
शायमनुपाधिर्यः एवंमनुशयीत पुमान्जीवः असौएषुःवस्तणिस्थितःसन्नजहादित्यर्थः १८ वनप्रवेश
मारभ्यराज्ञ्याःकथामाह अर्चिर्नामेतिचतर्भिः अनुगताअनुजगाम अतदर्हातदपिनार्हेति याकिंपङ्क्त्या

तेसर्वगुणविन्यासंजीवेमायामयेन्यधात् तंचानुशायमात्मस्थमसावनुशयीपुमान् १८ अर्चि
र्नामममहाराज्ञीतत्पत्न्यानुगतावनं सुकुमार्यतदर्हाचयत्पद्भ्यांस्पर्शनंभुवः १९ अतीवभर्तुर्व्रत
धर्मनिष्ठयाशुश्रूषयाचार्षदेहयात्रया नाविंदतार्तिंपरिकर्षितापिसाप्रेयस्करस्पर्शनमान
निर्वृतिः २० देहंविपन्नाखिलचेतनादिकंपत्युःपृथिव्यादयितस्यचात्मनः आलक्ष्यकिंचि
च्चविलप्यसासतीचितामथारोपयदद्रिसानुनि २१॥

भुवःस्पर्शनमितियत् १९ भर्तुर्व्रतयद्भूमिशयनादितस्मिन्धर्मेयानिष्ठातयाशुश्रूषीणामियमार्षीदेहया
त्रकन्दमूलादिवृत्तिस्तयावा आर्तिंदुःखंनप्राप तत्रहेतुः प्रेयसःकरेणस्पर्शनेमानश्रुताभ्यांनिर्वृतिर्य
स्याः २० पृथिव्याःपत्युःइतिद्वतंतस्मादेवतारूपेणविपन्नं नष्टमखिलंचेतनादिकयस्मिंस्तथाभूत
देहमालक्ष्य तद्देहंचितामारोपयत् २१ ८४

ज्ञानवैराग्यवीर्येणस्वरूपस्थोजहात्प्रभुः।

84A

कृत्यंतत्कालोचितंविधाय ह्रदिन्याजलेआप्लुतास्नातासतीभर्त्रेउदकंदत्त्वादिविस्थांस्त्रीन्परित्यस्थितान् दे
वान्नत्वावह्निंत्रिःप्रदक्षिणीकृत्य २२ देवैःसहिताः २३ गृणंतिभाषन्त २४ २५ भगवान्यज्ञस्तेनगम्यतेनेने।

विधायकृत्यंह्रदिनीजलाप्लुतादत्त्वोदकंभर्तुरुदारकर्मणः नत्वादिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिःपरीत्यविवे
शवह्निंध्यायतीभर्तृपादौ २२ विलोक्यानुगतांसाध्वींपृथुंवीरवरंपतिं तुष्टुवुर्वरदादेवैर्देवपत्न्यः
सहस्रशः २३ कुर्वत्यःकुसुमासारंतस्मिन्मंदरसानुनि नदत्स्वमरतूर्येषुगृणंतिस्मपरस्परं २४ दे
व्यऊचुः अहोइयंवधूर्धन्यायाचैवंभूभुजांपतिं सर्वात्मनापतिंभेजेयज्ञेशंश्रीर्वधूरिव २५ सैषानू
नंव्रजत्यूर्ध्वमनुवैन्यंपतिंसती पश्यतास्माननतीत्यार्चिःदुर्विभाव्येनकर्मणा २६ तेषांदुरापंकिंत्वन्यन्म
र्त्यानांभगवत्पदं भुविलोलायुषोयेवैनैष्कर्म्यंसाधयन्त्युत २७ सवंचितोबतात्मध्रुक्कृच्छ्रेणमह
ताभुवि लब्ध्वापवर्ग्यंमानुष्यंविषयेषुविषज्जते २८ मैत्रेयउ० स्तुवतीष्वमरस्त्रीषुपतिलोकंगतावधूः
यंवाआत्मविदांधुर्योवैन्यःप्रापाच्युताश्रयः २९ इत्थंभूतानुभावोसौपृथुःसभगवत्तमः कीर्तितंतस्य
चरितमुद्दामचरितस्यते ३०

श्री

तितयातेनैष्कर्म्यंज्ञानंयेचंचलायुषोपिसाधयन्ति तेषामन्यद्देवादिपदंकिंदुर्लभंनकिंचिदित्यर्थः २७ अभा
ग्यंशोचतिसवंचितइतियतआत्मानंद्रुह्यतियोपवर्गसाधनंमानुष्यंलब्ध्वापिविषयेषुआसक्तिंयाति २८ २९ ३०

श्री॰ ३१ विशांपस्यादीनांवैश्यादीनांवापतिःस्यात् ३२ ३९ यद्यपिबहूनिफलानिभवंतितथापिमुक्तान्यसंगापव
भा॰च॰ श्रवणादिकुर्यात् ३० महतोभगवतोमाहात्म्यसूचकंपार्थिवीपृथुसंबंधिनीपार्थवीमितिवापाठः ३१ प्र
टी॰
८५
85

य इदंसुमहत्पुण्यंश्रद्धयावहितःपठेत् श्रावयेच्छृणुयाद्वापिसपृथोःपदवीमियात् ३१ ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चस्वीराजन्योजगतीपतिः वैश्यःपठन्विट्पतिःस्याच्छूद्रःसत्तमतामियात् ३२ त्रिःकृत्वइद
माकर्ण्यनरोनार्यथवादृतः अप्रजःसुप्रजतमोनिर्धनोधनवत्तमः अस्पष्टकीर्तिःसुयशामूर्खो
भवतिपंडितः ३३ इदंस्वस्त्ययनंपुंसाममंगल्यनिवारणं धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंकलिमलापहं ३४
धर्मार्थकाममोक्षाणांसम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः श्रद्धयैतदनुश्राव्यंचतुर्णांकारणंपरं ३५ विजया
भिमुखोराजाश्रुत्वैतदभियातियान् बलिंतस्मैहरंत्यग्रेराजानःपृथवेयथा ३६ मुक्तान्यसंगोभ
गवत्यमलांभक्तिमुद्वहन् वैन्यस्यचरितंपुण्यंशृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ३७ वैचित्रवीर्याभिहितंमह
न्माहात्म्यसूचकं अस्मिन्कृतमतिमर्त्यःपार्थिवींगतिमाप्नुयात् अनुदिनमिदमादरेणशृण्वन्पृ
थुचरितंप्रथयन्विमुक्तसंगः भगवतिभवसिंधुपोतपादेसचनिपुणांलभतेगतिंमनुष्यः ४०
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेवैकुंठगमनंत्रयोविंशः २३ ८५
यथान् भवसिंधौपोतःपादौयस्य ४० इतिश्रीभावार्थेचतुर्थस्कंधेवैकुंठगमनंनामत्रयोविंशोध्यायः २३

त्रस्य

85A एकादशभिरध्यायैः पृथोश्चरितमीरितं प्रचेतसामथाष्टाभिर्जन्मध्येपंचभिः पितुः चतुर्विंशे प्रपौत्राणां पृ
थोः प्राचीनवर्हिषः प्रचेतसां जनिस्तेभ्यो रुद्रगीतं च वर्ण्यते अधिराजा आसीदित्यर्थः १ यवीयेभ्यो कनिष्ठेभ्यः
काष्ठा दिशः तुर्यां चतुर्थी २ शक्रात्लब्ध्वा पृथोरश्वमेधेः स्वविजयावसरे ३ अपत्यत्रयमेवाह पावकः

मैत्रेय उवाच विजिताश्वोधिराजासीत्पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः तस्मै वलिं हरंति स्म राजानः पृथवेय
था १ यवीयेभ्योददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणां प्र
तीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः २ अंतर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः अपत्यत्रयमाधत्त
शिखंडिन्यां सुसंमतं ३ पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं
गता ४ अंतर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविंदत य इंद्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ५ राज्ञां वृ
त्तिं करादानदंडशुल्कादिदारुणां मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ६

त्रिपुरायः शापः तस्मान्मनुष्येषूत्पन्नाः संतः योगगतिमग्नित्वं प्राप्ताः ४ नभस्वत्यामन्यस्यां भार्यायामंतर्धान
विशेषणं य इति एतेन शक्रादंतर्धानगतिलाभे कारणमुक्तं ५ स चान्तर्धानः राज्ञां वृत्तिं करादानादिभिर्दा
रुणां परपीडात्मिकां मन्यमानो विससर्ज ६

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ८९ 86

हंतिस्वानांक्लेशमितिदमः तंपूरुषंपूर्णांकुशलेपुण्यंपतद्रूपेणसमाधिना ७ हाविर्धानिःहविर्धानस्यपुत्रः
८ योगेषुचप्राणायामादिषु ९ क्रियकांडनिष्णातत्वमाह यस्येति ३ इदंवसुधातलंदेवयजनंयज्ञवाटंवि
तन्वतः यत्रैकोयज्ञः कृततत्समीपएवयज्ञांतरंकुर्वतः सतः अतएवप्राचीनबर्हिरित्युच्यते ४ समुद्रस्य
कन्यांदेवदेवेनब्रह्मणोपदिष्टांशतद्रुतिनाम किशोरीबालां परिक्रमंतींप्रदक्षिणंगच्छंतीं शुकीमिवे

तत्रापिदंसंपुरुषंपरमात्मानमात्मदृक् यज्ञंस्सलोकतामापकुशलेनसमाधिना ७ हविर्धाना
हविर्धानिर्विदुरासूतषट्सुतान् बर्हिषदंगयंशुक्लंकृष्णंसत्यंजितव्रतं ८ बर्हिषत्सुमहाभागोहा
विर्धानिःप्रजापतिः क्रियाकांडेषुनिष्णातोयोगेषुचकुरूद्वह ९ यस्येदंदेवयजनमनुयज्ञंवितन्व
तः प्राचीनाग्रैःकुशैरासीदास्तृतंवसुधातलं १० सामुद्रीदेवदेवोक्तामुपयेमेशतद्रुतिं यांवीक्ष्य
चारुसर्वांगींकिशोरींसुष्ठ्वलंकृतां परिक्रमंतीमुद्वाहेचकमेग्निःशुकीमिव ११

ति एवंव्याख्यायते सप्तर्षीणांमध्येतद्भार्यादर्शनेनाग्निकामसंतप्तोभूत्एवंचतद्भार्यास्वाहानामसप्तर्षिभा
र्यारूपधारिणीसतीरमयामास रमयित्वाचतद्रेतः शुकीरूपेणशरस्तंबेनिधायागच्छत्तायथासप्तर्षिभा ८९
र्यांभ्रांत्याग्निःकामितवान् तद्वदिति शुकीमिवेतिपाठेसुकीचतयारामिवेत्यर्थः ११

86A

सूर्ययानवोप्फ्यैवविबुधाद्वयोविजिताश्चभिभूताः उरुस्त्रनूपुरैः पादैोक्वणयंत्सैवधनिमात्रेणोत्सर्थः १२ १३ तपा
सातपसोपतिंहरिमर्चंतस्त्रचंद्यासः १४ १९ मुनयोपिसंगात्मागेनानाहमिष्टेयंदध्युरेवकेवलंनतुप्रापुः तेनशि
वेन २ ननुमुनीनांकिंनुध्यानेनचोरत्वादित्याशंक्याह आत्मारामोपिलोकरचनायाःपालनाय ८ गुर्वाज्ञाका
रिणांशावदर्शनेस्वतएवभवतीतिआशयेनाह प्रचेतसइति ९ समुद्रमुपसमुद्रात्किंचिन्न्यूने उपोदकेवेति
विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः विजितासूर्ययादित्वक्वणयंत्सैवनूपुरैः १२ प्राचीनबर्हिषःपुत्राः
शतद्रुत्यांदशाभवन् तुल्यनामव्रताःसर्वेधर्मस्नाताःप्रचेतसः पित्रादिष्टाःप्रजासर्गेतपसेर्णवमाविशत्
दशवर्षसहस्राणितपसार्चंस्तपस्पतिं १४ यदुक्तंपथिदृष्टेनगिरिशेनप्रसीदता तंध्यायंतोजपंतश्चपूज
यंतश्चसंयुताः १५ विदुरउ प्रचेतसांगिरित्रेणयथासीत्पथिसंगमः यदुताप्याहहरःप्रीतःतन्नोब्रह्मन्वदा
र्थवत् संगमःखलुविप्रर्षेशिवेनदेहशरीरिणां दुर्लभोमुनयोदध्युरसंगाद्यमभीप्सितं ७ आत्मारामो
पिप[illegible]स्यलोककल्पस्यराधसे शक्त्यायुक्तोविचरतिघोरयाभगवान्भव ८ मैत्रेयउ प्रचेतसःपितुर्वा
क्यंशिरसादायसाधवः दिशंप्रतीचीप्रययुस्तपस्याहितचेतसः १९ समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सु
महत्सरः मनइवस्वच्छप्रसन्नसलिलाशयं २०
कर्मप्रवचनीयः प्रसन्नाःसलिलाशयामत्स्याद्यायस्मिन् २० श्रीकृष्णायतर्पणंनमः श्रीरामचंद्रायैनमोनमः॥

शोभनसर्पतिया२

श्री॰ नीलोत्पलादीनामाकरं जन्मस्थानं उत्पलांभोजकल्हाराणिरात्रिदिनसंध्याविकासीनि इंद्रीवरनीलोत्प
भा॰च॰ ले तत्रापुनरुक्तिः प्राचुर्यज्ञापनार्थं हंसादिभिः कूजिते २१ मत्तानांभ्रमराणांसौस्वर्येणहृष्टरोमाणोल
टी॰ तांघ्रिपायस्मिन् पद्मकोशरजोदिक्षुविक्षिपतापवनेनोत्सवोयस्मिन् २२ तत्रमृदंगपणवादिवाद्यमनुप

८७

87

नीलरक्तोत्पलांभोजकल्हारेन्दीवराकरं हंससारसचक्राह्वकारण्डवविकूजितं २१ मत्तभ्रमरसौ
स्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपं पद्मकोशरजोदिक्षुविक्षिपत्पवनोत्सवं २२ तत्रगांधर्वमाकर्ण्यदिव्य
मार्गमनोहरं विसिस्म्युराजपुत्रास्तेमृदंगपणवाद्यनु २३ तर्ह्येवसरसस्तस्मान्निष्क्रामंतंसहानुगं
उपगीयमानमंमरप्रवरंविबुधानुगैः २४ तप्तहेमनिकायाभंशितिकंठंत्रिलोचनं प्रसादसमु
खंवीक्ष्यप्रणेमुर्जातकौतुकाः २५ सतान्प्रपन्नार्तिहरोभगवान्धर्मवत्सलः धर्मज्ञान्शीलसंप
न्नान्प्रीतान्प्रीतउवाचहृ २६ रुद्रउ॰ यूयंवेदिषदःपुत्राविदितंवश्चिकीर्षितं अनुग्रहायभद्रंवएवंमे

तर्पा ज्ञकृतम् २२

२

तृ

स्यात् देवैर्मार्गैर्भेदैर्मनोहरंगानंर्वगानमाकर्ण्यविस्मयंप्राप्ताः पणंतरेमृदंगपणवादि श्रवतस्तत ते
षांध्वनिंचतिरस्कुर्वदित्यर्थः २३ तेचत्रिलोचनंवीक्ष्यजाताश्चर्याः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः २४ तप्तसुवर्ण
राशिसदृशाकांतिं शितिनीलःकंठोयस्यतं २४ २६ वेदिषदःबर्हिषदःविचिकीर्षितंभगवदाराधनंविदि ८७

87A

अनुग्रहकारणमाह यः साक्षाद्वासुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः कथंभूतं रंहसः सूक्ष्मात्त्रिगुणात्प्रधानात् जी
वसंज्ञितात् पुरुषाच्च परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियंतारमित्यर्थः २८ तत्किं तस्य महत्त्वमत्वादित्याह स्वधर्मनि
ष्ठः पुमान् बहुभिर्जन्मभिर्विरिंचितां प्राप्नोति ततोपि गुणातिशयेन मामेति भागवतस्तु अथ देहांते

यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे २८ स्वधर्मनि
ष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिंचितामेति ततः परं हि मां अव्याकृतं भागवतोथ वैष्णवं पदं यथाहं वि
बुधाः कलात्यये २९ अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योस्ति
कर्हिचित् ३० इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां यद्वदामि वः ३१ मै
त्रेय उ० इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह तान्शिवः बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणपरो वचः ३२

अव्याकृतं प्रपंचातीतं वैष्णवं पदमेति यथाहं रुद्रो भूत्वा आधिकारिकवद्वर्तमानः विबुधा देवाश्चाधिका
रिकाः कलात्यये अधिकारांते लिंगभंगे सत्येष्यंति २९ अथो भागवता वासुदेवं प्रपन्ना यूयं मे प्रियाः स्थ भ
वद्भिरपि मयि प्रीतिः कार्येत्याशयेनाह मदन्यो भागवतानां च प्रेयान्नास्ति ३० अत इदं जप्तव्यं श्रूयतामि
ति विविक्तं असंकीर्णं यथा भवति ३१ ३२

स्तस्मादेवात्मत्राणाद्दष्टाएतेभ्यः प्रोक्तमिष्टदं स्तोत्रं प्राप्य प्रचेतोभ्यः कृपयाभगवान्शिवः तेजितंतवोक्त
षिः आत्मविद्वर्याणांस्वस्तयेशोभनसत्तायैस्वानंदलाभायेत्यर्थः अतोमेस्वस्तिस्वानंदसत्तास्तु ननुममो
त्कर्षोमदर्थेएवकिंनस्यात् तत्राह भवताराधसास्वानंदरूपेणराधंसिद्धं त्वंपरमानंदरूपेणैवनित्यंस्थित
इत्यर्थः अतएवभूतायात्मनेतुभ्यंनमः सर्वस्मैसर्वभूतायच ३३ सर्वरूपत्वंप्रपंचयति नमइतिसार्धैर्दश

श्रीरुद्रउवाच जितंतआत्मविद्वर्यस्वस्तयेस्वस्तिरस्तुमे भवताराद्धसाराद्धंस
र्वस्माआत्मनेनमः ३३ नमःपंकजनाभायभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने वासुदेवा
यशांतायकूटस्थायस्वरोचिषे ३४ संकर्षणायसूक्ष्मायदुरंतायांतकायच
नमोविश्वप्रबोधायप्रद्युम्नायांतरात्मने ३५

भिः पंकजलोकात्मकंनाभौयस्यतस्मैकारणात्मनेनमः कारणत्वादेवसृज्यानांप्राणिनांयेउपाधयः
भूतानिसूक्ष्माणितन्मात्राणिइंद्रियाणिच तेषामात्मनेनियंत्रेअंतः करणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेनप्रणमा
तिचतुर्भिः श्लोकार्धैः वासुदेवायचित्ताधिष्ठात्रे कूटस्थायनिर्विकाराय चित्तस्यैकरूपत्वात् ३४ संकर्षणाया
हंकाराधिष्ठात्रे सूक्ष्मायाव्यक्ताय दुरंतायअनंताय अंतकाय मुखाग्निनालोकदाहकाय विश्वस्यप्रबोधो

बोधोयस्मात् अंतरात्मनेबुद्ध्यधिष्ठात्रे ३५

88A

हृषीकाणामिंद्रियाणामीशायदिंद्रियेमनः तदात्मने सूर्यरूपेणप्रणमति परमहंसायसूर्यायपूर्णायते
जसाविश्वव्यापिने निभृतात्मनेतयहृदिशून्याय ३९ स्वर्गापवर्गद्वारायचशुचिनिग्रंतःकरणेनिषीदते
तिशुचिषदितिश्रुतेः हिरण्यवीर्यंतस्मै अग्निरूपाय चातुर्होत्रंकर्मतस्मैतत्साधनायेत्यर्थः ज्ञातःतेनतवेतद्धि
त्सावकाय ४० सोमत्वमाह ऊर्जेपितॄणामन्नाय इषेदेवानांचान्नरूपवरूपाय त्रय्याःपतयेनमः सूर्याग्निसो

नमोनमोनिरुद्धायहृषीकेशेंद्रियात्मने नमःपरमहंसायपूर्णायनिभृतात्मने ३९ स्वर्गापवर्ग
द्वारायनित्यंशुचिषदेनमः नमोहिरण्यवीर्यायचातुर्होत्रायतंतवे ४० नमऊर्जइषेत्रय्याःपतयेय
ज्ञरेतसे तृप्तिदायचजीवानांनमःसर्वरसात्मने "सर्वसत्वात्मदेहायविशेषायस्थवीयसे नमस्त्रै
लोक्यपालायसहओजोबलायच ४१ अर्थलिंगायनभसेनमोंतर्बहिरात्मने नमःपुण्यायलोकाय

मत्वेनैवतेजस्त्वमुक्तं जलत्वमाह सर्वरसात्मनेजलरूपाय ३८ सर्वेषांस \\ अमुष्मैभूरिवर्चसे ४२
त्वानांप्राणिनांये आत्मानःतेषांदेहायविशेषायपृथ्वीरूपायस्थवीयसेविराड्देहाय त्रैलोक्यपालाय वा
यवेसहआदिरूपायसहि प्राणरूपेणत्रैलोक्यंपालयति सहआदिधर्माणंचनभसेआकाशाय अर्था ३६
नांलिंगायप्रकाशकायशब्दगुणत्वात अंतर्बहिरात्मने अंतर्बहिर्व्यवहारालंबनाय एषांमहाभूतरूपत्वमुक्तं
अमुष्मैस्वर्गायभूरिवर्चसे एववैज्योतिष्मंतंपुण्यंलोकंयातीतिश्रुतेः ४२

श्री॰ प्रवृत्तायनिवृत्तायचकर्मणे पितृदेवाययाक्रमं पितृदेवप्राप्तिफलायच अधर्मफलरूपायचमृत्यवे ४१
भाग॰ दद्देशाश्चाशिषांकारणात्मने सर्वकर्मफलदात्रे मनवेसर्वज्ञायमंत्रात्मकायेतिवा विस्मृतेनप्रणमति बृह
टी॰ तेधर्माय परधर्मात्मनेकृष्णाय ४२ रुद्ररूपेणप्रणमति मीढुषेरुद्राय अहंकृतमहंकारः तदात्मने सर्व
८९ कर्तृकारणशक्तित्रयसमेतस्तस्मै ब्रह्मत्वेनप्रणमति चेतोज्ञाने आकूतिः क्रियातद्रूपाय वाचोविविध
८९ भूतिः सृष्टिर्यस्मात्तस्मै ४३ एवंनमस्कृत्यदर्शनंप्रार्थयते दर्शनमितिनवभिः भागवतैः सत्कृतंदर्शनंदे

प्रवृत्तायनिवृत्तायपितृदेवायकर्मणे नमोधर्मविपाकायमृत्यवेदुःखदायच ४१ नमस्तेआ
शिषामीशमनवेकारणात्मने नमोधर्मायबृहतेकृष्णायाकुंठमेधसे पुरुषायपुराणायसांख्य
योगेश्वरायच ४२ शक्तित्रयसमेतायमीढुषेहंकृतात्मने चेतआकूतिरूपायनमोवाचोविभूत
ये ४३ दर्शनंनोदिदृक्षूणांदेहिभागवतार्चितं रूपंप्रियतमंस्वानांसर्वेंद्रियगुणांजनं स्निग्धप्रो

ऽपुत्रानविताननम् ४५

माननंयस्मिन् ४५

दीप्तसम्यविवरणं रूपमित्यादिप्रदर्शयेत्यंते स्वानांभ ॥ इदानींभक्तसर्वसौंदर्यसंग्रहं चार्वायतचतुर्वी
क्षानांप्रियतमंरूपंदर्शयेतिनवमेनान्वयः सर्वेषामिंद्रियाणांयेगुणाविषयास्तेषामंजनंव्यंजकं सर्वेंद्रिय
विषयरूपमित्यर्थः सर्वेंद्रियाणिस्वगुणैरंजयतीतिवा ४४ स्निग्धः प्रोत्सर्पियोचनः तद्वद्वामं सर्वेषांसौंद
र्याणांसंग्रहएकत्रकारणंयस्मिन् चारवश्चायताश्चत्वारोबाहवोयस्मिन् सुजातेययोचितेसर्वावयवरुचिर

८९

89A

पद्मकोशेमध्येयानिपलाशानितद्वद्दलानीयस्मिन् सुकपोलमांसंयस्मिन् समौकर्णौविभूषणंयस्य
कुंडलयोरग्रेवक्ष्यमाणत्वात् ४८ प्रीत्याप्रहसितावविवापांगौयस्मिन् ४० स्फुरंतिकिरीटादीनियस्मिन् उ
न्नमर्द्धिः लक्ष्मीः यद्वा एतेकृत्तमाक्रहितत्कर्षोयस्यास्तितत् सिंहस्यस्कंधएवरितः प्रसरंतःकेसराएव
त्विषः ताहशीः सर्वतस्त्विषोविभ्रस्त्रासौभगग्रीवःकौस्तुभोयस्मिन् यद्वा सिंहस्येवयोस्कंधौतयोस्त्वि

पद्मकोशपलाशाक्षंसुंदरभ्रुसुनासिकं सुद्विजंसुकपोलास्यंसमकर्णविभूषणं ४८ प्रीतिप्र
हसितापांगमलकैरूपशोभितं लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलंमृष्टकुंडलं ४० स्फुरत्किरीटवल
यहारनूपुरमेखलं शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् सिंहस्कंधत्विषोविभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभं श्रियानपायिन्याक्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ४९ हाररेचकसंविग्नवलिवल्गुद
लोदरं प्रतिसंक्रामयद्विश्वंनाभ्यावर्तगभीरया ५०

षः कुंडलहारादिदीप्तीर्विभ्रदितिष्टव्यविशेषणं सौभगयुक्ताग्रीवायेनसकौस्तुभोयस्मिन् श्रियाहेतुभू
तयाक्षिप्तमस्तिरस्कृतोनिकषाश्मस्वर्णरेखांकितोनिकषपाषाणोयेनताहशेनोरसा उल्लसच्छोभमानं
४९ स्वासोच्छ्वासाभ्यांपूरकरेचकाभ्यांसंविग्नाश्च चलावलयस्ताभिः वल्गुदलवदश्वत्थपत्रसदृशमु
त्थ
दरंयस्मिन् प्रतिसंक्रामयतयतोनिर्गतोस्वतेनेवद्वारेणपुनःप्रवेशयदिव ५०
वि

श्री॰ भा॰ द॰ टी॰ ५॰

90 नै

श्यामश्रोण्यामधिकंरोचिस्नुयसीतंडुकूलेतत्र स्वर्णमयीमेखलायस्मिन् यंघ्रीचजंघेचऊरूचनिम्नेश्नुव
तेजानुनीचसमैस्याताभिरैतैः शोभनंदर्शनंयस्यसमास्यारवंगुल्फादयोयस्मिन् निम्नेजानुनीयस्मिन् शोभ
नेदर्शनेयस्यातिपरत्रयंवा ५१ पदाशीपदस्थानीयेन यद्वा एवंभूतेनपदोपलतितेदृपशरणंप्रदर्शयेत्यर्थः
शारदियत्पद्मतस्यपलाशांतद्द्रोचिर्यस्य तेनननखदीप्तिभिरंतर्भवमत्तानेविधुन्वता अपास्तप्रज्ञादादीनां
श्यामश्रोण्यधिरोचिस्नुडुकूलस्वर्णमेखले समचार्वंघ्रिजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनं ५१ पदाशर
त्पद्मपलाशरोचिषानखद्युभिरंतरघंविधुन्वता प्रदर्शयस्वीयमपास्तसाध्वसंपदंगुरोमार्गगुरुस्तमो
जुषां ५२ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सतां यद्भक्तियोगोभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठतां ५३ भवा
न्भक्तिमतालभ्योडुर्लभःसर्वदेहिनां स्वाराज्यस्याप्यभिमतएकांतेनात्मविद्गतिः ५४ तंडुराराध्य
माराध्यसतामपिडुरापया एकांतभक्त्याकोवांछेत्पादमूलंविनाबहिः ५५
साध्वसंयेनतत् द्वेष्टुरो यतस्त्वमेवतमोजुषामज्ञानाप्रदर्शकोगुरुः ५२ अतिडुर्लभमिदंमयाप्रार्थितमिति
भीतंवाह एतद्रूपमनध्येयंध्यानार्हमेव नतुप्रत्यक्षमतः प्राप्यमित्यर्थः ५३ नहिकिंकेनापिनप्राप्यतेतत्रा
ह भवानिति डुर्लभत्वमेवाह स्वर्गराज्यंयस्यतस्याप्यभिमतःस्पृहणीयःकिंच एकांतेनयआत्मवित्तस्या
पिगतिर्गम्यः ५४ अतस्त्वद्व्यतिरेकेणनकिंचिद्वांछामीत्याह तंत्वामेकांतभक्त्याआराध्य बहिःस्वर्गादि

९०A

तत्रहेतुर्यंत्वत्पादमूलेशरणं प्रविष्टंकृतांतःकालोममायंवध्यइतिनाभिमानंकरोति किंकुर्वन्वीर्यंप्रभा
वःशौर्यमुत्साहः ताभ्यांविस्फुरितयाभ्रुवाविश्वंविध्वंसयन्नपि ५९ त्वत्पादेप्रविष्टस्यकृतांततयाभावः
कियानयःलाभः त्वद्भक्तसंगएवसंकलपुरुषार्थश्रेणिशिरसिनरीनर्तीत्याह क्षणार्धेनेति भगवत
स्तवसंगिनांसंगस्यापिक्षणार्धेनापिनस्वर्गंतुलयेसमंनगणयामिनचापुनर्भवंमोक्षं मर्त्यानामाशिषो
राज्याद्याःकिमुत ५० अथानंतोद्गतौ अनंतावयवद्दरावंद्वीयस्यतस्यकीर्तिर्यशः तीर्थंगंगातयोःक

यत्रनिर्विष्टमरणंकृतांतोनाभिमन्यते विश्वंविध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूरितभ्रुवा ५९ क्षणार्धेना
पितुलयेनस्वर्गंनापुनर्भवं भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ५० अथानघांघ्रेस्तव
कीर्तितीर्थयोरंतर्बहिस्नानविधूतपाप्मनां भूतेष्वनुक्रोशसुसत्वशीलिनांस्यात्संगमोनुग्रहएष
नस्तव ५८ नयस्यचित्तंबहिरर्थविभ्रमंतमोगुहायांचविशुद्धमाविशत् यद्भक्तियोगानुगृहीतमं
तेगतिम् ५९

मेणान्तर्बहिःस्नानाभ्यांविधूतःपाप्मायेषां भूतप्रतेष्वनुक्रोशःकृ तमंजसामुनिर्विचष्टेननुतत्र
पासुसत्वंच रागादिरहितंचित्तंशीलंचार्जवादिविद्यते येषांतेषांसंगमोस्माकंस्यात् एषएवनस्त्वदनुग्रहः
तमवृत्तानेचत्वद्भक्तसंगादेवभवतीत्याह न यस्येतियेषांसतांभक्तियोगेनानुगृहीतंशुद्धंसद्यस्यचित्तंवा
ह्यार्थविविभ्रमंनभविष्यति तमोरूपायांगुहायांचनाविशत् लयंनप्राप्य तत्रतदासमुनिस्तवगतिंतत्त्वप

५८

श्री· भा· द· टी· ८१

९१

कीदृशंविश्वंतदाह यत्रेति ९ जगतउपादानत्वेनैवंकेवलतितंनिमित्तत्वेनापितदेवलक्षयन्नाह योमायये
दमिति यइदंविश्वमसदेवपरमार्थमिवासृजत् कथंभूतयाययाभेदबुद्धिरन्येषांभवति तया आत्मनित्व
यि दुःस्थपत्स्वकार्यैकर्त्वे मसममर्पया तंत्वानिरस्तभेदंप्रतीमहिजानीम ९। यद्यपित्वमेवनिर्भेदंब्रह्मतथा
पिप्रागुक्तसाकारंतवरूपंयेइदंइयजंतितएववेदागमतत्त्वज्ञाइत्याह क्रियाकलापैर्यैकमेयोगिनःसृजयं
यत्रेदंव्यज्यतेविश्वंविश्वस्मिन्नवभातियत् तत्त्वंब्रह्मपरंज्योतिराकाशमिवविस्तृतं ९ योमाययेदं
पुरुरूपयासृजद्बिभर्तिभूयःक्षपयत्यविक्रियः यद्भेदबुद्धिःसदिवात्मदुःस्थयातमात्मतंत्रंभगवन्
प्रतीमहि ९। क्रियाकलापैरिदमेवयोगिनःश्रद्धान्विताःसाधुयजंतिसिद्धये भूतेंद्रियांतःकरणो
पलक्षणंवेदेचतंत्रेचतएवकोविदाः ५८ त्वमेकआद्यःपुरुषःसुप्तशक्तिःतयारजःसत्वतमोवि
नितएवकोविदानत्वेतदनादृत्यकेवलज्ञा भिद्यते महानहंखंमरुदग्निवार्धराःसुरर्षयोभूतगणा
नेप्रवृत्ताः तंत्रेआगमे कथंभूतंमिदंभूतेंद्रियांतःकरणैरस्वतंत्रैर्यैडपलक्ष्यतेनियन्तृरूपंतत् ९३ नन्वा
भिन्नेमयिभेदंकुर्वतः संतोनकोविदानहितैर्भेदः क्रियतेत्वयैवक्रीडार्थंचेतनात्मकोभेदःकृतइत्याह त्वा
मिति आद्यस्त्वमेकएवसुप्तामायाख्याशक्तिर्यस्यतयाशक्त्या रजःसत्वतमसांद्वैधैकं यतोरजआदेःमहा
नहंकारःखंचमरुदग्निर्वार्धराभूःवारुदकं सुराश्चऋषयश्चभूतगणाश्चएकमिदंजगद्यतोभवतितद्विभिद्य ८१

सुप्तशक्तः ४३

तद्रूपत्वयः ४३

९१A

एतदुपपादयति सृष्टमिति जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं स्वांशेन प्रविष्टः अयोंऽशः इति हेतोः पुर

स्यातः सन्तः मंशं विद्वांसः पुरि शयनात्पुरुषं विदुः तर्हि किमीश्वरमेव संसारिणं विदुर्नेत्याह सारघामधुमल्लि

काःस्वाभिः सृष्टिं मधिवत्तल्लक्षविषयसुखमविद्याहतः सन् योऽश्नाति तं जीवं विदुः तथा च श्रुतिः तयोरन्यः पि

प्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति निर्णीतं च गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यर्थ ६३ तवतत्स

र्वं नियन्तः ऊतः संसारस्तमाह यः स्वशक्त्येदं सृष्टवान् स एष त्वं खलु भूतैरेव भूतानि मेघपङ्क्तीः वायुरिव का

लः स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टस्तत् विविधं पुरमात्मांशकेन अथो विदुस्तं पुरुषं सन्तमन्तर्भुङ्क्ते हृषीके मधु सा

रघं यः ६४ स एष लोकानतिचण्डवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनाव

लीर्वायुरिवाविषह्यः प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसं त्वमप्रमत्तः सहसा

भिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ६६ कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो यस्तेऽवमानव्ययमानके

लयन् लोकान्विकर्षसि संहरसि अनुमेयतत्त्वः अलक्ष्यस्वरूपः ६५ विकर्षणप्रकारमाह प्रमत्तमिति इति

कृत्यमेवमेवमिदं कर्तव्यमिति चिन्तयोच्चैः प्रमत्तं तत्र हेतुः विषयेषु लालसमतिकामुकं प्राप्तेऽपि विषये प्रवृद्धलो

भं अन्तकस्त्वमभिपद्यसे आक्रामसि त्वया लेलिहानो जिह्वयोष्ठौ प्रामोस्पृशन् सर्पो मूषकमिव ६६ अतः कस्त

त्पदाब्जं त्यजेत् पण्डितश्चेत् कथम्भूतः कस्तेऽवमानो नादरस्तेन व्ययमानं केतनं शरीरं यस्य सः यदस्माकं तु

तनः विशंकयास्म हुतार्थ निस्मृहि तोपगतिर्मन वस्था य

श्री॰
भा॰च॰
टी॰
९२
९२

उपसंहरति यद्येति रुद्रभयेनधर्मं अतोनज्ञातश्चिद्रयंयस्मातादृशीतिवसि ६८ ७० योगादेशंना
मैतत्स्तोत्रमुपासाद्यपाठतःप्राप्यमनसाधारयंतःअभ्यासेनजपत ७१ विश्वसृजांपतिःब्रह्मा ७२ सिस
अयत्वमाश्रितोब्रह्मन्परमात्मनिपश्यतं विसृंरुद्रभयधर्मममज्ञातश्चिद्रयागतिः ६८ इदंजप
तभद्रंवोविशुद्धान्नृपनंदनाः स्वधर्ममनुतिष्ठंतोभगवत्यर्पिताशयाः ६९ तमेवात्मानमात्मस्थं
सर्वभूतेष्ववस्थितं पूजयध्वंगृणंतश्चध्यायंतश्चासकृद्धरिं ७० योगादेशमुपासाद्यधारयंतोमु
निव्रताः समाहितधियःसर्वएतदभ्यसतादृताः ७१ इदमाहपुरास्माकंभगवान्विश्वसृक्पतिः
भृग्वादीनामात्मजानांसिसृक्षुःसंसिसृक्षतां तेवयंचोदिताःसर्वप्रजासर्गेप्रजेश्वराः अनेनध
स्ततमसःसिसृक्ष्मोविविधाःप्रजाः ७२ अथेदंनित्यदायुक्तोजपन्नवहितःपुमान् अचिराच्छ्रेयआ
प्नोतिवासुदेवपरायणः ७४ श्रेयसामिहसर्वेषांज्ञानंनिःश्रेयसंपरं सुखंतरतिदुष्पारंज्ञाननौ
व्यसनार्णवं ७५ यइदंश्रद्धयायुक्तोमद्गीतंभगवत्स्तवं अधीयानोदुराराध्यंहरिमाराधयत्यसौ ७६
हि२ विंदतेपुरुषोमुष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरन् मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ७७ इदंयःक
ल्यउत्थायप्रांजलिःश्रद्धयान्वितः शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्योमुच्यतेकर्मबंधनैः ७८
त्मसृष्टवंतः ७२ युक्तएकाग्रचित्तः ७४ ज्ञानमेवनौर्यस्य ७५ यःअधीयानोभवति ७६ अमुष्माद्धरेःअसा

वसत्वरन्नस्थिरः सन्मद्गीतंस्तोत्रंतेनगीतात्स्तुतात् एकपदवल्लभः प्रिय
आश्रयस्तस्मात् ७७ कल्येउषसि ७८
२

तपश्चरंततपसोतेईप्सितंप्राप्स्यथ ७९ इतिचतुर्थेचतुर्विंशः २४ प्रचेतःसुतपस्यस्त्सुतत्रैवनारदोब्रुणी
प्राचीनवर्हिषेध्यात्मपारोक्षेणाहपंचभिः पुरंजनकथाव्याजात्संचविंशेत्रनारदः आत्मनोबुद्धिसंगेन
विविधामाहसंसृतिं प्रचेतःसुतपस्तोब्रेताप्यमानेषुनारदः पुरंजनकथाकूटंप्राहप्राचीनवर्हिषे १२

गीतंमयेदंनरदेवनंदनाःपरस्यपुंसःपरमात्मनस्तव जपन्तएकाग्रधियस्तपोमहच्चरध्वमंते
ततप्राप्स्यथेप्सितं ७९ इतिचतुर्थेरुद्रगीतंनामचतुर्विंशः २४ मैत्रेयउ॰ इतिसन्दिश्यभगवा
न्वार्हिषदैरभिपूजितः पश्यतांराजपुत्राणांतत्रैवांतर्दधेहरः १ रुद्रगीतंभगवतःस्तोत्रंसर्वेप्र
चेतसः जपंतस्तेतपस्तेपुर्वर्षाणामयुतंजले २ प्राचीनवर्हिषंक्षत्तःकर्मस्वासक्तमानसं नार
दोध्यात्मतत्त्वज्ञःकृपालुःप्रत्यबोधयत् ३ श्रेयस्त्वंकतमद्राजन्कर्मणात्मनईहसे दुःखहानिःसु
खावाप्तिःश्रेयस्तन्नेहचेष्यते ४ राजोवाच नजानामिमहाभागपरंकर्मापविद्धधीः ब्रूहिमेविमलं
|| ज्ञानंयेनमुच्येयकर्मभिः ५
प्रचेतःसुतपश्चरत्सुनारदःप्राचीनवर्हिषंबोधितवान् अतःप्रचेतसांकथा
मसमाप्यैवतत्पितुर्वृत्तमाह प्राचीनवर्हिषमिति ३ श्रेयःफलमीहसेइच्छसिईहकर्मणातदुभयंनेष्यते
विचारकैः ४ परंश्रेयः मोक्षंकर्मभिरपविद्धाविक्षिप्ताधीर्यस्य ५ ॥

किंच गृहेषुस्थितःपुत्रादिषुचपुरुषार्थधीर्यस्य ६ कर्मफलेषुवैराग्यमुत्पाद्यब्रह्मविद्यामुपदेष्टुंयोगानुभ
वेनयज्ञपशून्व्यस्तंप्रदर्शयाह भोभोइतिसंज्ञापितान्मारितान् ७ एतेत्वांसंपरेतंमृतंसंप्रतीक्षंतेवैशसंत्व
त्कृतंतापीडांस्मरंतः ततस्त्वायःकूटैःलोहयंत्रमयैःशृंगैःछिंदंतिछेत्स्यंति ८ अत्राऽस्मिन्नर्थकटेनिस्तारकम
मुमितिहासंकथयिष्यामि ९ तत्रजीवस्यविषयासक्त्यासंसारः सचस्वरूपग्रहणेननिवर्ततइतिवक्तुंविप

गृहेषुकूटधर्मेषुपुत्रदारधनार्थधीः नपरंविंदतेमूढोभ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ६ नारदउ॰ भोभोःप्र
जापतेराजन्पशून्पश्यत्वयाध्वरे संज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेनसहस्रशः ७ एतेत्वांसंप्रती
क्षंतेस्मरंतोवैशसंतव संपरेतमयःकूटैःछिंदंत्युत्थितमन्यवः ८ अत्रतेकथयिष्येऽमुमिति
हासंपुरातनं पुरंजनस्यचरितंनिबोधगदतोमम ९ आसीत्पुरंजनोनामराजाराजन्बृहच्छ्र

र्थगृहीतस्यसाक्षाद्बोधयितुमशक्तेः राजवृत्तांत॥ वाः तस्याविज्ञातनामासीत्सखाविज्ञातचेष्टि
मिवाह आसीदिति पुरंजनादीन्स्वयमेवेतः पंचमेऽध्यायेव्याख्यास्यति तथापिसुखग्रहणाययथो
पयोगंकिंचिद्व्याख्यास्यामः तत्रस्वकर्मभिः पुरंजनोजीवः विज्ञातंनामयस्यनचविज्ञातंचेष्टितंयस्य ९३
सईश्वरस्तस्यसखा यद्वा विज्ञातंचेष्टितंजीवप्रेरणादिलक्षणंयस्यजीवपारतंत्र्यस्यानुभवसिद्धत्वा १०

93A श्रावणं भोगायतनं देहं ११ यावन्तः पुरस्ताः तस्य तस्य कामोपपत्तेः प्राप्तौ साधनमेते गवादिदेहानामैहि
कपारलौकिकभोगभोग्यत्वाभावात् तथा च श्रुतिः ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नो यमलमिति ताभ्यो अश्व
मानयत्ता अब्रुवन्न वै नो यमलमितीति १२ हिमवतो दक्षिणे पृष्ठसानुप्रकर्मक्षेत्रे भारतवर्षे पुरीं मनुष्य
शरीरं लक्षितानि दृष्टानि सर्वाणि लक्षणानि यस्यां अथ पंगुत्वादिदोषरहितामित्यर्थः १३ तामनुवर्णय

सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः नानुरूपं यदाविन्दद् अभूत्स विमना इव ११ न सा
धुमेने ताः सर्वा भूतले यावतीः पुरः कामान्कामयमानोसौ तस्य तस्योपपत्तये १२ स एक
दा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु ददर्श नवभिर्द्वार्भिः पुरीं लक्षितलक्षणां १३ प्राकारो
पवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः स्वर्णरौप्यायसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गृहैः १४

ति त्रिभिः अत्र किंचित्सादृश्यमवलंब्य कथासौंदर्याय प्राकारादीनि वर्णयति परिखैरिति पुंस्त्वमार्षं अक्षा
णि गवाक्षाः तोरणादयः शरीरावयवाः प्राकारादिरूपावयवत्वेन रूप्यन्ते स्वर्णादिशृंगैः शिखरैर्युक्ता ये गृहा
स्तैः संकुलामिति आधारादिचक्राणि गृहाः शृंगाणि च राजसादिस्वभावा विवक्षिताः १४

॥ ॥ ॥

नो

श्री· भा·चं· टी· २४ ९५

नीलादिभिः लक्ष्मप्रहर्म्यस्थलीयमांग्रहणमाणिक्यंस्थलीहृदयंनाडीनीलादिभावेनलक्ष्यते तत्तद्विषया
वासनाव्याभोगवतीनागपुरीमिव १५ सभासमाजस्थानं चत्वरंचतुष्पथः रथ्याराजमार्गः आक्रीडायतनं
द्यूतादिस्थानं आपणोहट्टः तैः चैत्यंजनानांविश्रामस्थानं ध्वजेषुपताकाः ताभिरभियुक्तां अत्रचविषय
निष्टबुद्धियोगेनजीवस्यदेहमेवंध्यइतिविवक्षयाविषयवर्गवाह्योपवनत्वेनरूपयति तद्विशेषात्स्वकंद

नीलस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतारुणैः लक्ष्मप्रहर्म्यस्थलीदीप्तांश्रियाभोगवतीमिव १५ सभाच
त्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तांविद्रुमवेदिभिः १६ पुर्यास्तुवाह्योपव
नेदिव्यद्रुमलताकुले नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाक
रवायुना चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि १७ नानारण्यमृगव्रातैरनावाधेमुनिव्रतैः आहूते

नादीन्विद्रुमलतादिभावेनशेषः कृष्णालंकारः १६ वाह्योपवनेषु॥ मन्यतेपांथायत्रकोकिलकूजितैः स्म
मदोद्ददर्शीतिचतत्र्यैनान्वयः नदंतोविहंगालिकुलानांकोलाहलोयेषुतेजलाशयायस्मिन् १७ हिमनिर्झरा
णांविप्रुषोविंदवः तद्वताकुसुमाकरसंबंधिनावायुनाचलंतः प्रवालाविटपाः शाखाश्चयेषांतैः वृक्षैर्नलि
नीनांसरसीनांतटेषुसम्पत्समृद्धिर्यस्मिन् अनावाधेनत्यक्तवाधरहितेमुनिव्रतैरहिंसैरात्मानमाहूतमिव

राम २४

१५ग्र तत्रप्रमदोत्तमांविवेकवतींबुद्धिंददर्श यदृच्छयागतामितितयोः संबंधस्यदुर्निरूपत्वंदर्शयति तामन्नुव
र्णयति सार्धैः चतुर्भिर्दशभिः ज्ञानकर्मेंद्रियैः एकैकंप्रत्येकंशतमनंतावृत्तयस्तासांनायकैः पतिभिः स
ह पावंतरेनायकाः स्त्रियोयेषांतेः २० पंचशीर्षाणिवृत्तयोयस्यतेन अहिनाप्राणेन प्रतीहारेणपालकेन

यदृच्छयागतांतत्रददर्शप्रमदोत्तमां भृत्यैर्दशभिरायांतीमेकैकशतनायकैः २० पंचशीर्षाहि
नागुप्तांप्रतीहारेणसर्वतः अन्वेषमाणामृषभमप्रौढांकामरूपिणीं २१ सुनासांसुदतींबालांः
सुकपोलांवराननां समविन्यस्तकर्णाभ्यांबिभ्रतींकुंडलश्रियं २२ पिशंगनीवींसुश्रोणिंश्यामां
कनकमेखलां पद्भ्यांक्वणद्भ्यांचलतींनूपुरैर्देवतामिव २३ स्तनैर्व्यंजितकैशोरैःसमवृत्तैर्निरंत
रैः वस्त्रांतेननिगूहंतींव्रीडयागजगामिनीं २४
गुप्तां ऋषभंभर्तारं २१ गंधवत्तानादिभिर्उत्सवघवैः
सुनासत्वादिरूप्यतेसमंविन्यस्तौरचितौताभ्यांकुंडलशोभांदधती २२ अत्रमधेहिसौम्यमनश्रतियत्क्षंतद
न्नमेत्यादिश्रुत्यनुसारेणश्यामामित्युक्तं नूपुरैः क्वणद्भ्यांनूपुरेणपादांगुलीयकानामप्युपलक्षणंदृऊ
वचनम् २३ व्यंजितकैशोरंयौवनोपक्रमाभ्यांसमौवृत्तौच २४

वर्णोक्ति

श्री॰ तामाहेतितयोः संवादोक्तेः संबंधदार्ढ्याय अपांगएवपुंखोमूलप्रांतोयस्यकंटकाणास्यतेनस्पृष्टो
भा॰ द॰ विद्धः प्रेमणाउद्भवोर्धनुः स्थानीयायस्मिनतेन २५ रुतःस्थानादिहागतासि हेसतिपुर्याः समीपस्थाउपरी
टी॰ भूःतामालस्यकिंकर्तुमिच्छसीत्यर्थः २६ तवयेनुपश्चाः अनुवर्तिनः एतेके एकादशमहान्भटोहरहलवे
९५
95

तामाहललितंवीरः सव्रीडस्मितशोभनां स्निग्धेनापांगपुंखेनस्पृष्टःप्रेमोद्भमद्भ्रुवा २५
कात्वंकंजपलाशाक्षिकस्यासीहरुतःसति इमामुपपुरींभीरुकिंविकीर्षसिशंससे २६
कएतेनुपथायेतेरकाएकादशमहाभटाः एताबाललनाःसुभ्रुकोयंतेहिप्रियःस्मरः २७
त्वंश्रीर्भवान्यस्यथवाग्रमापतिंविचिन्वतीकिंमुनिवद्रहोवने त्वदंघ्रिकामाप्तसमस्त
कामंक्वपद्मकोशः पतितः कराग्रात् २८

नवद्रयमाणोयेश्वदशास्तुते बुद्धेर्मनसःइत्यगुपा
दानं बुद्धिपरिवारकेंद्रियमहायतयातत्परिचारकत्वविवक्षया २७ त्वंश्रीः किंपतिंधर्मविचिन्वती अथ
वाभवानीपतिंविचिन्वती किंवाक्सरस्वतीब्रह्माणं रमापतिंविष्णुं मुनिरिवसेयतासती कथंभूतंप ९५
तिं त्वदंघ्रिकामेनैवत्वदंघ्रिकामनयैवप्राप्ताः समस्ताः कामायेनतम् २८

पिर्व

95A

हेवीरत्वमास्तांमय्येतं अन्यतमापि नभवसि यतोभुविस्पृक् नहिदेवताभुवंस्पृशंति वीरवरेणमयालोकं
अलंकुरु कथंत्वयासहालंकरोमीतिचेत्तत्राह अदभ्रकर्मणामदभ्रमनल्पंकर्मत्वत्संगाद्यस्यतेन स्वतोः
कर्मतेन त्वत्संगात्सकर्मोभवामीत्यर्थः परंवैकुंठे २९ यद्यस्मादीषोपांगेनविशिखेनविखंडितमिंद्रियंम

नामुंवरोर्वन्यतमाभुविस्पृक्कुरीमिमांवीरवरेणसाकं अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणालोकंपरंश्रीरिव
यज्ञपुंसः २९ यदेक्षमाणापांगविखंडितेंद्रियंसव्रीडभावस्मितविभ्रमभ्रुवा त्वयोपसृष्टोभगवान्मनोभ
वः प्रबाधतेथानुगृहाणशोभने ३० त्वमाननंसुभ्रुसुतारलोचनंव्यालंविनीलालकवृंदसंवृतम्
उन्नीयमेदर्शयवल्गुवाचकंयद्व्रीडयानाभिमुखंशुचिस्मिते ३१ इत्थंपुरंजनंनारीयाचमानमधी
रवत् अभ्यनंदततंवीरंहसंतीवीरमोहिता ३२

नोयस्यतंमनोभवोबाधते अथतस्मादनुगृहाण सव्रीडंयद्भावेनप्रेमणास्मितंतेनविभ्रमंतीयाभ्रूः तयाउपसृ
ष्टः प्रेरितः ३० यद्व्रीडयामेमुखंनभवतितदाननमुन्नीयमेदर्शय शोभनेभ्रुवौयस्मिन् सुतारेशोभनकनीनिके
लोचनेयस्मिन् व्यालंबिनोदीर्घायेनीलाअलकास्तेषांवृंदेनसंवृतंवल्गूनिवाचकानिवाक्यानियस्मिन् ३१
हेवीरसापितंहसंतीमोहितासतीतमाह ३२

श्री· यत्त्वंकस्यासिइत्यनेनकस्यपुत्रीगोत्रेणेति क्वात्वमितिचकिंनामासीतितत्राह आत्मनोममपरस्यतवापि
भा·च· कर्तारंमम्मद्ध विद्मः गोत्रंनामचयत्कृतंभवतितंनचविद्मः ३२ आत्मनोममशरणामियंपुरीयेननिर्मितातं
चनविद्मः ३३ यत्त्वंकपतेअनुपश्याइतितत्राहपतेइति ३४ आस्तांनामगोत्रादियत्रागतोसिएतदिच्छाभ
९९ द्रंतावत् ग्राम्यान् इंद्रियग्रामार्हान् उद्वहिष्यामिसंपादयिष्यामि स्वबंधुभिसखीभिश्च ३५ समाःसे
96

नविदामवयंसम्यक्कर्तारंपुरुषर्षभ आत्मनश्चपरस्यापिगोत्रंनामचयत्कृतं ३२ इहाद्यसंतमा
त्मानंविदामनततःपरं येनेयंनिर्मितावीरपुरीशरणमात्मनः ३३ एतेसखायःसख्योमेनरना
र्यश्चमानद सुप्तायांमयिजागर्तिनागोयंपालयन्पुरीं ३४ दिष्ट्यागतोसिभद्रंतेग्राम्यान्कामानभी
प्ससे उद्वहिष्यामितांस्तेहंस्वबंधुभिररिन्दम ३५ इमांत्वमधितिष्ठस्वपुरींनवमुखींविभो मयोप
नीतान्गृह्णानःकामभोगान्शतंसमाः ३६ कंनुत्वदन्यंरमयेह्यरतिज्ञमकोविदं असंपरायाभिमु
खमस्वस्तनविदंपशुं ३७

वत्सरान् मनुष्यदेहप्रवेशात्कृतमित्यर्थः ३६ प्रवृत्तिस्वभावत्वान्निवृत्तिमिति
न्नाह एवंकंतत्संगमभिनंदतिपंचभिः त्वत्तोन्यंकंरमये अरतिज्ञंनैष्ठिकं अकोविदमनिषिद्धस्त्रवत्यागिनं
संपरायोमरणं तदनभिमुखंपरलोकचिन्ताशून्यं अस्वस्तनविदं श्वःइदंकर्तव्यमितिलोकचिंताशून्यंपशुवत्तं ९६ ३०

96A अत्र गार्हस्थ्ये प्रजानंदः पुत्रसुखं अमृतं मोक्षः केवलिनो यतयः ३८ गृहाश्रम इति यत् क्षेमार्हं शरीरिणा
माश्रयं ३९ ४० भोगे भोगयोः सर्पदेहाकारयोस्तव भुजयोर्यत्र सज्जेत एवंभूतं कस्याः स्त्रिया मनः स्यात् न
कस्यापि प्रियो भवान् अनाथवर्गाः दीनास्तेषामाधिं अलमत्यर्थमपोहितुं सर्वत्र चरति केनापोहितुं घृण

धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानंदोऽमृतं यशः लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः ३८ पितृदे
वर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह क्षेमं वदंति शरणं भवेऽस्मिन्यद्गृहाश्रमः ३९ का नाम वीर विख्या
तं वदान्यं प्रियदर्शनं न वृणीत पतिं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं स्वयं ४० कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः
स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धतः स्मितावलोकेन चरत्यपोहितुं ४१
नारद उवाच इति तौ दंपती तत्र समुद्य समयं मिथः तां प्रविश्य पुरीं राजन्मुमुदाते शतं समाः ४२ उ
पगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः क्रीडन्परिवृतः स्त्रीभिः ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ४३

योद्धतः अतिशायितो यः स्मितपूर्वकोऽवलोकस्तेन ४१ समुद्य समुदीर्य समाः संवत्सरान् ४२ तत्र जाग्रदव
स्थासंक्षेपेणाह उपगीयमान इति सुषुप्तावस्थामाह ह्रदिनीं हृदयाकाशं स्वापस्थानं अनेन सुषुप्तावस्था
द्योतिता शुचौ निदाघे ४३

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ८

97

इदानींनवद्वारएवंकप्रदर्शनेनजाग्रदवस्थांप्रपंचयति सप्तेतियावदध्यायसमाप्तिः तस्याः उपरिकृताद्वा
रः सप्तवृताइतिपाठेसंवृताः नेत्रेनासिके श्रोत्रेमुखंचेतिसप्त अधोद्वेद्वारौगुदलिंगे यः कश्चनेति आ
त्मनः सम्यगविज्ञानादनियतत्वाच्च ४४ तासांसप्तसुपंचद्वारः पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः ४५ खद्यो
तवदल्पप्रकाशावामनेत्ररूपा आविःप्रकटंमुखंयस्याः सावहुप्रकाशाद्दक्षिणनेत्रलक्षणातस्माद्दक्षि

सप्तोपरिकृतंद्वारः पुरस्तस्यास्तुद्वेअधः पृथग्विषयगमनार्थंतस्यांयः कश्चनेश्वरः ४४ पंचद्वार
स्तुपौरस्त्यादक्षिणैकातथोत्तरा पश्चिमेद्वेअमूषांतेनामानिनृपवर्णाय ४५ खद्योताविर्मुखीचप्रा
ग्द्वारावेकत्रनिर्मिते विभ्राजितंजनपदंयातिताभ्यांद्युमत्सखः नलिनीनालिनीचप्राग्द्वारावेकत्र
निर्मिते अवधूतसखस्ताभ्यांविषयंयातिसौरभं ४७ मुख्यानामपुरस्ताद्द्वाः तयापणंबहूदनौ

णार्थंमात्मनोवीर्यंवत्तरमितिश्रुतेः स्वानुभवाश्चतत्रप्रकाशाधिक्यं ७॥ विषयोयातिपुरस्तादुभेसन्नावि
कत्रसंलग्नौविभ्राजितंरूपंद्युमत्सखः चक्षुः सहितः ४८ नलनालशब्दौछिद्रवाचिनौ तद्वतिनलिनीना
लिनीवामदक्षिणनासिके अत्रापिसत्ताभेदादेवकार्यस्यनाधिक्यमेवंवज्ञेयंअवधूतोवायुस्थितिस्थितोघ्राणः
सौरभंगंधं ४७ मुख्याः प्रधानाआस्यआपणोभाषणं वहूदनमिश्रमन्नंवक्रोदनइत्यनुक्तिः पयोत्तवादन्वात

पञ्चाश्रितः ४८

रसंगंरसमेदिप्यं विषयोणीमिद्धियंताभ्यांश्रुतितः ४८

८

९७A

दक्षिणेनेतिचनंतृतीया किंच दक्षिणस्यांदिशीत्यस्मिन्नर्थे तद्धितोयमेनप्रत्ययोव्ययसंज्ञः एवमुत्तरेणे
ति अयमर्थः पंचानांविषयाणामन्यतोनवगतानांप्रकाशनायालमिदंपांचालंशास्त्रंश्रवणकालेचबला-
धिक्याद्दक्षिणकर्णः प्रथमंवर्तते शास्त्रेचप्रथमंश्रोतव्यंकर्मकांडमित्येवंतावतायेनप्रवृत्तंमत्तस्यकर्मकांड
स्यदक्षिणकर्णेनश्रवणमिष्यते ततस्तदर्थमनुष्ठायपितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकंपितृयानंप्रपद्यते त

पितृहूर्नामपुर्याद्वादक्षिणेनपुरंजनः राष्ट्रंदक्षिणपंचालंयातिश्रुतधरान्वितः ४९ देवहूर्नाम
पुर्याद्वाउत्तरेणपुरंजनः राष्ट्रमुत्तरपंचालंयातिश्रुतधरान्वितः ५० आसुरीनामपश्चाद्द्वास्तयाया
तिपुरंजनः ग्रामकंनामविषयंदुर्मदेनसमन्वितः ५१ निर्ऋतिर्नामपश्चाद्द्वास्तयायातिपुरंजनः
वैशसंयातिविषयंलुब्धकेनसमन्वितः ५२

त

इनेनप्रकारेणपितृणामाह्वानमनेनभवतीति पितृहूर्दक्षिणः उत्तरोदेवहूः स्मृतः प्रवृत्तंचनिवृत्तंचशा-
स्त्रंपांचालसंज्ञितं पितृयानंदेवयानंश्रोत्राख्यश्रुतधराद्व्रजेतइति ४९ ५० असुराणामिंद्रियारामाणांतेषामियमासुरीशि
श्नद्वाः ग्रामकंग्राम्यजनानांकंसुखंयस्मिन्व्यवाय दुर्मदेनगुह्येंद्रियेण ५१ निर्ऋतिर्नामगुदः मलस्यद्वारत्वात्
वैशसंमलविसर्गं लुब्धकेनपायुना ततोन्यत्रातस्यसुडः स्वग्रामैः लुब्धकसाम्य ५२

अमीषांमध्येनिर्वाक्पादः पेशस्कृद्धस्तः तावुभावन्धौछिद्राभावात् स्वतोज्ञानक्रियाशक्त्याभावाच्चअक्षण्वता
एवतामिंद्रियवतांदेहानामधिपतिःपुरंजनः त्वगिंद्रियस्यानुवृत्तिःसर्वेष्वंतर्भावितत्वात् ५२ अंतःपुरंहृद

अन्धावमीषांपौराणांनिर्वाक्पेशस्कृतावुभौ अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यांयातिकरोतिच ५३ स
यर्ह्यंतःपुरगतोविषूचीनसमन्वितः मोहंप्रसादंहर्षंवायातिजायात्मजोद्भवं एवंकर्मसुसंसक्तः
कामात्मावंचितोबुधः महिषीयद्यदीहेततत्तदेवान्ववर्तत ५५ क्वचित्पिबंत्यांपिबतिमदिरांमद
विह्वलः अश्नंत्यांक्वचिदश्नातिजक्षंत्यांसहजक्षिति क्वचिद्गायतिगायंत्यांरुदंत्यांरोदितिक्वचित्
क्वचिद्धसंत्यांहसतिजल्पंत्यामनुजल्पति ५७ क्वचिद्धावतिधावंत्यांतिष्ठंत्यामनुगच्छति अनुशेते
शयानायामन्वास्तेक्वचिदासतीं ५८ क्वचिच्छृणोतिशृण्वंत्यांपश्यंत्यामनुपश्यति क्वचिज्जिघ्रति
जिघ्रंत्यांस्पृशंत्यांस्पृशतिक्वचित् ५९ क्वचिच्चशोचतींजायामनुशोचतिदीनवत् अनुहृष्यतिहृष्य
त्यांमुदितामनुमोदते ६० सतीमासीनाम् ५८ ६०

यंगतः विषूचीनंसर्वतोमुखं मनःमोहप्रसादहर्षाः तमःसत्वरजः कार्याणि जायाबुद्धिःआत्मजाइंद्रिय
परिणामास्तदुद्भवं ५४ ईहितईहित अन्ववर्ततचकार ५५ तदेवाहक्वचिदितिजक्षंत्याभक्षयंत्या ५६ आ ५७

जाग्रदवस्थां ३

सर्वाअसंगत्वादिलक्षणाप्रकृतिःस्वभावोवंचितोयस्य सर्वथाप्रकृत्यावंचितइतिवानेच्छन् अनिच्छन्
क्लैब्यात्यारक्षणात ६२ इतिचतुर्थेपुरंजनोपाख्यानेपंचविंशः २५ षड्विंशेमृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणो-
चितः तद्बुद्धित्यागयोगाभ्यांसंसृतिःसाप्रपंच्यते तदेवमात्मनिउपाधिकृतांस्वप्नावस्थांचोक्त्वाइदानींस्व-
प्नावस्थामाह सएकदेतिदशभिः महेष्वासोधनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशोयस्य सरथमारुह्य

कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिनिवेशः

विप्रलब्धोमहिष्येवंसर्वप्रकृतिवंचितः नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञःक्लैब्यात्क्रीडामृ
गोयथा ६२ इतिचतुर्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेपंचविंशः २५ नारदउः सएक
दामहेष्वासोरथंपंचाश्वमाशुगं द्वीषंद्विचक्रमेकाक्षंत्रिवेणुंपंचबंधुरं १ प्राणाः।

स्वप्नरचितंदेहं ज्ञानेंद्रियाणि

द्वीषं अहंता ममता
द्विचक्रं पुण्य पाप
एकाक्षं प्रधानं
त्रिवेणुं गुणत्रयः

पंचप्रस्थंवनमगादितितृतीयेनान्वयः रथंतदानीमेवविधृतंस्वप्नदेहंजाग्रद्देहस्यशतसंवत्सरोपभोग्यत्वं
पुरत्वेनोक्तत्वात पंचज्ञानेंद्रियाण्यश्वायस्यआशुगंशीघ्रगतिद्वेअहंताममतेईषेदंडिकेयस्य द्वेपुण्यपा
पेचक्रेयस्य एकप्रधानमक्षोयस्यत्रयोगुणावेणवोध्वजायस्य पंचप्राणावंधुराणिवन्धुना
नियस्य १ ॥

श्री· एकं मनः रश्मिः प्रग्रहो यस्य एका बुद्धिः दमनः सूतो यस्य तं च तं च एकं हृदयं नीडं रथिन उपवेशस्थानं
भा·स्कं· यस्मिन् द्वौ शोकमोहौ कूवरौ युगबंधनस्थाने यस्य पंच शब्दादयो विषयाः प्रक्रियंते प्रक्षिप्यंते यस्मिन्
टी· अस्य व्याख्यानं भविष्यति पंचेंद्रियार्थप्रक्षेप इति सप्त धातवो वरूथा रक्षार्थं चर्मावरणानि यस्य पंच
११ कर्मेंद्रियाणि विक्रमा गतिप्रकारा यस्य २ हेमोपस्करणं सौवर्णाभरणं स्वर्णवर्म वर्म कवचं रजोगुणा
९९ वृतः अत एव पृथुधिः इषुधिः निषंगः अनंतवासनो ऽहंकारोपाधिः एकादशो मनोरूपश्चमूनाथः सेनापति

मनः बुद्धिः हृदयं शोकमोहौ विषया धातवः कर्मेंद्रियाणि

रजोगुणावृतः २ एकारश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरम् पंचप्रहरणं सप्तवरूथं पंचविक्रमम् २ हे
मोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माऽक्षयेषुधिः एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगाद्वनं ३ च
चार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ४

एस्य मनसः वासनामयस्य प्रवृत्तत्वात् संकल्पविकल्पात्मकस्य वृत्तिहृदलत्वेनावस्थानस्य च मूर्तोपायत्वमि
ति विभागः पंच शब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो यस्मिन् तद्वनं भजनीयं देशमगात् ३ आत्ता गृहीता इ
षवो रागद्वेषादिरूपाः कार्मुकं च भोगाद्यभिनिवेशरूपं येन जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय अतदर्हां त्यागा ९९
नर्हां त्यागे हेतुः मृगयां तद्रूपत इति मृगा विषयाः तेषु व्यसनं भोगासक्तिः तेन लालसातिस्पृहा यस्य ४ ॥

99A

वाणैः गणादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु वनचरान्भजनीयविषयान् न्यहनत् आत्मसात्कृतवान् क
थापत्तेत्तस्पष्टमेव ५ आसंरीहृतिमाश्रितेतिकिमितिमृगयानिषिध्यते कथापदेतावद्राज्ञो विहितैव
सा अथ्यात्मपतेपि जीवस्य विषयोभोगो विहित एवेत्याशंक्याह तीर्थेषिति त्रिभिः अयंभावः नहि मृग
या विधीयते रागप्राप्तत्वात् किंतु नियम्यते प्रवृत्ति शंकोच्यते नियममेव षड्भिः प्रदर्शयति यद्यलम

आसंरीहृतिमाश्रित्य चोरात्मानिरवग्रहः न्यहनन्निशितैर्बाणैः वनेषु वनगोचरान् ५ तीर्थेषु
प्रतिदृष्टेषु राजामेध्यान्पशून्वने यावदर्थमलंलब्धोहन्यादितिनियम्यते ६ य एवं कर्मनियतं
विद्वान्कुर्वीत मानवः कर्मणा तेन राजेंद्र ज्ञानेन सनलिप्यते ७ अन्यथाकर्मकुर्वाणो माना
रूढो निबध्यते गुणप्रवाहपतितो नष्टप्र ...तिवजनियः ८

स्य यं लब्धो रागी सन् हन्यात् तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव त
त्रापि प्रतिदृष्टेषु प्राप्तेष्वेव न नित्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजैव मध्यानेव वन एव यावदुपयोगमेवेति
एवं जीवस्य विषयसेवापि यावदुपयोगं नयथेष्टमिति नियम एवेत्यर्थः ६ अतोनावश्यकत्वमित्याह य
एवं नियतं कर्म विद्वान् तेनेत्युपलक्षणं तेनान्येन वा कर्मणा एवमनुतिष्ठते नयज्ज्ञानं भवति तेन ज्ञानेन
हेतुना मोनुष्ठाता नलिप्यते अन्यथानियमोल्लंघनेनांतः करणशुद्ध्यभावात्कर्तृत्वाभिमानरूढः कर्मभिरनु

बध्यते ततस्तद्गुणप्रवाहपतितो भववजति ८

श्री॰ भा॰स्क॰ टी॰ १००
100

शासेसीकं परिसमाप्य पुनर्मृगयामेवानुवर्तयति तत्रेति चित्रावाजाः पत्राणि येषां तैः विप्लवो नाशः क
रुणात्मकृपालूनां दुःसहः ९ १० तदेवं स्वभावस्थादर्शिता इदानीं पुनरपि विवेकवत्वाद्बुद्ध्या रममाणस्य
पुत्रादि संततिप्रपंचं विधास्यन्कथां मैं दर्शयितुं तस्याः प्रणयकुपितायाः अनुनयप्रस्तावसहितमाह तत

तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः विप्लवोभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनां ९
शशान्वराहान्महिषान्गवयान्रुरुशल्यकान् मेध्याननेयांश्च विविधान्विनिघ्नन्श्रममध्यगात्
ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान् कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ११ आ
त्मानमर्हयांचक्रे धूपालेपस्रगादिभिः साध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधे मनः १२ तृप्तो हृ
ष्टः सुदृप्तश्च कन्दर्पाकृष्टमानसः न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनी १३ अंतःपुरस्त्रियो
पृच्छद्विमना इव वेदिषत् अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा नतथैतर्हि रोचते गृहेषु गृ

हेत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्तिः आईयिवान् आगतः कृतं स्नानमुचितआहारश्च येन संविवेश शय्यामाश्रि
तः ११ १२ गृहमेधिनीं सात्विकीं बुद्धिं राजसत्वात् बुद्ध्या वर्तमानो नापश्यत् १३ वेदिषत् हे प्राचीनबर्हिः अं
तः पुरस्त्रियः तत्सखीः सेश्वरीणां स्वामिनीसंहितानां यथा पुरेत्यादि एष्य गवाक्यं १४

१००

100A

व्यंगेचक्रादिहीने १५ १६ निरवस्तारेआस्तरणरहिते १७ अवधूतांमलदेहादरांतत्संगेनोन्मथितंव्याकु
लंज्ञानंयस्य १८ प्रेमसंरंभः प्रणयकोपस्तस्यलिंगंकुटिलदृष्ट्यादिस्वस्मिन्नलब्धवान् १९ उत्संगमारो

यदिनस्याद्गृहेमातापत्नीवापतिदेवता व्यंगेरथइवप्राज्ञःकोनामासीतदीनवत् १५ क्ववर्त
तेसाललनामज्जंतंव्यसनार्णवे यामामुद्धरतेप्रज्ञांदीपयंतीपदेपदे १६ रामाऊचुः नरनाथ नारदउवाच
नजानीमःत्वत्प्रियायद्व्यवस्यति भूतलेनिरवस्तारेशयानांपश्यशत्रुहन् १७ पुरंजनःस्व
महिषींनिरीक्ष्यावधुतांभुवि तत्संगोन्मथितज्ञानोवैक्लव्यंपरमंययौ १८ सांत्वयन्श्लक्ष्णया
वाचाहृदयेनविदूयता प्रेयस्याःप्रेमसंरंभलिंगमात्मनिनाभ्यगात् १९ अनुनिन्येथश
नकैर्वीरोनुनयकोविदः पस्पर्शपादयुगलमाहचोत्संगलालितां २० नूनंत्वकृतपुण्यास्ते पुरंजनउवाच
भृत्यायेष्वीश्वराःशुभे कृतागःस्वात्मसात्कृत्वाशिक्षादंडंनयुंजते २१

पलालितं २० कृतमागः अपराधोयैस्तेषु आत्मसात्कृत्वा अस्मदधीनोयमितिमत्वाशिक्षार्थंदंडंन
कुर्वंतितेभृत्यामंदभाग्याः २१

श्री॰ यतः परमोनुग्रहोदंडोयस्त्वदंडितोविषीदति सोत्तरत्याह वालइति वंधुकृतंशिलाकरणाग्रमर्षणः
भा॰च॰ क्रोधी २२ हेसदिति हेसभ्रु हेमनस्विनि सात्वमस्माकंस्वामिनि अतः स्वानांमुखंप्रदर्शय कीदृशं
टी॰ अनुरागभरेणव्रीडयाचयोविलंवः मन्थरतातेनविलसन्हसितावलोकोयस्मिन् नीलाअलकाय

१०१

101

परमोनुग्रहोदंडोभृत्येषुप्रभुणार्पितः वालोनवेदतत्तन्वि वंधुकृतममर्षणः २२ सात्वंमु
खंसदतिसभ्रु नुरागभारव्रीडाविलंवविलसद्धसितावलोकं नीलालकालिभिरुपस्कृ
तमुन्नसंनः स्वानांप्रदर्शयमनस्विनिवल्गुवाक्यं तस्मिन्वधेदममहंतववीरपत्नियोन्यत्र
भूसुरकुलात्कृतकिल्विषस्तं पश्येनवीतभयमुन्मुदितंत्रिलोक्यामन्यत्रवैमुररिपोरित
रत्रदासात् २४

वालयैसैरुपस्कृतंभूषितं उन्नतनासिकंवल्गुवाक्यंयस्मिंस्तत् २३ हेवीर
वीर॰ पत्निस्सममभार्ये यस्त्वंकृताअपराधः तस्मिन्नहंब्राह्मणकुलादन्यत्रान्यस्मिन् मुररिपुदासादितरत्र
च दमंदधेदंडंकरोमि किंतु तंविगतभयमुच्चैर्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्रवैलोकत्रयाद्वहिरपिन १०१
पश्यामि मद्भयादेवासौमरिष्यतीत्यर्थः २४

101A

तेवक्रमितः पूर्वंकदाचिदपिवितिलकं संरंभेणकोपावेशेनभीमंभयंकरं अविमृष्टमनुज्वलंअपे
तरागंस्वैरस्यरूपं तथातेमुजातौशोभमानावपि शोकास्रुभिरूपहतौनपश्यामि तथाबिंबफलाकारम
धरंच विगतःकुंकुमपंकतुल्यः ताम्बूलरागोयस्मात् तादृशंनपश्यामीदानींकृतपूर्वंजातमितिशेषः
यावंतरेयवं मुखंमुस्तौचपश्यन् सुखंविदामित्यन्वयः विगतःकुंकुमपंकरागोयाभ्यामितिस्तनयो

वक्त्रंनतेवितिलकंमलिनंविहर्षंसंरंभभीममविमृष्टमपेतरागं पश्येस्तनावपिशुचोपहतौ
सुजातौविंबाधरंविगतकुंकुमपंकरागं २८ तन्मेप्रसीदसुहृदःकृतकिल्बिषस्यस्वैरंगत
स्यसुगयाव्यसनातुरस्य कादेवरंवशगतंकुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्नमुशतीनभजेतकृ
त्ये २९ इतिचतुर्थेषड्विंशः २६

विशेषणं २८ तत्तस्मात्कृतंकिल्बिषमपराधोयेनतस्य किल्बिषमेवाह स्वैरंस्वातंत्र्येणतामसहृष्ट्वाम्
गयांगतस्य देवोदेवनंक्रीडरतिददातीतिदेवरः कांतस्तंकामवेगेनविस्रस्तंगते पौंस्नंपौरुषंधै
र्यंयस्यतं उशतीकामयानाकृत्येकर्तुंयोग्येअर्थेकानभजेत २९ इतिचतुर्थेषड्विंशः २६

सप्तविंशेप्रियापुत्रव्यासक्त्याविस्मृतात्मनः कालकन्याद्युपाख्यानैर्जरारोगाद्युदीर्यते १ तदेवंजीवस्या-
नुनयादिकथयासौंदर्येणात्मनमुपाधिवशात्वमज्ञात्वातन्निमित्तंसंसारपरंपरांनिरूपयितुमाह इत्यभि-
ति अत्रचप्रतिपदंकथंचिदध्यात्मपक्षेपिवियोजयितुंशक्यमेव श्रीनारदेनतु जीवस्यस्त्रीपुरुषा-
वासनाद्वारेणाविद्यासंसृतिर्भवत्येतावदेवकथातात्पर्यंनिदर्शितं क्वचित्समान्क्वचिद्वस्त्रीकवि

नारदउ॰ इत्थंपुरंजनंसध्र्यग्वशमानीयविभ्रमैः पुरंजनीमहाराजरेमेरमयतीपतिं १ सराजा
महिषींराजन्सुस्नातांरुचिराननां कृतस्वस्त्ययनांतृप्तामभ्यनंददुपागतां २ तयोपगूढःप-
रिरब्धकंधरोरहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः नकालरंहोबुबुधेदुरत्ययंदिवानिशेतिप्रमदापरि-

त्रोभयमंथयीः देवोमनुष्यस्तिर्यग्वायथाकर्मगुणंभवतिवदतातत्रादौ पुंस्त्वेनसंसृतिरध्यायत्रयेणो-
क्ता ततस्त्वेकेनाध्यायेनस्त्रीत्वेनसंसृतिप्रदर्श्येश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनमोक्षश्चोक्तः तत्रतदेवपद्यायोपयो-
गमेवव्याख्यास्यामः सध्र्यक् सम्यक् विभ्रमैर्विलासैः १ कृतंस्वस्त्ययनंमंगलंकुंकुमसिंदूरादिभिर्यस्या
तां २ उपगूढः परिरब्धः परिरब्धाकंधरातस्यायेन रहस्येकांते अनुमंत्रैरनुकूलैरभाषणैः अपकृ-
ष्टचेतनाविवेकोयस्य कालरंहः आयुर्व्ययं प्रमदैवपरिग्रहोनज्ञानसाधनंयस्य ३

102A

महार्हतल्पे उत्कृष्टशय्यायां शयानः महिष्या भुज उपधिः उपधानमुच्छीर्षकं यस्य प्रविसर्गपाठे शयनक्रि
याविशेषणं तां महिषीमेव परं श्रेष्ठं पुरुषार्थं मन्यतेन तु निजं रूपं वस्तुतत्त्वं तमसाज्ञानेनाभिभूतो यतः ४
५ पुत्रानिंद्रियपरिणामान् इत्यर्थः तदनंतरं तद्वृत्तीः पुत्रसंख्या च वासुदेवमात्रविवक्षया इति संख्या

शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः तामेव वीरो मनुते परं यतः तमोभिभू
तो न निजं परं च यत् ४ तयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः क्षणार्धमिव राजेंद्र व्यतिक्रां
तं नवं वयः ५ तस्यामजनयत्पुत्रान्पुरंजन्यां पुरंजनः शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगा
त् दुहितॄर्दशोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः शीलौदार्यगुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते ७ स पं
चालपतिः पुत्रान्पितृवंशविवर्धनान् दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः ८ पुत्राणां चाभवन्पु
त्रा एकैकस्य शतं शतं यैर्वै पौरंजनो वंशः पंचालेषु समेधितः तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु
निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत १० ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः देवान्पितॄन्भूतप

त पुत्रेभ्यो न्यूनत्वेन गार्हस्थ्यसौंदर्यार्थं विराट् संराट् आयुषोऽर्धमित्यपि कथासौंदर्यार्थमेव ६ पुरंजनकन्या
त्वात्पौरंजन्यः हे प्रजापते ७ दारैः परिणयानंतरं हिताहितचिंताभिः वरैः उचितविषयभोगैः ८ पुत्राणां पु
त्राः कर्माणि पंचालेषु शब्दादिविषयेषु ९ तेषु पुत्रादिषु तेषामपि ये रिक्थहाराः पुत्रास्तेषु च १०

श्री· भा·च· १·३ 103

पुरकेषु आत्मनि हितेषु कर्मसु अनवहितस्य सर्वे कालः जरासमयः १२ चंडवेगः संवत्सरेणावर्तत मानेनोपल
क्षितः गंधर्वाः दिवसाः १३ तादृशीः तादृशपः मेथुनः दिवसैः मिथुनीभूय स्थिताः सितासिताश्च शुक्लकृष्ण
पक्षीयाः परिभ्रमणेन सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीमपहरंति १४ प्रजागरः प्राणः १५ सप्तसप्तभिः शतै

पुरकेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुंबासक्तचेतसः आससाद स वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषितां १२ चंडवेग इति
ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृप गंधर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयं १३ गंधर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्य
श्च सितासिताः परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामविनिर्मितां तेचंडवेगानुचराः पुरंजनपुरीं यदा
हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः पुरंजनपुराध्यक्षो
गंधर्वैर्युयुधे बली १९ क्षीयमाणे स्वसंबंधे एकस्मिन् बहुभिर्युधि चिंतां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबां
धवः ९ सएव पुर्यां मधुभुक्पांचालेषु स्वपार्षदैः उपनीतं बलिं गृह्णन् स्त्रीजितो नाविदद्भयं १८ काल
स्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती पर्यटंती न बर्हिष्मन् कश्चन नंदत कंचन १९ दौर्भाग्येनात्मनो लो

रेको विंशत्या च सह १८ स्वसंबंधि स्वसंबंधिनि प्राणे ९ सएवम \\ के विश्रुता दुर्भगेति सा याता च पारजस्य
पुरु भुक्तवान् स्व भोक्ता स्वपार्षदैरिंद्रियैः नाविदत नालोचितवान् १८ कालस्य दुहिता जरा न प्रत्यनंदत नैच्छ
त बर्हिष्मन् हे प्राचीनबर्हिः १९ स्वरवेण याति प्रजापतेन वृता सती वरमदात् ययातिः शुक्रशापात्ता तां प्राप्य पुत्रा

103A

प्रत्याख्यातवतिमयिसंरंभं क्रोधं कृत्वा नैकत्रस्थातुमर्हसीति शापमदात् २२ अथयोप्याथयस्य
यवनास्तेषामीश्वरभयनामानं बवे २३ देवीरत्वामीप्सितं हृत्वा नरिष्यतिनन्नश्यति २४ लोकतोवे
कदाचिद्दटमानामाव्रह्मलोकान्महींगतं वव्रेहृद्वृतंमां तजानंतीकाममोहिता २१ मयि
संरंभविपुलमदाच्छापंसदुःसहं स्थातुमर्हसिनैकत्रमयाज्ञाविमुखोमने २२ ततोविद्वि
तसंकल्पाकन्यकायवनेश्वरं मयोपदिष्टमासाद्यवव्रेनाम्नाभयंपतिं २३ अथभयंयवनानां
त्वांहृत्वावीरेप्सितंपतिं संकल्पस्त्वयिभूतानांकृतःकिलनरिष्यति २४ द्वाविमावनुशो
चंतिवालावसदवग्रहौ यल्लोकशास्त्रोपनतंनरातिनतदिच्छति २५ अथोभजस्वमांभद्र
भजंतीमेदयांकुरु एतावान्पौरुषोधर्मोयदार्त्ताननुकंपते २६ कालकन्योदितवचोनिश
म्ययवनेश्वरः चिकीर्षुर्देवगुह्यंसस्मितंतामभाष
एतस्य यरीयत्नेनयास्यतेनच उपनतं
प्राप्तंतयाच्यमानंयोनददाति यश्चदीयमानंनेच्छतिनगृह्णाति इमौद्वावकर्मभूतौवनुशोचंतिसंतः
२५ पुरुषेणैवकर्तव्योधर्मःपौरुषः २६ देवगुह्यंमरणं तद्विप्राणिनांवैराग्यपात्रदयायदेवैर्गोप्यते

श्री· भा·च· टी· १०४

104

तद्भयं तव आत्मसमाधिना ज्ञानदृष्ट्या याच्यमानो यं लोकस्त्वां नेच्छति २८ अतोव्यक्तगतिः ज्ञातप्राप्ते
सत्यलक्षितगतिः सती लोकमाक्रम्य भुंक्ष्व एवं सर्वोपि लोकः तव पतिः स्यादित्यर्थः नचैवं त्वया शंक
नीयं मां प्रतिहत्य लोको दहनिष्यतीति यस्मात् त्वमेव प्रज्ञानाशं करिष्यसीत्याह याहीति यामदीयाय व
नएतेन नात याप्युक्ता २९ किंच प्रज्वार इति मारको वैस वोज्वरः प्रज्वारः माहेश्वरस्य वाध्यंतः पातित्वात्

मया निरूपितस्तभ्यं पतिरात्मसमाधिना नाभिनंदति लोकोयं त्वामभद्रामसम्मतां २८ त्व
मव्यक्तगतिर्भुंक्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितं याहि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि २९ प्रज्वारो
यं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव चराम्युभाभ्यां लोकेस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ३० इति चतुर्थे स्कं
पुरंजनोपाख्याने सप्तविंशः २७ नारदः सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन्दिष्टकारिणः प्रज्वार
कालकन्याभ्यां विचेरुरवनी
भीमाः घोराः सैनिकाः यस्य ३० इति चतुर्थे सप्तविंशः २७ अष्टाविंशे तु वै
दृष्टांताख्यानेन स्त्रीविचिंतया स्त्रीत्वं प्राप्तस्य दैवेन कदाचिन्मुक्तिरुच्यते इदानीं पुरंजनस्य पृदेहत्यागप्रका
रं सर्वं कस्त्रीत्वप्रकारमाह सैनिका इत्यादि राजसिंहस्य वेषमनीत्यं तेन दिष्टैर्दैवं ऊर्वंतीति तथा मृत्योरा

देवकाशिकादिव १

१०४

104A

जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालितां २३ द्वार्भिश्चक्षुरादिभिः रोगरूपेण प्रविश्य ४ ५ कन्यया जरयोप-
गूढः सन् तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेनान्वयः हृतैश्वर्यं उत्थानादिस्वशक्तिः ६ प्रतिकूलान
पेक्षितविषयाप्रापणात् अनादृतान् आदरमकुर्वाणान् स्वाधीनताभावात् अनुगा इंद्रियाणि अमा

तएकदा तु रभसा पुरंजनपुरीं नृप रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालितां २ कालकन्यापि बुभु
जे पुरंजनपुरं बलात् ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ३ तयोपभुज्यमानां वै यव
नाः सर्वतो दिशं द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीं ४ तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरं
जनः अवापोरुविधांस्तापान् कुटुंबी ममताकुलः कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः न
ष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ६ विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् पुत्रान्पौत्रानु
गामात्यान् जायां च गतसौहृदां ७ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पंचालानरिदूषितान् दुरंतचिंतामापन्नो न
लेभे तत्प्रतिक्रियां कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च कन्यया विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च ला

त्या इंद्रियदेवाः गतसौहृदामध्यवसायाभावात् ७ अरिभिर्विघ्नादिभिर्दूषितान् ८ कालकन्ययादत्तभुक्त
या यातयामान् निःसारानपि कामान् विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यस्य सः

श्री० सराजापुरंजनः हातेप्रचक्रमेउपक्रांतवानितिद्वयोरन्वयः अनिकामतः अनिच्छयापि १०॥ सपरिच्छे
भा०च० दः भृत्यवर्गसहितः ऊटुंबेनदीव्यतीति कौटुंबिकः ऊटुंबिन्यांसधिः नविवत्ततः सान्वयः पुत्रादिस
टी० गंधर्वयवनाक्रांतांकालकन्योपमर्दितां हातेप्रचक्रमेराजातांपुरीमनिकामतः १० भयनाम्नो
१०५ प्रजेोभ्राताप्रज्वरःप्रसुपस्थितः ददाहतांपुरीकृत्स्नांभ्रातःप्रियचिकीर्षया ११ तस्यांसंदह्यमाना
105 यांसपौरःसपरिच्छदः कौटुंबिकःऊटुंबिन्याउपातप्यतसान्वय १२ यवनोपरुद्धायतनोग्रस्ता
यांकालकन्यया पुर्यांप्रज्वरसंसृष्टःपुरपालोन्वतप्यत १३ नशेकेसोवितुंतत्रपुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः
गंतुमैच्छत्ततोवृक्षकोटरादिवसानलात् शिथिलावयवोयर्हिगंधर्वैर्हृतपौरुषः यवनैररिभीरा
जन्नुपरुद्धोरुरोदह १५ दुहितृःपुत्रपौत्रांश्चजामिजामातृपार्षदान् स्वत्वावशिष्टंयत्किंचिद्गृहको
शपरिच्छदं अहंममेतिस्वीकृत्यगृहेषुकुमतिर्दृढी दध्यौप्रमदयादीनोविप्रयोगउपस्थिते १० लो
कांतरंगतवतिमय्यनाथाऊटंविनो वर्तिष्यतेकथंत्वेकावालकाननुशोचती १८
हितः यवनैरुपरुद्धान्यायतनानियस्यसपुरपालःप्राणः १३ पुरुवरुकृच्छ्रंतेनउरुर्वेपथुर्यस्य सानलाद्वृ
तकोटरादिवसर्पः १४ कंठेउपरुद्धोरुरोदवुरुहुंधनिंचकार १५ दुहित्रादीनध्यायिसहतरेणान्वयः जा

मयोस्नुषाः स्तसमोऽत्राविशिष्टं भोगस्प्रकोपवद्गीताः २५ १७ १८

105A

ध्यानमेवाह अनाशितेश्रमोज्झिते भर्त्सिते भर्त्सनेकृते यतवाग्भवति १९ अविज्ञमविवेकिनेमां बुधि
तेदेशांतरगते शृहमेधीयंवत्सशृहस्थमेमपिकिंनेष्यतिअनुवर्तयिष्यति युक्तमेतत् यतोवीरसूः पुत्र
वती किंच मद्विरहमसहमानापिगमिष्यतेवेत्यर्थः २० नविद्यतेपरमयनमाश्रयोयेषांतेअपरायणाः
नमप्यनाशितेभुंक्तेनास्नातेस्नातिमत्परा मयिकृष्टेसुसंत्रस्ता भर्त्सितेयतवाग्भयात् १९ प्रवो
पयतिमाविज्ञंबुधितेशोककर्शिता वत्सैतद्गृहमेधीयंवीरसूरपिनेष्यति २० कथंतद्दारका
हीनादारिकाश्चापरायणाः वर्तिष्यतेमयियातेभिन्ननावइवोदधौ २१ एवंकृपणयाबुद्ध्याशो
चंतमतदर्हणं ग्रहीतुंकृततीरेनभवनामाभ्यपद्यत २२ पशुवद्यवनैरेषनीयमानःस्वकंत्त
यं अन्वद्रवन्ननुपथ्याः शोचंतोभृशमातुराः पुरींविद्रापोपगतउपरुद्धोभुजंगमः यदातमे
वानुपुरींविशीर्णांप्रकृतिंगता २४ विकृष्यमाणःप्रसभंयवनेनबलीयसा नाविंदत्तमसा
विष्टःसखायंसुहृदंपुरः तेयत्नपशवोनेनसंज्ञमायेदयालुना ऊठारैश्छिन्नच्छिडःअहःस्मरं
पुत्राःकन्याश्चयद्वा पराश्रयाःकन्याःभिन्नानौर्योषो २१ अतदर्हणंवस्ततस्तस्यअस्नत्वात् २२ एष यदात्तय
स्थानं नीयमानस्तदा अनुपथ्याः प्राणाइंद्रियाणिच तथाचश्रुतिः तमनुक्रामंतप्राणोनुक्रामतिप्राणमनु
क्रामंतंसर्वेप्राणाअनुक्रामंतीति २३ प्रकृतिंमहाभूतात्मतां २४ नाविंदत्तमसस्मारपुरःसर्वंसखायंसंतमीश्वरं

तोभिविमस्पृतत २९

२५ अरुद्यानूनाकाम्यकर्मत्रयेसंसमाः हताः अमीवंश्यपंकोर्येता २९

श्री॰
भा॰च॰
टी॰
१०६
106

शाश्वतीः समाः बहून्संवत्सरान् आर्तिमनुभूय २७ अंतकाले तां भार्यामेव मनसा रूढेन स्मरन् अनंत
रं विदर्भस्य वेश्मनि प्रमदोत्तमा बभूव अतः परस्मिन्नकारणापतावदेव प्रकृतोपयोगि विवक्षितं स्त्री॰
ध्यानेन स्त्रीत्वप्राप्तावपि पतिव्रताध्यानेन पूर्वादृष्टेन च धार्मिकाद्विदर्भाज्जन्माभूत् धार्मिकसंगेन वि
शुद्धस्य भागवतेन मलयध्वजेन संगोभूत् ततो विष्णुभक्तिः ततो वैराग्यं ततस्तमेव भर्तृरूपं गुरुं पातिव्र

अनंतपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः शाश्वतीरनुभूयार्तिं प्रमदासंगदूषितः २७ तामे
व मनसा गृह्णन्बभूव प्रमदोत्तमा अनंतरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि २८ उपयेमे वी
र्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः युधि निर्जित्य राजन्यान्पाण्ड्यः परपुरंजयः २९

तद्धर्मेण भजतो भगवत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेन मोक्ष इति अन्यत्तु कथालंकारमात्रं तथापि किंचित्किं
विहृतिसाम्येनेह योजयिष्यामः विदर्भस्य विशिष्टदर्भोपलक्षितस्य कर्मठस्य राजसिंहस्य धर्मे
णादिप्रजापालनेन यज्ञादिना च तद्विधा राजते तेषु श्रेष्ठस्य वेश्मनि २८ मलयोपलक्षिते दक्षिण
देशे ध्वज इव दर्शनीयः सद्धि श्रीविष्णुभक्तिप्रधानो देशः तत्र मुख्यः महाभागवत इत्यर्थः पाण्ड्य
पक्वानिश्चयबुद्धिः तामर्हतीति पाण्ड्यः स उपयेमे पुरंजनो भागवतसंगं प्राप्त इत्यर्थः २९ १०६

106A

आत्मजांश्रीकृष्णसेवारुचिं तत्संगेनभगवद्धर्मेरुचिरभूदित्यर्थः असितस्यश्रीकृष्णस्येक्षणंयस्यास्तां यवीयसःसप्त
सुतान् श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंइतिभक्तिप्रकारान् सख्यात्मनिवेदनयोस्तु
पराधीनत्वान्नोत्तरकालत्वात्तस्यभगवतैवोत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणत्वादिदानीमनुक्तत्वेः सप्तैतत्कं श्रीभगवद्धर्मेरु
च्यातच्छ्रवणकीर्तनादिकंजातमित्यर्थः द्रविडभूमिपालकान् द्रविडभूमिर्हि श्रवणादिभक्तिरेवसर्वहिता
लीलितिप्रसिद्धं ३० अर्बुदमितिश्रवणादीनांप्रत्येकमनेकप्रकाराश्चभवन्नित्यर्थः तदुक्तंभक्तियोगोबहुविधो
मार्गैर्भामिनिभाव्यतइतियेषांवंशधरैः यतःप्रवृत्तेः संप्रदायभेदैःकृत्स्नामहीमन्वंतरंततःपरंचभोक्ष्यते अ

तस्यांसजनयांचक्रआत्मजामसितेक्षणां यवीयसःसप्तसुतान्सप्तद्रविडभूभृतः ३०
एकैकस्याभवत्तेषांराजन्नर्बुदमर्बुदं भोक्ष्यंतेयद्वंशधरैर्महीमन्वंतरंपरम् ३१ अ
गस्त्यःप्रागदुहितरमुपयेमेधृतव्रतां यस्यांदृढच्युतोजातइध्मवाहात्मजोमुनिः ३२

विद्याकामकर्मभ्योरत्तिष्यते ३१ अगस्त्यःअंगानिनिष्क्रियाणिगात्राणिस्त्यायतिसंघातयतीत्यगस्त्योमनःप्रा
क्प्रथमजांदुहितरंकृष्णसेवारुचिमुपयेमेतस्यामनःकृष्णेदृढोरतिर्बबन्धेत्यर्थः धृतानिशमदमादीनिव्रतानि
ययातांरतिं दृढेभ्यःसत्यलोकादिभोगेभ्योपिच्युतस्तद्वद्भिः कृष्णरतावेहामुत्रभोगविरागोजातइत्यर्थः
सर्वोपशमात्मकत्वान्मुनिःकथंभूतः इध्मवाहात्मजोयस्यसः तद्विज्ञानार्थम् सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पा
णिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा समिद्वहनोपलक्षिता गुरूपसत्तिर्विरागादित्यर्थः नत्वविरक्तस्य

गुरूपसत्तिः संभवति कथमित्यपेक्षायामाह श्रुतमेव ३२

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ १०७

107

क्ष्मांविभज्य तत्रश्रवणादिभक्तिभेदंव्यवस्थाप्य ३३ इदानींपुरंजनस्यस्त्रीभावंप्राप्तस्यसर्वतोविर
क्तस्यपतिरेवगुरुः स्त्रीणामितिवचनात्पतिसेवयागुरुशुश्रूषाप्रकारंदर्शयितुमाह हित्वेत्यादिम
नोहरत्वेतेनग्रद्येण मदयतीतिमदिरेक्षणायस्य ३४ तत्रचंद्रवसाद्यानद्यः तासांपुण्यैःसलि
लैः उभयत्रांतर्वहिश्चात्मनोमलंक्षालयन् तपआस्थितइत्युत्तरेणान्वयः ३५ अस्यतेभूमौक्षिप्यत

विभज्यतनयेभ्यः क्ष्मांराजर्षिर्मलयध्वजः आरिराधयिषुः कृष्णंसजगामकुलाचलं ३३ हि
त्वागृहान्सुतान्भोगान्वैदर्भीमदिरेक्षणा अन्वधावतपाड्येशंज्योत्स्नेवरजनीकरं ३४ तत्रचं
सा द्रवसानामताम्रपर्णीवटोदका तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनोमृजन् कंदाष्टिभिर्मूल
फलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः वर्तमानःशनैर्गात्रकर्षणंतपआस्थितः ३६ शीतोष्णवातवर्षा
णिक्षुत्पिपासेप्रियाप्रिये सुखदुःखेइतिद्वंद्वान्यजयत्समदर्शनः ३७ तपसाविद्ययापक्वकषा
योनियमैर्यमैः युयुजेब्रह्मण्यात्मानंविजिताक्षानिलाशयः ३८

इति अष्टिःवीजं ३६ ३७ विद्ययाउपासनयापक्वकषायः दग्धकामादिवासनः युयुजेआत्मनोब्रह्म
ताभावयामास अक्षाणींद्रियाणिअनिलः प्राणःआशयश्चित्तंविजिताअक्षादयोयेन ३८

107A

आस्ते स वर्षशतमिति ज्ञानस्य दृढः साधनतां दर्शयति अतः भक्तिं कृतवानिति आह वामदेवे इति गुरु
दृष्ट्वा अन्यद्देहादिकं न वेद ३९ स एवं वर्तमानः आत्मन्यात्मानं विद्वान् अन्यस्मादुपरराम कथं विद्वान्
व्यतिरिक्ततया देहादिव्यतिरिक्तत्वेन कुतः व्यापकतया देहादिप्रकाशकत्वेन ननु देहाद्याकारो विमर्श
एव यत्प्रकाशयति न तु निराकार आत्मा तत्राह आमर्शस्यापि साक्षिणं अयं भावः विमर्शो नामान्तःक
रणवृत्तिः सा च जडत्वादात्मप्रकाश्यैव चेति यथा स्वप्ने ममेदं शिरश्छिन्नमित्यादिप्रतीतेस्तद्व्यतिरिक्तमा

आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः वामदेवे भगवति नान्यद्देहाद्दृष्टवानिति ३९
स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि विद्वान्स्वयमामर्शसाक्षिणं विरराम ह ४०
साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखे ४१ प
रे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि ईक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह ४२

त्मानं वेदेति तद्वत् ४० केन विद्वांस्तत्राह साक्षादिति वयोगुरुस्तेनोक्तेन सर्वतोमुखं यथा तथा स्फुरता अन
वच्छिन्नेन ज्ञानेन ४१ तदेवाह परे इति ब्रह्मैवाहं न संसारीति ब्रह्मण्यात्मन ईक्षणे शोकादिनिवृत्तिः अह
मेव ब्रह्मेतीक्षणे ब्रह्मणः परोक्षत्वनिवृत्तिः अतो व्यतिहारेणेक्षमाणः अस्मात्संसारादुपरराम नन्वेवमपि
जीवस्य कुतो ब्रह्मत्वापत्तिः ईक्षणस्यैव व्यवधायकत्वादित्याशंक्याह ईक्षां विहाय दग्धेन्धनानलवत्तस्याः स्व

यमेवोपशान्तिरिति भावः ४२

ब्रह्मण्यात्मनि

वृद्धि

श्री· भा·च· टी· १०८ 108

४२ उपपतिंपत्युःसमीपे यद्वा पत्युःकिंचिन्मात्रेणन्यूनातत्समानासतीबभावित्यर्थः उपोधिकेचेति
कर्मप्रवचनीयः तद्योगेचद्वितीया शांतमंगारावस्थमनलेउपशांताग्रद्धाज्वालायथाभवतिनहत
तदानीमपिसुस्थिरमासनंयस्यातपवाज्ञानुनीयदातदायथाएवंमसेवत ४५ यत्संज्ञिमर्चयंतीयदा ४४
पतिंपरमधर्मज्ञंवैदर्भीमलयध्वजं प्रेम्णापर्यचरद्धित्वाभोगान्सापतिदेवता ४३
चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूतशिरोरुहा बभावुपपतिंशांताशिखाशांतमिवानलं
अजानतीप्रियतमंयदोपरतमंगना सुस्थिरासनमासाद्ययथाएवमुपाचरत् ४५
यदानोपलभेतांघ्रावूष्माणंपत्युरर्चती आसीत्संविग्नहृदयायूथभ्रष्टामृगीयथा ४६
आत्मानंशोचतीदीनमबन्धुर्विक्लवाश्रुभिः स्तनावासिच्यविपिनेसुस्वरंप्ररुरोदसा ४७
उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षइमामुदधिमेखलां दस्युभ्यःक्षत्रबंधुभ्योबिभ्यतींपातुमर्हसि ४८
एवंविलपतीबालाविपिनेनुगतापतिं पतितापादयोर्भर्तूरुदत्यस्रूण्यवर्तयत् ४९
चितांदारुमयींचित्वातस्यापत्युःकलेवरं आदीप्यचानुमरणेविलपंतीमनोदधे ५०
तस्मिंनंब्राह्मणेनापश्यत् संविग्नहृदयाभयचकिता ४८ आबंधुपतिरहितंअस्रुभिरासिच्य ४७ क्ष १०८
त्रबंधुभ्यःअधार्मिकत्वात्त्रियोम्योपि ४८ आवर्तयत्प्रवर्तयामास चितांविभाय अग्निदानेनादीप्यच ५०

108A

पूर्वंतरः अनादिरीश्वरः सखा हंसस्तयोर्गोविंतिस्कृतेः साम्नाप्रियवाक्येनसंबोधयन् ५१ यस्यत्वंशोचसि अत्रेमसृष्टेःपूर्वंविचवर्थमयिस्थितत्वेनसख्यंसखमनुभूतवानसि ५२ ननुभगवानाहमावयोः सख्यंस ह्रचरत्वंचजानासीतिचेत्तत्राह हेसखेपरमानंदस्वरूपंहित्वाभौमभोगरतः स्थानंमनुष्यशरीरंभोगलेपदो गतवति विह्नकथनेनस्मारयति यद्यपिमांनजानासि तथाप्यात्मानंत्वामविज्ञातः कश्चिन्मेसखाअ

तत्रपूर्वंतरः कश्चित्सखाब्राह्मणअात्मवान् सांत्वयन्वल्गुनासाम्नातामाहरुदतीप्रभो ५१ कात्वंकस्यासिकोवायंशयानोयस्यशोचसि जानासिकिंसखायंमायेनाग्रेविचचर्थह ५२ अपि स्मरसिचात्मानमविज्ञातसखंसखे हित्वामांपदमन्विछन्भौमभोगरतोगतः हंसावहंचत्वंचार्य सखायौमानसायनौ अभूतामंतरावौकः सहस्रपरिवत्सरान् ५४ सत्वंविहायमांबंधोगतोग्रा म्यमतिर्महीं विचरन्पुरमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितंस्त्रिया ५५ सीदित्येवंकिंस्मरसि सखइतिपुंस्त्व निर्देशः प्राक्तनपुंस्त्वस्मरणायसख्यंस्मारयन्स्वावियोगकृतमनर्थमाह हित्वेतिसार्द्धैः षड्भिः पदंस्थानं ५३ हंसौशुद्धौपतिणौच मानसेहृदयंसरश्चायनंययोः कथापत्तेमानससरसिस्थौपतिणौवृत्तांजातौ ऊौ कं गृहं अंतरावितिनैव वासाहपवार्षे सहस्रपरिवत्सरान्महाप्रलयंयावत् हेबंधोग्राम्येसखेमतिर्यस्यस्त्वि

२७

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ १०९
109

पंचेंद्रियाण्यारामा उपवनानि यस्मिन् नवद्वाराणि देहे प्राणच्छिद्राणि यस्मिन् एकः प्राणः पालो यस्मि
न् त्रीणि पृथिव्यप्तेजांसि कोष्ठानि प्राकारा यस्मिन् षट् ज्ञानेंद्रियमनांसि कुलानि अभीष्टविषयसमर्प
कानि वणिजो यस्मिन् पंचविपणा द्रदाः कर्मेंद्रियाणि यस्मिन् पंचभूतानि प्रकृतिरुपादानकारणं यस्य स्त्री
बुद्धिरेव यथा वः पतिः स्वामी यस्मिन् ५५ स्वयमेवेमं श्लोकं व्याचष्टे पंचेंद्रियार्था इति षट्कुलमिति षट्त्वं च प

पंचारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकं षट्कुलं पंचविपणं पंचप्रकृतिस्त्रीधवं ५६ पंचेंद्रियार्था
आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो तेजोबन्नानि कोष्ठानि कुलमिंद्रियसंग्रहः विपणस्तु क्रियाशक्ति
भूतप्रकृतिरव्यया शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ५७ तस्मिंस्त्वं रमया स्पृष्टो रममाणो
श्रुतस्मृतिः तत्संगादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं प्रभो ५८ न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत्तव
न पतिस्त्वं पुरंजन्या रुद्धो नवमुखे यया मायात्वेषा मया सृष्टा यत्पुमांसं स्त्रियं सती मन्यसे नोभयं यद्वै

कपालमिति च स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं ५६ भूतान्येवाव्यया प्रकृतिरुपादानं तस्य स्त्री धवमित्यस्य व्याख्यानं शक्तिर
धीशो यस्य तद्वशः स त्वित्यर्थः ५७ स्पृष्टः अभिभूतः अतो न विद्यते श्रुते ब्रह्मतत्वे स्मृतिर्यस्य ५८ तत्र युपदिशति
न त्वमिति चतुर्भिः सुहृत्पतिः नवद्वारे पुरे यया रुद्धोसि तस्याः ५९ पुमांसं पूर्वजन्मनि यद्दमनप्याः इदानीं च
सतीं स्त्रियं सियन्मन्यसे एषा माया यतः उभयमपि वस्तुतो नास्ति यस्मादावां हंसौ शुद्धौ नौ आवयोर्वत्स माणं

१०९

109A

तत्त्वंपदार्थयोश्चिदंशेनैक्यमाह अहमेवभवान् उपचारंवारयति नचान्यइति व्यतिहारोपदेशः उक्ताभि
प्रायः छिद्रमंतरं ६२ तर्हिकथमावयोरज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मभेदस्तत्राह यथेति आत्मानंदेहमादर्शेनिर्म
लेमहत्तांतस्थिरंचावेक्षेत परस्यचक्षुषिचतद्विपरीतं विद्याविद्योपाधिकृतोधर्मभेदइत्यर्थः तद्व्यभिचारेणईश्व

अहंभवान्नचान्यस्त्वंत्वमेवाहंविचक्ष्वभो ननौपश्यंतिकवयः छिद्रंजातुमनागपि ६२ यथापु
रुषआत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः द्विधाभूतमवेक्षेततथैवांतरमावयोः ६३ एवंसमानसोहंसो
हंसेनप्रतिबोधितः स्वस्थस्तद्व्यभिचारेणनष्टामापपुनःस्मृतिं ६४ बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मंपारोक्ष्येण
प्रदर्शितं यत्परोक्षप्रियोदेवोभगवान्विश्वभावनः ६५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधे
पुरंजनोपाख्यानेऽष्टाविंशोध्यायः २८ प्राचीनबर्हिः भगवंस्तेवचोस्माभिर्नसम्यगवगम्य
ते कवयस्तद्विजानंतिनवयंकर्ममोहिताः १

रवियोगेन ६४ कथामात्रमितिबुद्धिंवारयति बर्हिष्मन्निति पारोक्ष्येणराजकथामिषेण तत्रहेतुःयद्य
स्मात् ६५ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांचतुर्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेऽष्टाविंश २८ ऊनत्रिंशेपुरोक्तार्थ
व्याख्यानेनोपसंहृतं स्त्रीसंगतोभवस्त्रीशसंगान्मुक्तिरितिस्फुटं १ कवयः अध्यात्मविदः १ ॥ ०

श्री॰ व्यनक्ति लिंपति चेतनी करोतीत्यर्थः यद्वा व्यनक्ति प्रकटयति ततश्च स्वकर्मणा पुरंजनयतीति पुरंजनपदं
भा॰ च॰ व्याख्यातं भवति एकद्व्यादयः पादा यस्य २ अविज्ञातशब्देनाभ्यस्तः व्याहृतः उक्तो यः सर्वेश्वरः अविज्ञातनाम
टी॰ निरुक्तिः यद्यस्मात्तैर्भिर्नामादियोगेन न विज्ञायते ३ तत्र तेषु पुरेषु मध्ये ४ अतिभिः इंद्रियैः ५ पंचवृत्ति
११॰ 110

नारद उ॰ पुरुषं पुरंजनं विद्याद्यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरं एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकं २ यो
विज्ञातारूपतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः यन्न विज्ञायते पुंभिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ३ यदा जिघृक्ष
न्पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् नवद्वारं द्विहस्तांघ्रि तत्रामनुत साध्विति ४ बुद्धिं च प्रमदां विद्यान्म
माहमिति यत्कृते यामधिष्ठाय देहेस्मिन्पुमान्भुंक्तेक्षिभिर्गुणान् सखाय इंद्रियगणा ज्ञानं कर्म च
यत्कृतं सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पंचवृत्तिर्यथोरगः ८ बृहद्बलं मनो विद्यादुभयेंद्रियनायकं पां
चालाः पंच विषया यन्मध्ये नवखं पुरं ७ अक्षिणी नासिके कर्णौ मुखं शिश्नगुदाविति द्वे द्वे द्वा
रौ बहिर्याति यस्तदिंद्रियसंयुतः ८

त्वात्पंचशिराः सर्प इव प्राणः ६ एकादश महाभटा दश तैर्नेता एकाद
शो महाभटो नायकः इत्यर्थः सन्दर्पायति बृहद्बलं यस्य तन्मनः नवखानि द्वाराणि यस्य ७ मुखतः सखे ११॰
त्यादेरर्थं संक्षेपेणाह यस्तदिंद्रियसंयुतः सन्नात्मा ताभिर्द्वार्भिर्बहिर्यातीति ८

110A

पुरः पूर्वभागे कृताः ९ नेत्रे इति रूपमिति च खद्योतादीनां व्याख्यानं शेषोनुवादः ईश्वरः पुरंजनः १० नासे
इति व्याख्या अवधुनोतीत्यवधूतो वायुस्तदात्मकेनेच्छ्वासेन सहैकस्थानत्वात् घ्राणेणावधूतः आस्यमिति व्या

अक्षिणी नासिके आस्यमिति पंच पुरः कृताः दक्षिणा दक्षिणः कर्णोनुत्तरो चोत्तरः स्मृतः पश्चिमे
इत्यधो द्वारौ गुदं शिश्नमिहोच्यते ९ खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते रूपं विभ्राजितं ताभ्यां
विचष्टे चक्षुषेश्वरः १० नलिनी नालिनी नासे गन्धः सौरभ उच्यते घ्राणोवधूतो मुख्यास्यं विप
णो वाग्रसवित् रसः आपणो व्यवहारोत्र चित्रमन्धो बहूदनं पितृहूर्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृ
तः १२ प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पांचालसंज्ञितं पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् १३
आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते १४
वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोंधौ तु मे शृणु हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च १५

ख्या रसज्ञ विपणान्वित इत्यत्र रसज्ञ शब्द निर्दिष्टस्य रसविदित्यनुवादः रस इति व्याख्या रसनेंद्रियमित्यर्थः
विपणो वाग्रसविदित्यनुवादः आर्षत्वान्न दोषः ११ अंधः अन्नं १२ १३ ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामिणां र
तिरिति तस्य व्याख्या व्यवाय इति १४ १५

श्री·
भा·च·
टी·
१११

विष्टवीनपदस्यानुवादोविष्टचिरिति तद्गुणैर्मनोगुणैः तमःसत्त्वरजोभिः १६ मद्विषीयद्यदीहे तदस्मादि
वर्ष्यंसंसृत्यात्र यथायथाबुद्धिःस्वमेविक्रियतेजाग्रतिविकरोतिवा इंद्रियाणिपरिणमयति तस्माद्गु
णैरक्तोलिंगआत्मा तथातथातस्यावृत्तीः दर्शनस्पर्शनाद्याःकेवलमुपद्रष्टैवसम्बलादनुकार्यते १७ आ
ख्यगमित्येतद्व्याचष्टे संवत्सरस्यैवाप्रतिहतोरयोवेगः प्रतीतोस्यससंवत्सररयः वत्सतत्स्वगतिःस्वम

अंतःपुरंचहृदयंविश्वचिर्मनउच्यते तत्रमोहंप्रसादंवाहर्षंप्राप्नोतितद्गुणैः १६ यथा
यथाविक्रियतेगुणाक्तोविकरोतिवा तथातथोपद्रष्टात्मातद्वृत्तीरनुकार्यते १७ देहे
न्द्यस्विंद्रियास्वः संवत्सरस्ययोगतिः द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजःपंचासुवंधुरः १८ मा
नोरथिमद्विहिसतोरथनीडोहंकृत्कूवरः पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपःसप्तधातुवरूथकः १९

शारीरादेर्बुद्ध्यावेवविहृततत्वेनदेशांतरगत्यभावात् पाठांतरेसंवत्सरवयोगतिः संवत्सरश्चतत्कृतंवयश्च
ताभ्यांगतिर्यस्येति द्वीपमित्यस्यव्याख्यानारदेननकृताद्विचक्रमित्यस्यव्याख्याद्विकर्मचक्रइति त्रिगुण १११
ध्वजइतित्रिवेणपदव्याख्या १८ पंचप्रहरणमित्येतत्व्याचष्टे पंचेंद्रियार्थविक्षेपइति १९

111A पंचेंद्रियैः स्नानाविनोदमिवान्यायेनविषयेसेवाकरोतीतिपंचस्नानाविनोदकृत् अनेनचचारमृगयांतत्रेत्यादि
व्याख्यातं २० परिस्रस्यापरिश्रमणेन २१ भगिनीत्वेनजरयेहेलोकानोत्तयाय २२ चराः संचारिणः भूताना
मुपसर्गेपीडायांआस्रशीघ्रोमृतस्देतः रयोवेगोस्यप्रज्वरस्येतिप्रशस्यव्याख्या पाठांतरेभूतकृतास्त्ररयःअ
नेनचारिभिरूपरुद्धइत्यपिपदंव्याख्यातं द्विविधः प्रीतोमन्तूपेणप्रवेशभेदात् २३ एवंपरोहत्वेनोक्तमर्थ
आकृतिर्विक्रमोवास्योमृगतृस्णाप्रथावति एकादशेंद्रियचमः पंचस्नानाविनोदकृत् २० संवत्सर
श्रएडवेगः कालोयेनोपलक्षितः तस्याहानीहगंधर्वागंधर्व्योरात्रयः स्मृताः हरन्त्यायुःपरिस्रस्याष
ष्टानरशतत्रयं २१ कालकन्याजरासाक्षाल्लोकास्तानाभिनंदति स्वसारंजगृहेमृत्युःक्षयाययवने
श्वरः २२ आधयोव्याधयस्तस्यसैनिकायवनाश्चराः भूतोपसर्गाशुरयःप्रज्वरोद्विविधोज्वरः २३
एवंबहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः क्लिश्यमानः शतंवर्षंदेहेदेहीतमोवृतः प्राणेंद्रियमनोध
र्मानात्मन्यध्यस्यनिर्गुणः शेतेकामलवान्ध्यायन्ममाहमितिकर्मकृत् २५
व्याख्यायसर्वकथातात्पर्यमाह एवमित्यादि विश्मक्रमेणोत्यंते आधिदैविकादिभिर्दुःखैःक्लिश्यमानोममाह
मितिदेहे शतंवर्षाणिशेतेवर्ततइतिद्वयोरन्वयः २५ अशनापिपासादीन्प्राणधर्मान् श्रोतृत्वादीनिन्द्रियधर्मा
न् कामादीन्मनोधर्मांश्चनिर्गुणोप्यात्मन्यध्यस्य कामलवान्विषयसुखलेशान्ध्यायन्कर्मकृत् २५

श्री॰
भा॰ च॰
टी॰
११२
112

ततः किमतस्त्राह यदेतिद्वाभ्यां स्वदृक्स्वप्रकाशस्वभावोपि २४ २५ तदेवाह सत्त्वादितिद्वाभ्यांप्रकाशो
भूयिष्ठा येषु दुःखमल्पं कं सुखं तत्फलं येषु क्रियया आयासो येषु तान् लोहितान् तमः शोकोऽल्पकं दो येषु तान्
कृष्णानिति ज्ञेयं २६ नोभयं न पुंसकं यथाकर्मगुणं कर्मगुणावनतिक्रम्य २७ तेषु देववशेन स्व खदुःखे

यदात्मानमविज्ञाय भगवंतं परं गुरुं पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक् २६ गुणाभिमा
नी स तदा कर्माणि कुरुते ऽवशः शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्माभिजायते २७ शुक्लात्प्रकाशभू
यिष्ठां लोकानाप्नोति कर्हिचित् दुःखोदर्कान्क्रियायासांस्तमः शोकोत्कटान्क्वचित् २८ क्वचित्त
मान्क्वचित्स्वस्त्री क्वचिन्नोभयमंदधीः देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः २९ क्षुत्परीतो य
था दीनः सारमेयो गृहं गृहं चरन्विन्दति यद्दिष्टं दंडमोदनमेव च ३० तथा कामाशयो जीव उच्च ⌐
ावचपथा भ्रमन् उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ३१ दुःखेष्वेकतरेणापि देवभू
तात्महेतुषु जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया ३२

प्राप्नोतीति सदृष्टांतमाह द्वाभ्यां क्षुधा परीतो व्याप्तः सारमेयः श्वा दंडं दंडेन ताडनं ३० कामव्याप्त आशयो य
स्य ३१ ननु तर्हि सुखस्य संभवात् दुःखस्य च प्रतीकारसंभवान्नैकांततो हेयत्वं तत्राह दुःखेष्विति प्रतीका ११२
रस्त्वावज्जातिस्याच्चेत्तस्य प्रतिक्रिया तथापि त्रिविधेषु दुःखेषु मध्ये एकतरेणापि दुःखेन व्यवच्छेदो वियोगो न

112A

प्रतिक्रियाणामपिदुःखरूपत्वादितिसदृष्टांतमाह यथाहीति ३३ दुःखस्यमूलभूतानितुकर्माणिप्रति
क्रियादिकर्मभिर्नैवनिवर्तंतइत्याह नैकांततः अत्यंतस्वाप्नंकेवलंज्ञानरहितं अविद्ययाउपसृतं
प्राप्तं अतोविरोधान्ननिवर्त्यनिवर्तकमितिभावः अत्रदृष्टांतः प्रबोधंविनायथास्वप्नमत्यंतंनप्रतिक
रोतीत्यर्थः ३४ ननुतर्हिअज्ञानविलसितत्वेनसंसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्त्वात्किंतन्निवर्तनप्रयासेनतत्राह

यथाहिपुरुषोभारंशिरसागुरुमुद्वहन् तंस्कंधेनसआधत्तेतथासर्वाप्रतिक्रिया ३३ नैकांततः
प्रतीकारःकर्मणांकर्मकेवलं द्वयंह्यविद्योपसृतंस्वप्नेस्वप्नइवानघ ३४ अर्थेह्यविद्यमा
नेपिसंसृतिर्ननिवर्तते मनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा ३५ अथात्मनोर्थभूतस्यय
तोनर्थपरंपरा संसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरमयागुरौ ३६ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगः
समाहितः सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजनयिष्यति ३७

अर्थेहीति लिंगरूपेणउपाधिभूतेन ३५ तदेवंसंसृतिप्रकारमुक्त्वातन्निवृत्तिप्रकारमाह अथेतस्मात्
रूपार्थभूतस्यैवात्मनः यतोऽज्ञानात्मनस्यैवाऽनर्थपरंपरारूपासंसृतिर्भवति तस्यव्यवच्छेदोगुरुरूपे
वासुदेवेभक्त्यैव ३६ ननुसंसृतिर्वैराग्यविवेकाज्ज्ञानादेवनतुभक्त्यातरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतेस्त
त्राह वासुदेवइति सध्रीचीनेनसमीचीनेनप्रकारेण ३७

स

श्री· नन्वसौमहाफलोभक्तियोगःकथंस्यादतआहसतंच्युतस्यकथामाश्रित्यवर्तमानोचिरात्स्यात् कस्यस्या
भा·च· त्तदाह शृण्वतःअधीयानस्यच ३८ अत्रस्याननदाह येत्रेति भगवतोगुणानुकथनेश्रवणेच व्यग्रंसत्वंचेतो
टी· येषांते ३९ ननुसाधुसंगंविनास्वयमेवहरिचिंतनादिनाभक्तिर्भवेदेवेत्याशंक्याह द्वाभ्यांतस्मिन्स्थानेमहद्भिर्मु
११३ खरिताःकीर्तिताःमधुभिच्चरित्रमेवपीयूषंतदेवशिष्यतइतिशेषोयासां असारांशरहितशुद्धामृतवाहिन्यइत्यर्थः

सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः शृण्वतःश्रद्दधानस्यनित्यदास्यादधीयतः यत्रभागवताराजन्
साधवोविशदाशयाः भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ३९ तस्मिन्महन्मुखरितामधुभिच्चरित्रपी
यूषशेषसरितःपरितःस्रवंति तायेपिबंत्यवितृषोनृपगाढकर्णैःतान्नस्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः
एतैरुपद्रुतोनित्यंजीवलोकःस्वभावजैः नकरोतिहरेर्नूनंकथामृतनिधौरतिं ४१ प्रजापतिपतिःसाक्षा
द्भगवान्गिरिशोमनुः दक्षादयःप्रजाध्यक्षानैष्ठिकाःसनकादयः ४२ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुल ४३
अवितृषः अलंबुद्धिशून्याःगाढैःसावधानैःकर्णैःएताःसरिताः हःक्रतुः भृगुर्वसिष्ठइत्येतेमदंताब्रह्मवादिनः
पिबंतिसेवंते अशनशब्देनक्षुल्लक्ष्यते अशनादयस्तान्नस्पृशंतिभक्तिरसिकान्नवाधंतइत्यर्थः ४० सत्संगमंतरे
णस्वयमेवकथाचिंतनादावालस्यादिनारसावेशाभावाच्चतृष्णापिपासादिनाभिभूतस्यभक्तिर्नसंभवतीत्या
ह एतैरिति ४१ भगवदनुग्रहमंतरेणकस्यापिनज्ञानसंभवइतिकैमुत्यन्यायेनाहचतुर्भिःप्रजापतिर्ब्रह्मा ४२

अहंनारदोंते येषांते ४३

११३

113

वि

113A वाचांपतयोपितयोविद्यासमाधिरूपायैः पश्यंतोविन्वंतोपिपश्यंतंसर्वसाक्षिणंनपश्यंति ४५ ज्ञातश्चेत्तत
आह शब्दब्रह्मणिवेदेउरुर्विस्तारोयस्य अर्थतोपिपारंयस्यन्ये तस्मिन्वर्तमानाः मंत्राणांलिंगैर्वज्रहस्तत्वादि
गुणगुणैर्विविधदेवताभिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेवेंद्रादिरूपंतत्कर्माग्रहेणभजंतेः परमेश्वरंनविदुः ४५
तर्ह्यन्यः कोनामकर्माग्रहंहित्वापरमेश्वरमेवभजेदतआह यदायमनुगृह्णातीतिअनुग्रहेहेतुः आत्म

अथापिवाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः पश्यंतोपिनपश्यंतिपश्यंतंपरमेश्वरं ४४ शब्दब्रह्मणि
दुष्पारेचरंतउरुविस्तरे मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नंभजंतोनविदुःपरं ४५ यदायस्यानुगृह्णातिभगवानात्म
भावितः सजहातिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठितां तस्मात्कर्मसुबर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु मार्थदृष्टिं
कृथाःश्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ४७ स्वंलोकंनविदुस्तेवैयत्रदेवोजनार्दनः आहुर्धूम्रधियोवेदंसकर्म

निभावितःसन् सतदालोकेलोकव्यवहारे वेदेचकर्ममार्गेपरिनिष्ठितांमतिंत्यजति ४८ अर्थकाशिषुपरमार्थ
त्वेनप्रकाशमानेषुपुरुषार्थबुद्धिंमाकृथा प्ररोचनायकेवलंश्रोत्रप्रियेषुनस्पृष्टंवस्तुयैः ४७ ननुवेदेनस्वर्गादि
साधनत्वेनोक्तानिकर्माणीतिवेदवादिनोवदंति कथमस्पृष्टवस्तुषुतेषुत्यज्यतेतत्राह हे स्वधियामलिनहृदयः
सकर्मकंकर्मपरंवेदमाहुस्तेअतद्विदः अवेदज्ञाः यतस्तेस्वस्वरूपभूतंलोकमात्मतत्त्ववेदतात्पर्यगोचरंनविदुः

त्वंतमद्दामूर्षित्याह आस्तीर्येति दृहद्वधात् पशुवधात् मानीमहायज्वाहमित्यहंकारी अतः स्तब्धः अविनीतस्त्वकर्मणैवैषि परंविद्यास्वरूपंतच्चनवेत्सिनारदः स्वयंकृपयोपदेशंनिरूपयति हरिंतोषयतीतिहरितोषंयत्तदेवकर्म यया तस्मिन्हरौमतिर्भवतिसैवविद्यामहाफलत्वात् ४९ अतद्रूपेत्नायांहरेः परमफलत्वंवदर्शयन्नाहहाभ्यां हरिर्देहभृतामात्माईश्वरश्च नत्वहेतुः स्वयंस्वातंत्र्येणप्रकृतिःकरणे अतस्तेषांतत्पादमूलमे

आस्तीर्यदर्भैःप्रागग्रैःकार्त्स्न्येनक्षितिमंडलं स्तब्धोबृहद्वधान्मानीकर्मणावैषियत्परं ४९ तत्कर्महरितोषंयत्साविद्यातन्मतिर्यया हरिर्देहभृतामात्मास्वयंप्रकृतिरीश्वरः ५० तत्पादमूलंशरणंयतःक्षेमोनृणामिह सवैप्रियतमश्चात्मायतोनभयमण्वपि इतिवेदसवैविद्वान्योविद्वान्सगुरुर्हरिः ५१ प्रश्नएवंहिसंछिन्नोभवतः पुरुषर्षभ अत्रमेवदतोगुह्यंनिशामयसुनिश्चितम् ५२

वशरणंआश्रय यतःयस्मिन् ५० नचतद्भजनेअन्यभजनवद्दुःखंभयंचेत्याह सइति इतियोवेद सएवविद्वान् सगुरुरेवहरिश्च ५१ उक्तमुपसंहरति एवंभगवतःप्रश्नःसंछिन्नःपरिहृतः तदेवमात्मनोवंधमोक्षप्रकारेकथारूपेणकथितेपिनातिनिर्विण्णचित्तःप्रव्रागमनेप्रतीक्षमाणंसंततंतत्क्षणमेवमहाभयप्रकंपितसकलगात्रंगृहान्निर्वासयितुंहरिणारूपकमाह अत्रेति वदतोमेवचःवृ[illegible]ः ५२

२८ [illegible]

११५अ

त्वद्रमल्पंचरतीतितथातं अभुक्तासमनसांपुष्पाणांशरणेआश्रयेवाटिकयां मिथित्वामिथ्यः पर स्परंस्त्रियासहमिलित्वा तत्रैववरकमासकंषडंघ्रयोभ्रमरास्तेषांगणाः तेषांसामसगीतेषुलब्धःकर्णो यस्यंतंपरेषामसुभिर्द्वितैः स्त्रीयानसंतर्पयंतीत्यसत्तपः नानविगण्यागणयित्वालुब्धकस्यबाणेनभि ३

त्वद्रंचरंतसमनसांशरणेमिथित्वारकंषडंघ्रिगणसामसलुब्धकर्णं अश्रेहत्कर्नसत्तपोवि गणय्ययांतंदृष्टमृगंमृगयलुब्धकबाणभिन्नं ५२ सुमनःसुधर्माणांस्त्रीणांशरणाआश्रमे पुष्पमधुगंधवत् त्वद्रतमंकामंकर्मविपाकजंकामसुखलवंजैव्योपस्यादिविचित्वंतेमिथु नीभूयतरभिनिवेशितमनसंषडंघ्रिगणसामगीतंवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वति तरामतिप्रलोभितकर्णमग्रेवृकस्यवरात्मनआयुर्हरतोःहोरागातान् कालविशेषान विगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्टतः परोक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकः कृतांतोंतःशरेणयमिहपरावि ध्यतितमिमात्मानमहोराजन्भि

त्रंमृगंमृगयन्वेषय ५२ श्लोकंप्रस्तुतंयोजयन्व्याचष्टे सुमनो भिःसमानोधर्मःपरिणामविरसत्वयासांस्त्रीणां मिथित्येतस्यव्याख्यामिथुनीभूयस्त्रीभिःसहेतिशे षःरतमित्यस्यव्याख्याआयुर्हरतीति यान्तमित्यस्यव्याख्या विहरंतमिति अंतःनलिकायांगूढेनशरेण

श्री॰ उपदेशसारमाह सत्वमिति विचक्ष्व विचारय अंतर्हृदि चित्तं कर्णयोर्धुनीं नदीमिव वहंतीं श्रुतिं चेत्ते नियच्छ एतच्च
भा॰च॰ सर्वेंद्रियोपलक्षणार्थं गृहाश्रमं च जहि कीदृशम् असत्तमानामतिकामुकानां यानि यूथानि तेषां गाथा वा
टी॰ र्त्ता यस्मिन् जीवानां शरणमीश्वरं प्रीणय क्रमेण सर्वतो विरमः ५५ अर्थांतरं प्रष्टुं स्वोक्तमर्थमनुवदति श्रु
११५ तमन्वीक्षितं विचारितं ब्रह्मन्नारद एतच्च उक्तमात्मतत्त्वं उपाध्यायाः ये मम कर्मोपदेष्टार आचार्याः
115

सत्वं विचक्ष्व मृगचेष्टितमात्मनोंतश्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते जह्यंगनाश्रम
मसत्तमयूथगाथं प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण ५५ राजोवाच श्रुतमन्वीक्षितं
ब्रह्मन्भगवान्यदभाषत नैतज्जानंत्युपाध्यायाः किं न ब्रूयुर्विदुर्यदि ५६ संशयोत्र
तु मे विप्र संछिन्नस्तत्कृतो महान् ऋषयोपि हि मुह्यंति यत्र नेंद्रियवृत्तयः ५७ कर्मा
ण्यारभते येन पुमानिह विहाय तं अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नुते ५८

स्ते न जानंति ५६ अतस्तत्कृत उपाध्यायकृतः तद्वाक्यविरोधेनात्मत्वसंभावनारूपो महान्संशयः संछिन्नः त्वया
अत्र तु कश्चित्संशयो वर्त्तते यत्रेंद्रियवृत्तीनामप्रवृत्तेर्मुह्यंति ५७ संशयमाह द्वाभ्यां कर्माणि येन देहेन क
रोति तमत्रैव विहायामुत्रलोकांतरे कर्मोपस्थापितेनान्येन देहेन जुष्टान्युपभुक्तानि जीवोश्नुते प्राप्नोति ५८ ११५

115A

इतिवादः श्रूयतेप्राप्यपुण्यकृतांलोकानिति शारीरजैः कर्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरइति तथाचोक्तंवेदेशा
स्त्रीरनुभूयान्तिमिति एतच्चकर्तृभोक्तृदेहभेदेनकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगान्नसंगच्छतइतिभावः सं
शयोतमाह प्रोक्तंवेदोक्तंकर्मक्रियतेजनैः तज्ज्ञानंतरंतत्क्षणएवपरोक्षंअदृश्यंसन्नप्रकाशते अतःकर्मणो
नष्टत्वान्नद्रोगोपिदृष्टइतिभावः ५९ प्रथमसंशयोत्तरं येनैवेति अव्यवधानेनकर्तृभोक्तृदेहविच्छेदवि

इतिवेदविदांवादः श्रूयतेतत्रतत्रह कर्मयत्क्रियतेप्रोक्तंपरोक्षंनप्रकाशते ५९
श्रीनारदउवाच येनैवारभतेकर्मतेनैवामुत्रतत्समान भुंक्तेह्यव्यवधानेनलिं
गेनमनसास्वयम ६० शयानमिममुत्सृज्यश्वसंतंपुरुषोयथा कर्मात्मन्याहि
तंभुंक्तेतादृशेनेतरेणवा ६१

ना स्थूलदेहनाशोपिमनःप्रधानस्यलिंगदेहस्या ना
शात्रोक्तदोषप्रसंगइत्यर्थः ६० लिंगदेहविशिष्टस्यभोक्तृत्वंस्वप्नदृष्टांतेनस्पष्टयति शयानमिमंजाग्र
देहं श्वसंतंजीवंतं उत्सृज्यतदभिमानंत्यक्त्वा आत्मनिमनसि संस्काररूपेणाहितंकर्मयथाभुंक्ते ता
दृशेनशयानदेहसदृशेनकर्मोपस्थापितेनदेहेन अन्येनवापश्वादिदेहेन तथालोकांतरेपीति
भावः ६१

श्री· भा·च· टी· ११९ 117

न्ननुभवतनामलिंगविशिष्टस्यानेनदृष्टांतेनभोक्तृत्वं कर्तृत्वंतदाप्रतिग्रहादिषुस्थूलदेहविशिष्टस्यैवदृश्य
ते तत्राहममेतिपुत्रादयः असावहंब्राह्मणइतिब्रुवन्मनसायद्यद्देहंगृह्णीयात्ततोदेहाद्राद्धं सिद्धंकर्मपुमा
न्गृह्णीयात् येनकर्मणाएवमहंकारगृहीतेनपुनर्भवोभवति अन्यथाजन्मानुपपत्तेः अतोभिन्नत्वेमनोविशि
ष्टस्यैवकर्तृत्वं अभिमानविषयस्यतद्देहस्यपुत्रादिदेहवद्धारमात्रत्वमितिभावः ६२ यदुक्तंकर्मणोनुष्टत्वा
न्नोपुत्रभोगइतितत्राह यथेति उभयैर्ज्ञानकर्मेन्द्रियैरिंद्रियाणामीहितैः कदाचित्कर्मप्रवृत्तिभिश्चित्तमनु·

ममेतिमनसायद्यदसावहमितिब्रुवन् गृह्णीयात्तत्पुमान्राद्धंकर्मयेनपुनर्भवः ६२
यथानुमीयतेचित्तमुभयैरिंद्रियेहितैः एवंप्राग्देहजंकर्मलक्ष्यतेचित्तवृत्तिभिः ६३
नानुभूतंक्वचानेनदेहेनादृष्टमश्रुतं कदाचिदुपलभ्येतयद्रूपंयादृगात्मनि ६४

मीयते सत्यपिसर्वेंद्रियविषयसंबंधेयुगपज्ज्ञानानुपपत्तेः तदुक्तं अत्यादेर्नयुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्मनसोनि
यममिति एवंचित्तवृत्तिभिः पूर्वदेहजंकर्मलक्ष्यतेतासामपियुगपदनुपपत्तेः ६३ इतोपिकर्मलक्ष्यतइत्याह
नानुभूतमितिद्वाभ्यां अनेनवर्तमानेनदेहेन क्वचजन्मनिदपि यन्नानुभूतंअननुभूतंअनुपभुक्तंअदृष्टंचाश्रु ११९
तंचयद्रूपंयदात्मकंयादृग्यत्प्रकारंच तत्कदाचित्स्वप्नमनोरथादिष्वात्मनिमनसिउपलभ्यते ६४

116A

तेनहेतुनास्यलिंगिनोवासनाश्रयस्यजीवस्यतादृशंतदनुभवादियुक्तंएवंदेहसंभवं अदृष्टस्वनिश्चयेनम
न्यस्वनस्यननुभूतोर्थोमनःस्प्रष्टुंमनसिस्फुरितुमर्हति ९५ किंच मनोहृन्यैवएवंपराणिशुभाशुभनिमि
त्तानिशारीराणिज्ञायतेयस्मात् मनएवेति भद्रंतइतिसम्यगव्यवधानार्थमाशिषाभिनंदति भविष्यतउद्भ
वंप्राप्स्यतः नभविष्यतनेचत्वंप्राप्स्यतोपि भावीतिरूपाणिशंसति मनएवोदार्यकार्पण्यादिहेतुभिःएवं

तेनास्यतादृशंराजंल्लिंगिनोदेहसंभवं अदृष्टस्वाननुभूतोर्थोनमनःस्प्रष्टुमर्हति ९५
मनएवमनुष्यस्यपूर्वरूपाणिशंसति भविष्यतश्चभद्रंतेतथैवनभविष्यतः ९६ अ
दृष्टमश्रुतंचात्र कश्चिन्मनसिदृश्यते यथातथानुमंतव्यंदेशकालक्रियाश्रयं ९७

मप्येवमेवासपश्चादप्येवमेवभविष्यतीतिज्ञापयतीत्यर्थः ९८ ननुकदाचिद्दर्शनानर्हमपिस्वप्नेप्रतीयते
यथापर्वताग्रेसमुद्रःदिवानक्षत्राणिस्वशिरश्छेदइत्यादितत्राह अदृष्टमिति अन्यदेशाश्रयं समुद्रादिकंप
र्वताग्रेनिशाश्रयंनक्षत्रादिकं दिवाभ्यंगादिक्रियाश्रयंस्वशिरश्छेदनाश्रयंनिद्रादिदोषेणाहिप्रतीयतइति
अनुमंतव्यंपरस्यापितदुपपत्तेस्तत्स्यत्वादितिभावः स्वान्यस्यानुभवस्यसर्वकर्मे

जन्यत्वमंगीकुर्वतोपिविपरीतत्वमतानैहिकवार्मोगोज
नकत्वेननिग्रहोपपत्तेरलमेवेतेनाप्यप्रयोजनमितिभावः ९०

श्री· ननु दरिद्रः कश्चिदात्मानं महाराजं पश्यति राजा दरिद्रमात्मानं पश्यतीति तत्कथमसंभावितं संगच्छेत् त
त्राह सर्वे इति आयाति भोग्यत्वेन प्राप्नुवंति यांति च भोगानामनंतरं यदि कश्चिदमना भवेत् तदैवं न
भा·च· स्यात् न त्वेतदस्तीत्याह सर्वे समनस इति अतः सर्वेषां समनस्कत्वान्मनसि च सर्वार्थानां क्रमेण प्रवे
११० शात्तत्रास्य तादृष्टचरः कस्यापि कश्चिदर्थोऽस्तीत्यर्थः ९८ तदेवं सर्वैरपि सर्वेऽर्थाः क्रमेण दृश्यंत इत्युक्तं इ

117

सर्वे क्रमानुरोधेन मनसींद्रियगोचराः आ
यांति वर्गशो यांति सर्वे समनसो जनाः ९८
सत्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि त
मश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ९९

दानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह सत्त्वैकनिष्ठे भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्ध्यानपरे मनसि इदं
विश्वं उपरज्य संयोगमिव प्राप्यावभासते प्रतीत्यनर्हस्यापि कदाचित्प्रतीतौ दृष्टांतः चंद्रमसि उपरज्य ११०
तमः राहुः तदिदं स्वच्छे मनसि सर्वविषयस्फुरणयोगित्वमिति प्रसिद्धं ९९

त

117A तदेवंस्थूलदेहनाशेपिलिंगदेहस्यानाशादन्यः कर्ताअन्योभोक्तेतिनास्तीत्यर्थः तत्रैवंशंकते ननुलिंगदेह
स्यस्थूलद्वारेणैवकर्तृत्वभोक्तृत्वेनतत्केवलस्यतत्रकदाचित्स्थूलदेहाभावेजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वाभावान्मु
क्तिः प्रसज्येततत्राह अहंममेतिभावः स्थूलदेहसंबंधःपुरुषेजीवेनव्यवधीयतेनविछिन्नोभवतिकिं
पर्यंतंबुद्ध्यादीनांव्यूहः परिणामोलिंगंयावदस्ति अनादिमान् अनादिःसन् ७० स्वापादावहंकाराद्यभा

नाहंममेतिभावोयंपुरुषेव्यवधीयते यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहोह्यनादिमान् ७० सुप्तिमू
र्छोपतापेषुप्राणायनविद्याततः नेहतेहमितिज्ञानंमृत्युप्रज्वरयोरपि गर्भेवाल्येप्यपौष्कल्यादे
कादशविधंतदा लिंगंनदृश्यतेयूनःकुह्वांचंद्रमसोयथा ७१

वानविच्छेदमाशंक्याह द्वाभ्यां सु
प्त्यादिषुउपतापइष्टवियोगादिजःएवंतेषुअहमितिज्ञानंअहंकारः नेहतेनप्रकाशते प्राणायतनानामिंद्रिया
णामविद्यातात् इंद्रियैरिदंअहंकारास्पदवस्तुग्रहणात्अहंकारःस्फुरतिनान्यथेत्यर्थः ७१ अपौष्कल्यात्असंपूर्ण
त्वात् प्राणायतनानामितिशेषः पुनस्तरुणस्ययदेकादशविधंप्रकाशंइंद्रियैःस्फुटंलिंगमहंकरणंतन्नदृ
श्यते गर्भादेरितिशेषः सतोप्यनभिव्यक्तौदृष्टांत कुह्वाअमावस्यायांचंद्रमसोलिंगंरूपमिव ७२

श्री· तस्मादहंकारेसमदस्यस्थूलदेहस्याविच्छेदाद्वस्तुभूतार्थाभावेपिसंसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह अर्थेह्यीति ७३ या
भा·च· वल्लिंगस्थूलदेहाविच्छेदात्संसारानिर्वृत्तिरित्येतत्प्रपंचयति एवमितिसार्धैस्त्रिभिः पंचविधंपंचतन्मात्रा-
टी· त्मकंत्रिवृत् त्रिगुणंषोडशविकारात्मनाविस्तृतं ७४ ७५ नन्वेकंदेहंविसृज्यदेहांतरप्रवेशात्सर्वमदेहता
११८
118

अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ७३
एवंपंचविधंलिंगंत्रिवृत्षोडशविस्तृतं एषचेतनयायुक्तोजीवइत्यभिधीयते ७४ अने
नपुरुषोदेहानुपादत्तेविमुंचति हर्षंशोकंभयंदुःखं(सुखं)चानेनविंदति ७५ यथात्रुण सुखं
जलौकैवंनापयात्यपयातिच नत्यजेन्म्रियमाणोपिप्राग्देहाभिमतिंजडः ७६ यो
वदन्यंनविंदेतव्यवधानेन्नकर्मणा मनएवमनुष्येंद्रभूतानांभवभावनं ७७ नेः

वाजेनम्रि

स्यादेवेत्यतआह यथेति नापयातितृणस्यत्यागादपयातिचतृणांतरधारणात् तथानत्यजेत् ७६ अ
न्यदेहंकर्मणांप्राग्देहारंभकाणां व्यवधानेनविच्छेदेनसमाप्त्याप्रकरणार्थमुपसंहरति मनएवेति भ ११८
वभावनंसंसारहेतुः ७७

कथंसतितदाह यदेति चरितान्उपशृण्वान्यतःकर्मणिसति नन्वसंगस्यज्ञातःकर्मतत्राह अविद्यायां
सत्यांअनात्मनोदेहादेःकर्मणिबंधोभवति ७८ विश्वस्थित्यादयोयतोहरेर्भवंति ७९ हंसयोर्जीवेश्वर

यदातैश्चरितान्ध्यायन्कर्माण्याचिनुतेसकृत् सतिकर्मण्यविद्यायांबंधःकर्मण्यनात्मनः ७८
अतस्तदपवादार्थंभजसर्वात्मनाहरिं पश्यंस्तदात्मकंविश्वंस्थित्युत्पत्त्यप्ययायतः ७९ मैत्रेयः भा
गवतमुख्योभगवान्नारदोहंसयोर्गतिं प्रदर्श्यह्यमुमामंत्र्यसिद्धलोकंततोगमत् प्राचीनबर्ही
राजर्षिःप्रजासर्गाभिरक्षणे आदिश्यपुत्रानगमत्तपसेकपिलाश्रमं ८१ तत्रैकाग्रमनाधीरोगो
विंदचरणांबुजे विमुक्तसंगोनुभजन्भक्त्यातत्साम्यतामगात् एतदध्यात्मपारोक्ष्यंगीतंदेवर्षि
णानघ यःश्रावयेद्यःशृणुयात्सलिंगेनविमुच्यते ८३ एतन्मुकुंदयशसाभुवनंपुनानंदेवर्षि
वर्यमुखनिःसृतमात्मशौचं यःकीर्त्यमानमधिगच्छतिपारमेष्ठ्यंनास्मिन्भवेभ्रमतिमुक्तस
मस्तबंधः ८४

योः ८० पुत्रानादिश्येत्यपुत्रानादिश्येतिपुत्राणामादेशंमैत्रिणामग्रेकथयित्वा ८१ ८३ आत्मशौचंमा
नःशोधकं पारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टफलदं ८४

स्त्रियात्वद्यासदितस्याश्रमोद्दंकारः छिन्नोभवति अमुत्रकर्मफलभोगः कथमितिसंशयः छिन्नः ८५ इति
चतुर्थेएकोनत्रिंशः २९ प्रसंगात्पंचभिः प्रोक्तं वृत्तंप्राचीनवर्हिषः वर्णितेचपुनर्द्वाभ्यांप्रसक्तेतेचप्रचेतसो
तेत्रिंशोतपस्तुष्टादीषालब्धवरास्ततः आगत्यवार्त्तीमुद्वाह्यराज्यंचक्रुः रितीर्यते रुद्रहरिंप्रतोष्यकोसिद्धिमा

अध्यात्मपारोक्ष्यमिदंमयाधिगतमद्भुतं एवंस्त्रियाश्रमः पुंसश्छिन्नोमुत्रचसंशयः ८५ इतिचतुर्थे
एकोनत्रिंशः २९ विदुरउ॰ येत्वयाभिहिताब्रह्मन्सुताः प्राचीनवर्हिषः तेरुद्रगीतेनहरिंसिद्धिमा
पुः प्रतोष्यकां १ किंवार्हस्पत्येहपरत्रवाथकैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्त्तिनः आसाद्यदेवंगिरिशंय
दृच्छयाप्रापुः परंनूनमथप्रचेतसः २ मैत्रेयउ॰ प्रचेतसोंतरुदधौपितुरादेशकारिणः जपयज्ञे
नतपसापुरंजनमतोषयन् ३ दशवर्षसहस्रांतेपुरुषस्तुसनातनः तेषामाविरभूत्कृच्छ्रंशांते

पुः १ हेवार्हस्पत्य कस्यांचिद्दिशायांबृहस्पतेः मैत्रेयः शिष्यइतिज्ञातव्यं ते \\ नशमयन्रुचा ४
यदृच्छयागिरिशंप्राप्य तस्यैवकैवल्यनाथप्रियस्यगिरिशस्यपार्श्ववर्त्तिनस्तदनुगृहीताः संतोनूनंपरंमो
क्षंप्रापुरेवततः एवंतुइहाथवापरत्रकिंप्रापुः २ रुद्रगीतजपरूपेणयज्ञेनतपसाच पुरंजनंहरिं ३ तेषां
कृच्छ्रेतपः क्लेशंरुचाकांत्याशमयन् शांतेसत्वेनवपुषाविर्भूतः ४ ॥ ११९

119A

सुपर्णस्कंधमारूढः इत्यादिनावर्हिष्मतः सुतानांहेतित्तृतीयेनान्वयः ५ कनकमयेनस्वर्णाव्रताविभूष
णेनभ्राजमानेकपोलेवदनेयस्य अष्टभिरायुधैर्गरुडप्रवकिन्नरैस्तेनपन्नस्वनैर्गीताकीर्तिर्यस्य ६ पी
नास्वतेआयताअष्टौभुजास्तेषांमंडलेसंसुहृदः तन्मध्येस्थितलक्ष्म्यास्पर्धमानाश्रीः शोभायस्याःतयाव

सुपर्णस्कंधमारूढोमेरुशृंगमिवांबुधः पीतवासामणिग्रीवःऊर्वन्वितिमिरादिशः ५ का
शिस्सुनाकनकवर्णाविभूषणेनभ्राजत्कपोलवदनोविलसत्किरीटः अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः
सुरेंद्रैरासेवितोगरुडकिंनरगीतकीर्तिः ६ पीनायताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्यास्पर्धच्छ्रि
यापरिवृतोवनमालयाद्यः वर्हिष्मतःपुरुषआह सुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुतयासघृणा
वलोकः ७ श्रीभगवानुवाच वरंवृणीध्वंभद्रंवोयूयंमेनृपनंदनाः सौहार्देनापृथग्धर्मा
मोस्तुष्टोहंसौहृदेनवः ८

नमालयापरिवृतः आद्यः पुरुषआहः पर्जन्यनादइवरुतंनादो
यस्याः तयावाचासघृणोवलोकोयस्य ७ यूयंमत्तोवृणीध्वं सौहार्देनहेतुना अपृथग्धर्मायेषांसं
बोधनंवः परस्परंसौहृदेनतुष्टोहं ८ ॥

श्री॰ भूतेषुसौहृदंचभविष्यति ९ तेभ्योदास्ये किंपुनर्युष्मभ्यमितिशेषः १० अग्रहीष्टगृहीतवतः अथोइतिहेतोःलो
भा॰च॰ कानानुलोकेषुभविष्यति यद्वा लोकाननुभविष्यतिइत्यतिव्याप्स्यतीत्यर्थः ११ आत्मनोवीर्येणसंतानेन १२ अत्रार्थ
१२० मादौभार्यांसंपादयति कंडोरितित्रिभिः तपोनाशार्थमिंद्रप्रेषितयाप्रम्लोचयाकंडुर्नामऋषिर्बहुकालंरेमे साचत
120

योनुस्मरतिसंध्यायांयुष्माननुदिनंनरः तस्यभ्रातृष्वात्मसाम्यंतथाभूतेषुसौहृदं ९ येतुमांरुद्रगी
तेनसायंप्रातःसमाहिताः स्तुवंत्यहंकामवरान्दास्येप्रज्ञांचशोभनां १० यद्यूयंपितुरादेशमग्रहीष्ट
मुदान्विताः अथोवउशतीकीर्तिर्लोकाननुभविष्यति भविताविश्रुतःपुत्रोनवमोब्रह्मणोगुणैः य
एतामात्मवीर्येणत्रिलोकींपूरयिष्यति १२ कंडोःप्रम्लोचयालब्धाकन्याकमललोचना तांचापवि
द्धांजगृहुर्भूरुहानृपनंदनाः १३ क्षुत्क्षामायामुखेराजासोमःपीयूषवर्षिणीं देशिनींरोदमानाया
निदधेसदयान्वितः प्रजाविसर्गआदिष्टाःपित्रामामनुवर्तता तत्रकन्यांवरारोहांतामुद्वहतमाचिरं १४

तःस्वर्गंगच्छंतीकंडोर्जातंगर्भंवृक्षेषुत्यक्त्वाजगाम तदेतदुक्तं अपविद्धांत्यक्तां १३ सप्रसिद्धोवनस्पतीनांराजासो
मः अमृतस्राविणींदेशिनींतर्जनींरुदंत्यास्तस्यामुखेनिदधे अनेनाप्सरोसोगर्भसंभवेनामृताहारेणचतस्याला
वण्यंक्षमसेदर्दौग्ध्यादिरादित्यंचोक्तं १४ ममानुवर्तमानेनपित्रानियुक्ताःसंतःतत्रप्रजासर्गनिमित्तेनतामु॥ स्कं ९

१२०

120A

ननुबहूनांकथमेकाभार्यास्यात्तत्राह अदृष्टपृथग्धर्मःशीलंचयेषांतेषांचपत्नीभूयात् अर्पितोभवत्स्वाशयोय
या धर्मशीलयोरैक्यात महाकाव्यवनेदृष्टादृष्टविरोधइति १९ अहंतोजसःअप्रतिहतबलाःसंतः १७ पञ्चत्र
त्वोदृपकामादिमलस्याशयोयेषां अतःलोकद्वयभोगान्निर्विघ्नमस्यानंप्राप्स्यथ १८ ननुगृहेषुप्रविष्टाना
मस्माकंतदासक्त्याबंधएवस्यात् उतस्त्वद्भक्तिर्निर्वेदोवातत्राह गृहेष्विति कुशलंमय्यर्पितंकर्मयेषां मह्या
अदृष्टपृथग्धर्मशीलानांसर्वेषांवःसमध्यमा अदृष्टपृथग्धर्मशीलेयंभूयात्त्वत्समर्पिताशया १८ दिव्यवर्षस
हस्राणांसहस्रमहंतोजसः भौमान्भोक्ष्यथभोगान्वैदिव्यांश्चानुग्रहान्मम १७ अथमय्यनुपायिन्याभ
क्त्यापक्वगुणाशया उपयास्यथमद्धामनिर्विद्यनिरयादतः १८ गृहेष्वाविशतांचापिपुंसांकुशलक
र्मणां मद्वार्तायातयामानांनबंधायगृहामताः १९ नव्यवद्धृदयेयज्ञोब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः नमु
ह्यंतियातोयामःकालोयेषां १९ त्वद्वार्ताश्रोतॄणांगृहैर्नैवबंध॥ संतिनशोचंतिनहृष्यंतियतोगताः ॥
इतिकुतस्तत्राह नव्यवदिति यद्यस्मात् कथाश्रवणात् ज्ञः सर्वज्ञोहमीश्वरः ब्रह्मवादिभिःप्रवक्तृभिःनि
मात्रैः मित्तभूतैःश्रोतॄणांहृदये नव्यवत् प्रतिपदं नूतनवत् अयेप्रामोमिंसाक्षात्कारोभवतीत्यर्थः ननुत्वत्क
थाश्रवणेकथंब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्राह योहमेतदेवब्रह्म तद्धेतः यतोगताःयमाःप्रामाः संतोमोहशोक
हर्षान्नप्राप्नुवंति अतोमत्कथाश्रवणेननव्यवदेकमहृद्याविर्भावादस्यैवब्रह्मसाक्षात्कारतान्गृहेषुवसताम

ब्रह्म२

श्री· भा· च· टी· १२१ 121

पुरुषार्थंभाजयतिप्रापयतीतितंयातं २१ वेदैः सकलश्रेयःसाधनत्वेननिरूपिताउदारगुणाश्राह्वयानामा
नित्यस्य मनोवचसोर्वेगादपिपुरोग्रतोजवोवेगोयस्य मनोवचसोरगोचरायेत्यर्थः अतएवसर्वेषामन्तःकरणा
मार्गैरगतःअनवगतोधायस्तस्मैतेनमः २२ स्वनिष्ठयास्वरूपस्थित्याशुद्धाय अतःशांतायमनसिनिमि

मैत्रेयउ॰ एवंब्रुवाणंपुरुषार्थभाजनंजनार्दनंप्रांजलयःप्रचेतसः तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमलागिरा
गृणन्तागृदयामहःतमं २१ प्रचेतसऊ॰ नमोनमःक्लेशविनाशनायनिरूपितोदारगुणाह्वयाय
मनोवचोवेगपुरोजवायसर्वान्तमार्गैरगताध्वनेनमः २२ शुद्धायशांतायनमःस्वनिष्ठयामनस्य
पार्थविलसद्द्वयाय नमोजगत्स्थानलयोदयेषुगृहीतमायागुणविग्रहाय २३ नमोविशुद्धसत्त्वा
यहरयेहरिमेधसे वासुदेवायकृष्णायप्रभवेसर्वसात्वतां २४ नमःकमलनाभायनमःकमलमा
लिने नमःकमलपादायनमस्तेकमलेक्षण २५ नमःकमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे सर्वभूत
निवासायनमोयुक्ष्महिसाक्षिणे २६ रूपंभगवतायेतदशेषक्लेशसंक्षयं आविष्कृतंनःक्लिष्टानांकिम
न्यदनुकंपितं २७

तेसति अपार्थंव्यर्थमेवविलसद्द्विस्फुरितंद्वयंरूपंयस्मिन् गृहीतामायागुणैर्विग्रहाब्रह्मादिमूर्तयोयेन स्वतस्त्वा
विशुद्धसत्त्वास्वरूपायसंसारंहरतिमेधाज्ञानंयस्यतस्मै २४ २५ अयुक्ष्महिकृतवंतोवयं २६ यदुक्तंवरंवृणीध्वमि
तितन्मनसिविधायाहुः रूपमिति समस्तानांक्लेशानांसंक्षयोयस्मात् नःआविष्कृतंप्रकटितमनोन्यत्किमनुकं

विनमद्भकंपायसेवाक्सांकंपारमात्रकमेसर्वः २८

१२१

121A

अतश्चयतश्चाह हेअभद्ररंधन मंगलनाशनत्वंप्रत्ययोत्रनविवक्षितः एतावदेवदीनेषुवत्सलैःप्रभुभि
र्भवद्भिःकार्यं किंतत्तदाह यदिति अस्मदीयायतेशतिबुद्ध्याउचितेकालेअनुस्मर्यतेइतियत् त्वयातद्रंद
र्शितमितिभावः २८ येनानुस्मरणेनस्मृतानांतेषामुपशांतिःसुखंभवति किंच वैत्वलूकानामपिभूताना
मंतर्हृदयेंतर्हितः अंतर्यामितेनस्थितोभगवानीहतामिच्छतां तवउपासकानांनोस्माकमाशिषः कस्मादे

एतावद्धिविभुविर्भाव्यंदीनेषुवत्सलैः यदनुस्मर्यतेकालेस्वबुद्ध्याभद्ररंधन २८
येनोपशांतिर्भूतानांक्षुल्लकानामपीहतां अंतर्हितोंतर्हृदयेकस्मान्नोवेदनाशिषः २९
असावेववरोस्माकमीप्सितोजगतःपते प्रसन्नोभगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः ३०
वरंवृणीमहेथापिनाथत्वत्परतःपरात् नह्यंतस्त्वद्विभूतीनांसोनंतइतिगीयसे ३१

तोनवेदजानातीत्यर्थः २९ तथापिवक्तव्यंचेत्तर्हियेषामस्माकंभगवान्प्रसन्नः असावेववरः भगवत्प्रसा
दएवास्माकमीप्सितोवरइत्यर्थः अपवर्गगुरुः मोक्षमार्गप्रदर्शकः गतिःस्वतश्चपुरुषार्थभूतः ३० यद्यप्ये
वमथापि हेनाथ त्वत्तस्त्वत्तःवरमेकंवृणीमहे कथंभूतात्परतःकारणादपिपरात् अक्षरात्परतःपरइति
श्रुतेः अतोयद्यपित्वंदातुंसमर्थः नचदेयानांत्वद्विभूतीनामंतोस्ति यतोनंतविभूतित्वादनंतइतिगीय

श्री० भा० च० टी० १२२

वड़ 123

तथापि यथासारंगोभ्रमरः पारिजाते स्वेनलब्धेसति स्वलभमप्यसद्वृक्षान्तरं नसेवते तथा वयमपि साक्षात्त्वदं
घ्रिमूलंप्राप्य किंकिंवृणीमहि नकिंचिदित्यर्थः किमप्यन्यत्तुच्छं किमर्थंवृणीमहि तर्हिकिंकिंवृणीमहि त्व
न्नेतत्तेनमनोरथानामनवस्थानादित्यर्थः ३२ अतएतावदेवप्रार्थयाम इत्याहुः यावदिति स्पृष्टाव्याप्ताः सतः
भगवतिप्रकृष्टः संगोयेषांतेषांसंगोस्माकंस्यात् ३३ ननुराज्यभोगान्स्वर्गापवर्गौचविहायकिमिदंप्रार्थ्यते
पारिजातेंजसालब्धेसारंगोन्यन्नसेवते त्वदंघ्रिमूलमासाद्यसाक्षात्किंकिंवृणीमहि ३२ यावत्तेमा
ययास्पृष्टाभ्रमामइहकर्मभिः तावद्भवत्प्रसंगानांसंगः स्यान्नोभवेभवे ३३ तुलयामलवेनापिनस्वर्गं
नापुनर्भवं भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः यत्रेड्यंतेकथामृष्टास्तृष्णायाः प्रशमोयतः
निर्वैरंयत्रभूतेषुनोद्वेगोयत्रकश्चन ३५ यत्रनारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनांगतिः संस्तूयतेसत्क
थासुमुक्तसंगैः पुनःपुनः तेषांविचरतांपद्भ्यांतीर्थानांपावनेच्छया भीतस्यकिंनरोचेततावकानांसमा
गमः ३७ वयंतुसाक्षाद्भगवन्भवस्यप्रियस्यसख्युःक्षणसंगमेन सुदुश्चिकित्स्यस्यभवस्यमृत्योर्भिषक्तमं त्वाद्यगतिंगताःस्म ३८
तत्राहुः तुलयामेति भगवत्संगिनांसंगस्यलवेनापि ३४ सत्संगस्यश्रैष्ठ्यंप्रपंचयंति यत्रेतित्रिभिः यत्रयेभ्यय
तः मृष्टाभ्यः कथाभ्यः निर्वैरं वैराभावः ३५ ३६ पद्भ्यांपावनेच्छया संसारभीतस्य ३७ सत्संगफलमस्माभिरेवानुभूत
मित्याहुर्वयंत्विति तववयः प्रियः सखातस्यभवस्यान्यंतमचिकित्स्यस्यजन्मनोमृत्योश्चभिषक्तमं सद्वैद्यंत्वाद्यमति

रामः १२२

123A

वरांतंवृणीते यन्नरतिद्वाभ्यां नताः नमस्कृताः ३९ निरंधसांनिरन्नानां अदभ्रंबहुकालंतेपरितोषणा
यभवतिवृणीमहे ४० अन्तानामप्यस्माकंचस्तुतिनोयुक्त्याऽजः मनुरिति यस्यतवमहिम्नोनुदृष्टपा
रंयेस्तेपित्वामात्मसमंस्वशक्त्यानुरूपंयथास्तुवंति अथोअतः वयमपिगृणीमः ४१ सत्वमूर्तयेवासु
यन्नःस्वधीतंगुरवःप्रसादिताविप्राश्चवृद्धाश्चसदानुवृत्त्या आर्यानताःसुहृदोभ्रातरश्चसर्वाणिभू
तान्यनसूययैव ३९ यन्नःसुतप्तंतपएतदीशनिरन्धसांकालमदभ्रमप्सु सर्वंतदेतत्पुरुषस्यभू
म्नोवृणीमहेतेपरितोषणाय ४० मनुःस्वयंभूर्भगवान्भवश्चयेतेतपोज्ञानविशुद्धसत्वाः अदृष्ट
पाराअपियन्महिम्नःस्तुवंत्यथोत्वात्मसमंगृणीमः ४१ नमःसमायशुद्धायपुरुषायपरायच
वासुदेवायसत्वायतुभ्यंभगवतेनमः ४२ मैत्रेयउ० इतिप्रचेतोभिरभिष्टुतोहरिःप्रीतस्तथे
त्याहशरण्यवत्सलः अनिच्छतांयानमतृप्तचक्षुषांययौस्वधामानपवर्गवीर्यः ४३ अथनिर्या
यसलिलात्प्रचेतसउदन्वतः वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नांगांगांरोद्धुमिवोच्छ्रितैः ४४
देवाय ४२ यानेस्वप्रयाणमनिच्छतामपिसतांस्वधामययौ अनपवर्गवीर्यः अकुंठितप्रभावः ४३ उद
न्वतःसिन्धोःसलिलान्निर्यायनिर्गत्य यांस्वर्गंरोद्धुमिवोच्छ्रितैःद्रुमैःगांमहींछन्नांवीक्ष्यद्रुमेभ्योऽकुप्यन्
तदाहिप्राचीनबर्हिषःप्रव्रजितत्वादराजकेकर्षणाभावाद्द्रुमैर्भूमिश्छन्नाभूत ४४

श्री॰ निरस्तावीरुधोपियस्मात्तथाभूतांकर्तुं संवर्तकः कालाग्निरुद्रः ४५ नयैर्युक्तिभिः ४६ उज्जह्रुः समर्पया
भा॰च॰ मासुः ४७ मारिषांवार्क्षी अजनयोनिर्ब्रह्मा तस्माज्जातोदक्षः महतः श्रीमहादेवस्यावज्ञानात्सर्वमज
१२३
123

ततोग्निमारुतौराजन्नसंचन्मुखतोरुषा महींनिर्वीरुधंकर्तुंसंवर्तकइवात्यये ४५
भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्यपितामहः आगतःशमयामासपुत्रान्बर्हिष्मतोनयैः
तत्रावशिष्टायेवृक्षाभीताडुहितरंतदा उज्जह्रुस्तेप्रचेतोभ्यउपदिष्टाःस्वयंभुवा ४७ ते
चब्रह्मणआदेशान्मारिषामुपयेमिरे यस्यांमहदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ४८
चाक्षुषेत्वंतरेप्राप्तेप्राक्सर्गेकालविद्रुते यःससर्जप्रजाःसर्वाःसदक्षोदैवचोदितः ४९
योजायमानःसर्वेषांतेजस्तेजस्विनोरुचा स्वयोपादत्तदाक्ष्याच्चकर्मणांदक्षमब्रुवन् ५०

नयोनिजोब्रह्मपुत्रोपिसन् क्षत्रियजातौयस्यांअजनिजातः ४८ प्राक्सर्गेपूर्वदेहेकालेनविद्रुते दैवेने
श्वरेणचोदितःसन्सृष्टःप्रजाःससर्जदक्षःसइतिप्रसिद्धः ४९ स्वयारुचाप्रभयातेज उपादत्ताच्छादि १२३
तवान् यंचकर्मणांदाक्ष्याद्दक्षमब्रुवन् ५०

123A तमभिषिच्यानादिर्ब्रह्माप्रजासर्गरक्षायां पुयोज सचदक्षोन्यान्मरीच्यादीन्स्तद्व्यापारेषुनियुक्तवान् ५। ३
तिचतुर्थेविंशः ३ एकविंशेस्तेदक्षेपुत्रेन्यस्यवनेसतां नारदोक्तेनमार्गेणमुक्तिंतत्काप्रचेतसो ततः
हित्वावर्षसहस्राणांमहस्रसंख्यातेउत्पन्नविवेकज्ञानास्ते उपपासस्थमहामनिर्विर्ययनिरयादततश्चस्यधोक्षज

तेप्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्यव युयोजयुयुजेन्यांश्चसवे सर्वप्रजापती ५। ३
तिचतुर्थेविंशः ३ मैत्रेयउवाच॥ ततउत्पन्नविज्ञानाश्चाश्वधोक्षजभाषितं स्मरंतश्चा
त्मजान्भार्यांविसृज्यप्राव्रजन्गृहात् १ दीक्षिताब्रह्मसत्रेणसर्वभूतात्ममेधसा प्रती
च्यांदिशिवेलायांसिद्धोभूद्यत्रजाजलिः २ तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशोजितास
नान्शांतसमानविग्रहान् परेमलेब्रह्मणियोजितात्मनः सुरासुरेज्योददृशेस्मनारदः ३

भावितंस्मरंतश्चात्मप्राव्रजन् १ ब्रह्मसत्रेणात्मविमर्शेनदीक्षिताः हुतसंकल्पाः बभूवुः सर्वेषामात्मेतिमे
धाज्ञानंयस्मिन् तेनत्वद्वेलायां समुद्रतीरेजाजलिर्नामऋषिः २ निर्जिताप्राणामनोवचोदृशोयैस्तान्
शांताउपरताः समानाम्सलाधाराराभ्यक्षजवोविग्रहायेषांब्रह्मणियोजितआत्मायैः सुरासुरैरिज्योददृ

चि

श्री·
भा·च·
टी·
१२४
124

उत्थायतंप्रणिपत्य यथादेशंयथाविधिपूजयित्वा ४ ५ आदिष्टमुपदिष्टंयदात्मतत्त्वंतत्क्षपितंविस्मृतं ६ प्रचे
तोभिः पृष्टः ८ अहोगृहप्रसक्त्याहरिसेवांविनासर्वंजन्मकर्मादिकंव्यर्थंकृतमितितान्शोचन्नाह तज्जन्मे।

तमागतंतउत्थायप्रणिपत्याभिनंद्यच पूजयित्वायथादेशंसुखासीनमथाब्रुवन् ४ प्रचेतस
ऊ· स्वागतंतेसुरर्षेद्यदिष्ट्यानोदर्शनंगतः तवचंक्रमणंब्रह्मन्नभयाययथारवेः ५ यदादिष्टंभग
वताशिवेनाधोक्षजेनच तद्गृहेषुप्रसक्तानांप्रायशःक्षपितंप्रभो ६ तन्नःप्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं
तत्त्वात्मदर्शनं येनांजसातरिष्यामोदुस्तरंभवसागरं ७ मैत्रेयउ· इतिप्रचेतसांपृष्टोभगवान्ना
रदोमुनिः भगवत्युत्तमश्लोकआविष्टात्माब्रवीन्नृपान् ८ नारदउ· तज्जन्मतानिकर्माणितदायु
स्तन्मनोवचः नृणांयेनेहविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वरः ९ किंजन्मभिस्त्रिभिर्वेहशौक्रसावित्रया
ज्ञिकैः कर्मभिर्वात्रयीप्रोक्तैःपुंसोपिविबुधायुषा १० श्रुतेनतपसावाकिंवचोभिश्चित्तवृत्तिभिः बु
ध्यावाकिंनिपुणयाबलेनैंद्रियराधसा ११

तिचतुर्भिः यतोयस्माद्धरिसेवैवफलमतस्तद्विहीनंस
र्वंव्यर्थमित्यर्थः ९ शौक्रंसंबंधिजन्म विशुद्धमातापितृभ्यामुत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन याज्ञिकंदीक्षया
विबुधानामिवदीर्घायुषापि १० वचोभिर्वाग्विलासैः चित्तवृत्तिभिः नानावधानसामर्थ्यैः इंद्रियाणांराधसापा

षा

१२४

124A

योगेनप्राणायामादिना सांख्येनदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण संन्यासवेदाध्ययनाभ्यामपि अ
न्यैरपिव्रतवैराग्यादिभिः श्रेयोभिःसाधनैः १२ नन्वेषांनानाफलसाधनानांहरिसेवाभावमात्रेणकुतोवै
यर्थ्यंतत्राह श्रेयसांफलानांमात्मैवावधिः पराकाष्ठा अर्थतःपरमार्थतः आत्मार्थत्वेनैवान्येषांप्रियत्वा
दित्यर्थः भवत्वात्मावधिःहरेःकिमायातंतत्राह सर्वेषामपीति आत्मदृष्ट्याविद्यानिरासेनस्वरूपाभिव्यंज
कः येश्वरेणापिरूपेणबलिप्रभृतिभ्योप्यात्मप्रदः प्रियश्चपरमानंदरूपत्वात् १३ किंच नानाकर्मभिस्तत्तद्दे

किंवायोगेनसांख्येनन्यासस्वाध्याययोरपि किंवाश्रेयोभिरन्यैश्चनयत्रात्मप्रदोहरिः १२ श्रेयसा
मपिसर्वेषामात्माह्यवधिरर्थतः सर्वेषामपिभूतानांहरिरात्मात्मदःप्रियः १३ यथातरोर्मूलनि
षेचनेनतृप्यंतितत्स्कंधभुजोपशाखाः प्राणोपहाराच्चयथेंद्रियाणांतथैवसर्वार्हणमच्युतेज्या १४

न

वताप्रीतिनिमित्तान्यपिफलानिहरिप्रीत्याभवंति केवलंतद्देवताराधनेतनुकिंचिदितिसदृष्टांतमाह यथे
ति मूलात्प्रथमभागाःस्कंधाः तद्विभागाभुजाः तेषामुपशाखाः उपशाखाः उपलक्षणं पत्रपुष्पादयोपि
तृप्यंति नतुमूलमेकंविनास्वस्वनिषेचनेनप्राणस्योपहारोभोजनं तस्मादेवेंद्रियाणांतृप्तिः नतुतत्तदिंद्रि
येषुपृथक्पृथक् गायत्रलेपनेन तथाच्युताराधनमेवसर्वदेवताराधनेननपृथगित्यर्थः १४

ऊतः सर्वमूलत्वादिति सदृष्टांतमाह यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्योद्भवंति ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्रविशं
ति अस्याप्रसिद्धत्वेन दृष्टांतांतरमाह यथा भूतानि भूमाविति गुणप्रवाहश्चेतनाचेतनात्मकः प्रपंचः १५ ननु
हरावेव गुणप्रवाहस्तत्कैः गुणप्रवाहाधारत्वेन सोपाधिकत्वं हरेः स्यादित्याशंक्याह एतदिति एतद्धि सर्वं विलो
लत्वं शास्त्रप्रसिद्धं परं पदं सर्वोपाधिरहितं तदुत्पन्नत्वान्न ततः पृथगित्यर्थः तर्हि कथमन्यथा भातीति तत्रा

यथैव सूर्यात्प्रभवंति वारः पुनश्च तस्मिन्प्रविशंति काले भूतानि भूमौ स्थिरजंगमानि तथा हरावेव
गुणप्रवाहः १५ एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा यथासवो जायति सं
प्रशक्तयो द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययाः १६ यथा नभस्यभ्रतमः प्रकाशा भवंति भूपा न भवंत्य
ह सकृदिति सकृत्कदाचिद्भातं स्फुरितं गंधर्वनगार \\ नुक्रमात् एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू रजस्तमः सत्त्वमिति प्रवाहः १७
वत् यथा सवितुः प्रभा न ततो भिन्ना यथा च जायति असवः इंद्रियाणि स्फुरंति संप्रमोत्संप्रशक्तयो भवं
तीत्यर्थः कथंभूतास्ता इत्याह द्रव्यादीनां त्रिविधाहंकारकार्याणां तन्निमित्तस्य भेदभ्रमस्य चात्ययो यस्मात्ताः यद्वा
जायतीति संप्रमो असवः संप्रशक्तयो येषां ते भवंति द्रव्यादेरप्यत्ययो भवति सवितुः प्रभेत्युक्तो दृष्टांत इति १६
ननु असंगे हरौ कथं प्रपंचोत्पत्तिलयौ तत्राह यथेति अभ्रतमः प्रकाशा आगमापायिनो रजस्तमः सत्त्वस्थानी

याः हे भूपाः प्रचेतसः अमूः शक्तयः न भवंति लीयंते इति एवमयं जगत्प्रवाहः १७

125A

तेनसर्वकारणत्वेनहेतुनाकालोनिमित्तं प्रधानमुपादानं पुरुषकर्त्ता एतत्त्रितयात्मकत्वात्सर्वकारणं
परमेश्वरमद्धासाक्षाद्भजधं कथं आत्मनएकभावेनाभिन्नत्वेन १८ साधनमाहदयादिभिः शीघ्रंतुष्यति १९
ततोनकदाचिद्विमुह्यतीत्याह अपहताः निरस्ताः सकलाएषणाः कामायस्मात्सचासावमलश्चात्मामनः त
स्मिन्सततामनसिनिरंतरमेधितयाभावनोपहूतः सन्नक्षरोहृदिच्छिद्रवदाकाशवर्त्ततोनसरतिनापयाति॥

तंनैकमात्मानमशेषदेहिनां कालंप्रधानंपुरुषंपरेशं स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैक
भावेनभजध्वमद्धा १८ दययासर्वभूतेषुसंतुष्ट्यायेनकेनवा सर्वेंद्रियोपशांत्याचतुष्यत्याशु
जनार्दनः १९ अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः निजजनवशा॰
गत्वमात्मनोयन्नसरतिछिद्रवदक्षरः सतांहि २० नभजतिकुमनीषिणांसइज्यांहरिरधना
त्मधनप्रियोरसज्ञः श्रुतधनकुलकर्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु २१

हि किं कुर्वन्आत्मनोनिजजनवशात्वंस्वभक्ताधीनत्वमयन् अवगच्छन् २० सतामेवंवश्योसावसतांतुपू
जामपिनगृह्णातीत्याहनेति कुमनीषिणांकुत्सितमतीनांअधनाश्चते आत्मधनाश्चभगवद्भक्तास्तेप्रियायस्य
रसज्ञः भक्तिसुखज्ञः केकुमनीषिणस्तानाह श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्येसत्सुपापंतिरस्कारंकुर्वंति २१

श्री· भक्ताधीनत्वंप्रपंचयन्नाह अनुवर्त्तमानामपिश्रियंतदर्थिनःसकामान्द्विपदपतीन्नरेंद्रान्विबुधान्देवानपियो
भा·च· नानुवर्त्ततेयतःस्वैनैवपूर्णः अतःस्वभृत्यवर्गानुरक्तमेव एवंभूतमप्यमीषदपिकथंपरित्यजेत् २२ प्रचेत
टी·
१२६
126

श्रियमनुचरंतींतदर्थिनश्चद्विपदपतीन्विबुधांश्चयःस्वपूर्णः नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्रःकथममुम्
विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः २२ मैत्रेयउ० इतिप्रचेतसोराजन्नन्याश्चभगवत्कथाः श्रावयित्वाब्रह्मलोकं
ययौस्वायंभुवोमुनिः २३ तेपितन्मुखनिर्यातंयशोलोकमलापहं हरेर्निशम्यतत्पादंध्यायंतस्तद्ग
तिंययुः २४ एवंतेभिहितंक्षत्तर्यन्मांत्वंपरिपृष्टवान् प्रचेतसांनारदस्यसंवादंहरिकीर्त्तनं २५ श्रीशुक
उवाच यएषउत्तानपदोमानवस्यानुवर्णितः वंशःप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम २६ यो ४
नारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीं भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदं २७ स्कं

सःकर्मभूतान्अन्याश्चननंदनीतेत्यादिध्रुवचरिताद्याः सूत्रेगायत्प्रचेतसामित्युक्तत्वात् २३ २४ प्रचेतसां १२६
नारदस्यचसंवादरूपमेतदाख्यानंतेभिहितं हरेःकीर्त्तनंयस्मिंस्तत् २५ यएषवंशःसोनुवर्णितः २६ यःप्रिय

२८ २९ स्वानज्ञातीनदिदृक्षुः ३० राज्ञांचरितमितिशेषः ३१ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांचतुर्थस्कंधे

इमंतुकौषारविणोपवर्णितंक्षत्तानिशम्याजितवादसत्कथां प्रवृद्धभावोश्रु
कलाकुलोमुनेर्दधारमूर्ध्नाचरणंहृदाहरेः २८ विदुरउवाच सोयंतेनमहा
योगिन्भवताकरुणात्मना दर्शितस्तमसःपारोयत्राकिंचनगोहरिः २९ इत्यान
म्यतमामंत्र्यविदुरोगजसाह्वयं स्वानांदिदृक्षुःप्रययौज्ञातीनांनिर्वृताशयः ३०
एतद्यःशृणुयाद्राजन्राज्ञांहर्यर्पितात्मनां आयुर्धनंयशःस्वस्तिगतिमैश्वर्यमा
प्नुयात् ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेएकत्रिंशोध्यायः ३१

एकत्रिंशोध्यायः ३१ समाप्तश्चायंचतुस्कंधः ॥ शुभंमस्तुसर्वजगताम्

4E

370-M

Canto 4